

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

MÚLTREPREZENTÁCIÓ ÉS TÖRTÉNELEM
ERZSÉBET – A SZOCIÁLIS ÉRZÉKENYSÉG SZENTJE

KÉPEK ÉS MOTÍVUMOK
A SZENT ERZSÉBET-LEGENDÁBAN

SZENT ERZSÉBET-ÁBRÁZOLÁSOK
A DÉLVIDÉKEN

AZ EMBERI MÉLTÓSÁG VÉDELME
AZ ÓKORI RÓMÁBAN

NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS DIALOGUSÁNAK
ÉRTELMEZÉSE

ÖTVENÉVES A FORUM KÖNYVKIADÓ

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXVII. évfolyam, 2007. 4. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:

Bence Erika

A szerkesztőbizottság tagjai:

Fábri Miklós

Fehér Kálmán

Kartag-Ódri Ágnes

Ózer Ágnes

Papp Árpád

Kéziratgondozó:

Takács Ilona

Kecskés Mária

Tördelőszerkesztő:

Buzás Mihály

Angol fordítás:

McConnell-Duff Márta

Szerb fordítás:

Andrić Edit

ETO-besorolás:

Csáky S. Piroska

nka
Nemzeti Kulturális Alap

E számunk támogatói: a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság,
a Nemzeti Kulturális Alap és a Szülőföld Alap

TARTALOM

	<i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Toldi Éva:	Múltreprezentáció és történelem.	7
	<i>Emlékezet: Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231)</i>	
Hegedűs Antal:	Erzsébet – a szociális érzékenység szentje . . .	22
Rajslí Ilona:	Képek és motívumok a Szent Erzsébet-legendában.	27
Hegedűs Kovácsévics Katalin:	Szent Erzsébet, Tübingiai Erzsébet kultusza Németországban (1207–2007)	41
Hózsá Éva:	A kötelék-közvetítés legendája	54
Csáky S. Piroška:	Szent Erzsébet-ábrázolások a Délvidéken. . .	58
Bence Erika:	A történelmi nevelődési és művészregény (apoteózis) a XIX. századi magyar irodalomban.	
	<i>Műhely</i>	
Juliane Brandt:	Ünnep és emlékezet.	92
Szűcs Magdolna:	Az emberi méltóság védelme az ókori Rómában	110
Takács Izabella:	Nyéki Vörös Mátyás <i>Dialogus</i> ának értelmezése	128
Mák Ferenc:	Kalapis Zoltán és a szellemi honvédelem (III.)	144
	<i>Szemle</i>	
Bálint István:	Két magyarországi tanácskozás tanulságai. .	162
	<i>Dokumentum</i>	
	Ötvenéves a Forum Könyvkiadó.	168
	Szerkesztőségi közlemény.	192

SADRŽAJ

	<i>Teorija – istorija – ogledi</i>	
Eva Toldi:	Reprezentacija prošlosti i istorija	7
	<i>Sećanje: Sveta Jelisaveta iz dinastije Arpad (1207–1231)</i>	
Antal Hegediš:	Jelisaveta – svetica socijalnog senzibiliteta. . .	22
Ilona Rajšli:	Slike i motivi u legendi o Svetoj Jelisaveti . .	27
Katalin Hegediš Kovačević:	Sveta Jelisaveta, kult Jelisavete Tirinške u Nemačkoj	41
Eva Hoža:	Legenda projektovanja povezanosti	54
Piroška Čaki Š.:	Predstavljanje Svete Jelisavete u Vojvodini . .	58
Erika Bence:	Istorijsko vaspitni i umetnički roman u mađarskoj književnosti XIX veka	78
	<i>Radionica</i>	
Juliane Brandt:	Praznik i sećanje	92
Magdolna Sič:	Obrana ljudskog dostojanstva u starom Rimu.	110
Izabela Takač:	Tumačenje „Dijaloga“ Matije Vereš iz Njeka .	128
Ferenc Mak:	Zoltan Kalapiš i duhovna odbarana naroda (III.)	144
	<i>Prikazi</i>	
Ištvan Balint:	Povodom dva savetovanja u Mađarskoj	162
	<i>Dokument</i>	
	50 godina Izdavačkog preduzeća „Forum“ . .	168
	Saopštenja redakcije	192

CONTENTS

	<i>Theory – History – Experiment</i>	
Toldi, Éva:	Representations of the Past and History	7
	<i>Remembrance: Saint Elizabeth</i>	
	<i>of the Árpád dynasty (1207 – 1231)</i>	
Hegedűs, Antal:	Elisabeth – the Saint of Social Sensitivity	22
Rajslí, Ilona:	Imagery and Motifs in the Legend	
	of Saint Elisabeth	27
Hegedűs Kovácsécs, Katalin:	The Cult of Saint Elisabeth	
	or Elisabeth of Thuringia in Germany	41
Hózsá, Éva:	The Legend of Bond-Conveyance	54
Csáky S., Piroška:	Portrayals of Saint Elisabeth in Vojvodina	58
Bence, Erika:	The Historical Apprenticeship and	
	Kunstler-roman (Apotheosis)	
	in the 19 th Century Hungarian Literature	78
	<i>Workshop</i>	
Brandt, Juliane:	Festival and Remembrance	92
Szücs, Magdolna:	Protection of Human Dignity	
	in Ancient Rome	110
Takács, Izabella:	Interpretation of <i>Dialogus</i>	
	by Mátyás Nyéki Vörös	128
Mák, Ferenc:	Zoltán Kalapis and Spiritual	
	Home-defence (III)	144
	<i>Review</i>	
Bálint, István:	Lessons drawn from two conferences	
	in Hungary	162
	<i>Document</i>	
	Fifty Years of the Forum Publishing House	168
	Editorial Announcement	192

ETO: 821.511.141–4 „20”

Toldi Éva

MÚLTREPREZENTÁCIÓ ÉS TÖRTÉNELEM

Representations of the Past and History

*Adalékok a kortárs magyar próza lehetséges történetelméleti előzményeinek kérdésköréhez**

A szerző hosszabb értekezésében arra a kérdésre keresi a választ, hogy a kortárs magyar történelmi regény hogyan értelmezi át a regény műfaját, hogyan hat az alakulására. Azt vizsgálja, milyen történelemszemléleti koncepciót kínálnak föl, milyen historiográfiai metafikció mentén jönnek létre, hogyan viszonyulnak a történethez, az irodalmi hagyományhoz, és milyen prózapoétikai eljárásokat alkalmaznak. Párhuzamot feltételez a posztmodern történetírás és a posztmodern történelmi regény folyamatai között. Az értekezésnek ebben a részletében olyan történetelméleti koncepciókat mutat be, melyek implicit vagy explicit módon befolyásolták a történelmi regény alakulástörténetét.

Kulcsszavak: történelmi regény, történetelmélet, irodalomelmélet, narratológia, strukturális történetelemzés, történelmi tapasztalat.

„A történelmi regény kétségkívül nagyon kényes műfajváltozat” – állapítja meg Szegedy-Maszák Mihály.¹ Habár észrevétele egy tizenkilencedik századi alkotásra, Kemény Zsigmond *A rajongók* című regényére vonatkozott, azt tapasztalhatjuk, hogy a kijelentés mit sem veszített érvényéből a huszadik század végi művekre vonatkoztathatóan sem.

Sőt a történelmi regény a huszadik század végére nemhogy oszlatná a műfaji homályt, hanem ellenkezőleg: problematizálja, végképp egyértelművé teszi, hogy nem lehet szigorú műfaji keretek közé szorítani, hiszen jelentősen módosult a „múltnak” és a „történelem” fogalmának a tudati és kulturális helye is, ebből következően reprezentációjának, a történelmi regénynek sem alakultak ki konszenzusos, egyértelmű műfaji jegyei a regényelméletekben. A huszadik század végi kortárs magyar történelmi regénynek is elsősorban alakváltozatai írhatók le, alakváltozataiban ismerhető fel.

Eredetileg irodalmárok, elsősorban az irodalomelmélet különböző irányzatainak képviselői és történetfilozófusok hívták fel a figyelmet arra az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején, hogy a történészek beszédmódja, narra-

* Részlet egy hosszabb tanulmányból.

tívája meglehetősen problematikus, hiszen a történeti interpretációk nem vetnek számot a történetírás nyelvi mivoltából adódó jellegekkel. Tulajdonképpen annak a kérdéskörnek a felelevenítéséről, a sok vitát kavarázó felvetéséről volt szó, amely a történetírást kezdeteitől fogva érdekelte és élénken foglalkoztatta: vajon a történetírás tudomány vagy művészet.

Ennek a történetíráshoz számára meglehetősen provokatív kérdésnek a megítélésében jelentett paradigmaticus fordulatot az esztétikaként induló amerikai Hayden White 1973-as *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* című műve, amely nagymértékben hozzájárult a történettudomány ún. „nyelvi fordulatának” (*linguistic turn*) megindításához.

A vita, amelynek tárgyáról a történetíráshoz egy része még ma sem hajlandó tudomást venni, máig is tart, és azt eredményezte, hogy a történettudományon belül egy új kutatási irány erősödött meg, a történetelmélet (*theory of history*), ezenkívül pedig számos ismeretelméleti és tudománypragmatikai kérdést hozott felszínre, amelyeket mindenekelőtt a narratológiai kutatások hasznosíthattak, a történetírás és az irodalomelmélet témakörében egyaránt. Ezek közül is a legjelentősebbnek tekinthető a történeti elbeszélés (narratívum) működését és szerepét vizsgáló. A narrativitás kutatását diszciplínák közti metszéspontba helyező szemlélet a történelem *poétikai-retorikai* aspektusait hangsúlyozza, s bár a történetíráshoz és az irodalom teoretikusainak kiindulópontja gyakran eltérő egymástól, abban mindenképpen egyetértenek, hogy a narratológiai vizsgálódást releváns megközelítésmódnak tartják.

A kortárs történelmi regényekről szólva a narratívum vizsgálata kétszeresen is indokolt, ugyanis amellet, hogy az irodalomelmélettől kapta indító impulzusait, a történeti narráció kérdését is középpontba állította, másrészt pedig a történetfilozófusok, történetelmélet-írók szempontjai elsősorban irodalmiak, irodalomelméletiek voltak, amikor ezt a kérdést taglalták.

Hayden White műve, a *Metahistory* méltán vált a téma legnagyobb hatású alkotásává. Nagy vitákat váltott ki, amelyek meghaladták a történetíráshoz és a történetfilozófusok hagyományos összeférhetetlenségének kereteit is. Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor mutat rá Hayden White műveinek hivatkozási mutatóit vizsgálva, hogy 1973 és 1993 között – elsősorban az angolszász folyóiratokban megjelent cikkek alapján – arra a meglepő eredményre lehet jutni, hogy a mű recepciója jó néhány évet késlett. Míg 1974-ben csupán egy, sőt az 1978-ig terjedő időszakban is mindössze tizenhét reagálás fogalmazódott meg White nézeteire, addig az 1980-as évek végére ez a szám már évi száz fölé ugrott. Ezt a „fáziskésést” talán azzal is lehet magyarázni, hogy a történettudományban hosszú ideig a narratológia kérdéskörében elsősorban elméleti jellegű munkák születtek, a történetelmélettel foglalkozókat a gyakorló történetíráshoz előszerezett tartották szakmán kívülieknek, s az egész elméletéről – mint a történeti gyakorlatlól messze álló absztrakt problémáról – igyekeztek nem venni tudó-

mást, ami nem csoda, hiszen a narratív szövegelmélet a történészi gyakorlat minden fázisát megkérdőjelezi, s nem rejti véka alá kételyeit. A másik különös fejlemény az volt, hogy míg eleinte főleg a történészek reagáltak Hayden White írásaira – elsősorban a *Metahistory*-ra, ami a mai napig a szerző legtöbbet hivatkozott műve –, addig az idő előrehaladtával egyre inkább az irodalmárok vették át e szerepet.

Az sem véletlen – állítja az imént idézett két szerző –, hogy az igazi áttörés White recepciójában azután következett be, hogy az 1980-as évek elején az irodalomtudomány hatására megkezdődött a történettudományban az ún. „nyelvi fordulat” (*linguistic turn*), melynek alapjául az a tény szolgál, hogy – mivel forrásokat és történészi interpretációkat olvasnak, és történelmet írnak – a történészek is végső soron szövegekkel dolgoznak. „Ez arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyelvileg megkonstruált szövegekkel »hivatalból« foglalkozó nyelv- és irodalomtudománynak igenis van mondanivalója a történettudomány számára, melyben erős a hajlam arra, hogy semleges közvetítő közegnek tekintve figyelmen kívül hagyja a nyelvnek a történetírói tevékenységben játszott szerepét. Ezzel párhuzamosan a posztmodern interdiszciplinaritása és kételkedése a tudományos megismerés lehetőségeit illetően, valamint a történetírás részéről a »történelem elbeszélhetőségének« megkérdőjelezése (...) olyan szellemi közeget teremtett, amely mintegy »felfedezte magának« Hayden White történeti topológia-elméletét, és az addigi viszonylag szűk (el)ismertség után hirtelen a történetírás posztmodern paradigmaváltásának alapszerzőjeként kezdték emlegetni.”²

Hayden White a történeti diskurzus formalista elemzésére tett kísérletet. Szempontja strukturális – sőt, ahogy gyakran állítja: strukturalista –, melynek segítségével bizonyította, hogy a történeti diskurzus legalább annyira poétikai, mint kognitív tevékenység eredménye. Elmélete számos történészt sértett – és a mai napig sért –, mivel tagadja a tények és a képzelet, a valós és a képzelt események, a történelem és a költészet közötti különbséget, „megsértve ezzel mindazokat az elveket, melyeket már Arisztotelész *Poétika* című munkájában megfogalmazott, s amelyeket a 19. században Ranke is megerősített annak érdekében, hogy biztosítsa a történeti kutatás számára a »tudomány« (*Wissenschaft*) rangját”.³

A történelem terhe címmel megjelent magyar nyelvű kötet előszavában Hayden White összefoglalja az őt ért támadások jellegét, és megválaszolja őket, ugyanakkor – immár néhány évtized távlatából – sokkal egyértelműbben fogalmazza meg nézeteit. Ugyanis csak néhány kritikusa bírálta konkrétan topológiai elméletét, a legtöbbben általában a megközelítésmód elméleti állásfoglalásával szálltak vitába.

Ezek közül is szempontunkból nagyobb jelentőségűek azok a kijelentések, melyek szerint „a történészek éppoly szabadok szövegeik készítésénél, mint a

költők vagy más szépírók”⁷⁴. Valamint: „A történetírás legalább annyira a fikcionális, mint a faktuális diskurzusok közé tartozik.”⁷⁵ Az a tropológiaelmélet pedig, melynek segítségével a történészek által alkalmazott különböző figurációs stílusokat elemezte a késő reneszánsztól a modernitásig, a 20. századi diskurzusokban újraéledt, átalakult, és több-kevesebb sikerrel alkalmazták ismét.⁶

„Általános vélemény szerint az elbeszélő történetírásban a történésznek – minthogy szövegét narratív módon jeleníti meg –, annak érdekében, hogy a »tényeket« az »elbeszélés« elemévé alakítsa, olyan reprezentációs technikákat kell alkalmaznia, melyek a fikcionális írásmódot jellemzik – írja. – Például: egy bizonyos történeti személyt (mondjuk Napóleont) lehet fiziológiai, sőt pszichológiai tárgyként kezelni, ám ettől meglehetősen különbözik az, ha Napoleon – vagy bárki más – egy történet szereplője. Ahhoz, hogy Napoleon mint személy egy történet szereplőjévé váljon, Napóleont mint személyt »alakká« kell változtatni, vagyis elbeszélésfunkcióval kell felruházni; technikai értelemben cselekvőből olyan személylé válik, akivel eljátszatják a szerepét.

Mindez nem azt jelenti, hogy a valós események narratív megjelenítése inkább fikcionáló, mint azok nem narratív megjelenítései – példaként a társadalomtudományok »esettanulmányai« említhetők. »Valós« esemény, személy, folyamat, kapcsolat vagy bármi egyéb nem alakítható egy diskurzus »funkciójává« fikcionálás nélkül, s a fikcionáláson én a »valós« dolog »figurálását« értem.”⁷⁷

A történelem terhének előszavában Hayden White így összegzi a *Metahistory* gondolatmenetét és indítékait: „Azon a területen, melyhez hozzájárulni igyekeztem – a történeti tudat, kutatás és írás története –, a megszokott megközelítés az volt, hogy a vizsgálódásnak kizárólag a történeti szöveg »tartalmára« kell koncentrálnia, s ezen a következőket értették:

- a) magára az eseményre, melyet a történész a vizsgálat tárgyául választott,
- b) azokra a tényekre, amelyeket a történész kutatásai során feltárt,
- c) azokra az – elsősorban magyarázó jellegű, hermeneutikus – érvekre, melyeket a történész azért adott elő, hogy megmutassa, mi történt, hol és mikor.

Magát a történeti szöveget, mely megjelenítette a szóban forgó eseményt, illetve a történész gondolatait erről az eseményről, egyszerűen csak – stílusos, elegáns – médiumnak tekintették, s noha fontos volt, végig úgy gondolták, hogy önmagában nem tesz hozzá semmit a »tartalomhoz« vagy az elbeszélés egészének igazságtartalmához. Más szavakkal, a hagyományos forma–tartalom ellentétpárt alkalmazva, a történész diskurzusának formáját értékeslemlegesnek gondolták, ami egyáltalán nem járul hozzá a munka szemantikai tartalmához.

Én más utat választottam. Úgy gondoltam, hogy a 19. századi történetírás történetének vizsgálata során először a témával kapcsolatos elsődleges forrásokat kell tanulmányozni. Ezek pedig azok a történészek és történetfilozófusok által létrehozott szövegek voltak, melyek a történeti gondolkodás 19. századi klasz-

szikusainak számítottak. Minthogy számomra – hiszen ez volt a forma, melyen keresztül a kánon megmutatkozott – a történetírás elsősorban írott diskurzus volt, úgy véltem, hogy szükségem van az írott diskurzus egy olyan elméletére, mely lehetőséget ad számomra problematizálni azt a történetírói vélekedést, mely szerint a történetírás nem mond el mást, mint az igazat, csakis a szintiszta igazat.

A történeti kutatás során megszülető igazság fogalma azonban meglehetősen problematikusnak tűnt. A 19. században a történészek – annak érdekében, hogy munkájukat objektívnek, tudományosnak vagy legalábbis realisztikusnak mutassák – a történeti szövegeket a »regénnyel«, a »románccal«, általánosságban a szépirodalommal szemben határozták meg. Ugyanakkor a történetírás megtartotta a történetformát (a francia *recit* értelmében), a történeti események megjelenítésére alkalmas diszkurzív módként, illetve olyan technikaként, mely előbb leírja az eseményt, majd utána közli azt, hogy mi s miért történt, s az elbeszélő módot alkalmazta (fabuláció). Ez azt jelentette, hogy a történészek továbbra is a mítoszokkal, a fikcióval és általánosságban a szépirodalommal közös megjelenítési módot alkalmaztak.”⁸

Hayden White gondolatmenete szerint események sorából „történeti sorozat” a narrativizálás révén keletkezhet. Minden történelmi esemény tehát a nyelvben és a nyelv segítségével jön létre. Az eseményekről szóló történet (*recit*) és az értelmezés viszonyában a történet a magyarázandó (*explicandum*), az értelmezés pedig a magyarázat (*explicans*). A narrativizálás tehát az a tevékenység, melynek során események sorozata sajátosan történeti jelenséggé válik, a korábban összefüggés nélkülinek tűnő, esetleges események sorozata értelmes, azonosítható történetté (*recit*) alakul. A történeti események sorozatát csakis akkor lehet történetileg értelmezni vagy magyarázni, ha megvan benne a történet (*recit*) „koherenciája”. Ám egy-egy történetnek nincs koherenciája csak úgy, általában. A koherenciát az események sorozatában a cselekményformák biztosítják.

A tropológiaelmélet jelentőségét Hayden White abban látja, hogy „a tropológia annak módját kínálja, hogy letapogathatóvá és utólag feltérképezhetővé váljanak a szószerintiségből a figuratív nyelvhez vezető út azon »kanyarai«, melyek a valóságos vagy képzeletbeli események cselekményesítését befolyásolják”. Ezzel magyarázható az a kapcsolat, amely a nyelv és a különböző jelentésadásra használt kódok (cselekményesítés, magyarázat, ideologizálás) között jön létre. Így válik világossá, hogyan lehetséges, hogy a történészek élesen szemben álló, néha kifejezetten ellentétes, ám egyaránt hihető beszámolókat készítenek ugyanarról a jelenségről, anélkül hogy eltorzítanák a tényeket, vagy visszaélnének a forráskezelés szabályaival. „*Mik is a tények valójában* – ez az a probléma, amelyet a történész, miként a művész, annak a metaforának a kiválasztásával próbált megoldani, amelynek segítségével világát, múltját, jelenét és jövőjét rendezi el.”⁹

Művészet és tudomány hasonlósága mellett érvel. Szerinte a történészek mai nemzedéke előtt álló legnehezebb megoldandó feladat az, hogy felismerjék a történettudomány is történelmileg meghatározott, mert csak így tűnhet el a történetírásnak az az igénye, hogy önállóságot élvezzen a tudományágak között. A történész feladata, hogy elősegítse a történetírás betagozódását egy magasabb rendű szellemi vizsgálódásformába, amely a művészet és a tudomány hasonlóságának, nem pedig különbözőségének tudatán alapul, éppen ezért nem kell sem művészetnek, sem tudománynak tartani. „A történész *terhe* az, hogy a történelmi kutatások méltóságát olyan alapon állítsa helyre, amely összhangba hozza azokat a tágabb értelmiségi közösség céljaival és szándékaival, azaz oly módon alakítsa át a történelmi kutatásokat, hogy általuk a történész pozitív módon vegyen részt a jelennek a *történelem terhe* alól történő felszabadításában.”¹⁰

Irodalom és történelem viszonyrendszerét Hayden White szerint egységesben kell látni, sokkal inkább, mint ezt korábban akár a történészek, akár az irodalomelmélet képviselői tették: „Nem azt állítom, hogy az irodalomelmélet szakemberei *soha* nem foglalkoztak a történelmi narratívák szerkezetével. De a történelmi narratívákat általában nem szívesen tekintik annak, amiként azok a legnyilvánvalóbb formájukban megjelennek: nyelvi fikcióknak, melyek tartalma legalább annyira *kitalált*, mint amennyire *talált*, és amelyek formája közelebb áll irodalmi, mint természettudományos megfelelőikhez.”¹¹

A történelmi narratívának közvetítő szerepe van, megmutatja azokat a cselekményszerkezeteket is, amelyek segítségével az eseményeket jelentéssel ruházza fel a történetíró. Az irodalomelmélet szakembereit viszont úgyszintén megrója, mondván, hogy „egy nagy múltú és kiváló kritikai hagyományon belül, amely a regény »valóságos« és »képzelt« elemeinek meghatározására törekedett, a történelemírás a reprezentáció »reális« pólusának egyfajta archetípusa lett. (...) Az irodalomtudósok gyakran feltételezik azt is, mikor egy irodalmi mű »kontextusáról« beszélnek, hogy ez a kontextus – a »történelmi miliő« – konkrét és jól megközelíthető, ellentétben magával a művel, amely sohasem rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal. Mintha könnyebb lenne megérteni egy letűnt világ ezernyi történelmi dokumentumból összeálló valóságát, mint a kritikus előtt fekvő egyetlen irodalmi mű mélyére hatolni. De a feltételezett konkrétság és megközelíthetőség, melyeket az irodalomtudósok szövegeik kontextusának, a történelmi miliőnek tulajdonítanak, maguk is az e kontextust tanulmányozó történészek fikciós képességének a termékei. A történelmi dokumentumok valójában ugyanolyan homályosak, mint azok a szövegek, amelyeket irodalomkritikusok elemeznek. És a dokumentumokban megjelenő világ sem könnyebben hozzáférhető. Egyik sem inkább »adott«, mint a másik.”¹²

Hayden White történelemelmélete azon az elgondoláson alapul, hogy meg kell változtatnunk felfogásunkat mind történelemről, mind az irodalomról, mind a valóságról, mind a fikcióról. Topológiaelméletét az a felismerés ser-

kentette, miszerint a történelem mint tudomány meglehetősen rossz állapotban van, mert szem elől tévesztette eredetét, amely nem másban, mint az irodalmi képzeletben rejlik. Azért, hogy a tudományosság és az objektivitás érzetét keltse, kiiktatta az irodalmi imaginációt, amely megújulásának legnagyobb forrása. Azzal, ha történelem és irodalmi alapja között helyreáll a szoros viszony, a történetírás elkerüli, hogy ideológiák csapdájába essen. Irodalom és történelem ilyen módon elképzelt viszonylatrendszerre pedig kellő elméleti alapot jelent a diszciplína számára ahhoz, hogy anélkül feleljen meg az iránta támasztott követelményeknek, hogy a tudományosság jellegét mindenáron fenntartaná és erőltetné.

A fentiek ismeretében érthető a történészek ellenállása és az irodalomelmélet-írók rokonszenve Hayden White nézetei iránt. Az éles hangú történetelméleti vita a 90-es évek közepére Magyarországot is elérte, és ennek kapcsán Hayden White neve is egyre ismertebbé vált, a posztmodern diskurzus részeként. „Ugyanakkor White nézeteinek hazai, meglehetősen korlátozott mértékű recepciójáról – legalábbis ami a történettudományt illeti – csak az utóbbi néhány év óta beszélhetünk.”¹³

Ilyen időbeli távlatból már sokkal inkább felismerhető a tropológiaelmélet helytállósága, de hiányossága is. „Tagadhatatlan, hogy White történelemelméletének egyik legcentrálisabb eleme a történeti narratíva mibenlétének, illetve a történetírásban betöltött szerepének vizsgálata. A modern irodalomelméletek – elsősorban a formalizmus, a strukturalizmus, illetve az őket felhasználó későbbi, a narratológiára építő teóriák – bebizonyították, hogy az elbeszélés nem csupán a prózai alkotások interpretációjának fontos eleme, hanem az emberi világ- és önmegismerés szükségszerű tartozéka. »A narratíva természetéről beszélni annyit jelent – írja White egy 1987-es tanulmányában –, mint vizsgálódásunk tárgyává tenni a kultúra egészét, sőt, mondhatnánk, az egész emberiség természetét.« Történeteinket – legyenek azok a leghétköznapiabb életszituációk utólagos reflexiói vagy akár közel- vagy régmúltunk történelme – szükségképpen narratív formában, egy lehetőség szerint egységes, koherens elbeszéléssé alakítva értelmezzük. Hogy e képességünk mennyiben tekinthető *a priori* kategóriának, vagy inkább történeti és kulturális produktumnak, megoszlának a vélemények. Az mindenesetre egyértelmű, hogy az európai ember szükségképpen és óhatatlanul elbeszéléseket sző és elbeszélések közt él.”¹⁴

A bírálat egyrészt annak szól, hogy White úgy veszi át Northrop Frye fogalmait, hogy a terminusoknak a frye-i irodalomelméletben elfoglalt helyére nem reflektál. Northrop Frye *A kritika anatómiája* című 1957-ben megjelent művében átfogó, az egész irodalmat mint rendszert magában foglaló rendszert hozott létre, az irodalomnak mint teljes univerzumnak a felépítését alkotja meg. Könyvének első részében, amely a *Történeti kritika: a módok elmélete* címet viseli, Arisztotelész *Poétikájának* második fejezetét veszi alapul. A fikcionális művek

bonyodalmánának alapját a főhős cselekvésében, illetve ennek tetteirejében látja. Osztályozási kiindulópontja a tetterő lesz, amelyet a hétköznapi emberéhez viszonyít, s ennek alapján az lehet nagyobb, kisebb vagy nagyjából ugyanolyan, mint az átlagemberé. „Ennek alapján öt fikciós módot különít el: a mítosz, a románc, a magas mimézis (tragédia), az alacsony mimézis (komédia) és az ironia módozatát. A mítosz esetében a hős minőségileg, a románcnál fokozatilag emelkedik a többi ember és környezete fölé. A magas mimetikus módban a hős fokozatilag embertársai felett áll, de környezete felett nem, az alsó mimetikus módban mind társaival, mind pedig környezetével egyenrangú, míg az ironikus mód esetében mindegyiküknél alacsonyabb helyzetet képvisel.”¹⁵

Másrészt a történészek továbbra sem mondanak le a történelemnek mint tudománynak a felfogásáról. Pedig a Hayden White-nál megtalálható metaforicitásnak nincs eleve degradáló jellege. Tropológiaelmélete ma is megosztja a történészszakmát. A történészek kritikája továbbra is arra irányul, hogy a történészi szöveg metaforikusságának hangsúlyozása inkább a fikcionális szépirodalomhoz, mint az egzakt tudományossághoz viszi közelebb a történetírást. Nemcsak ellenzői vannak viszont, hanem követői is. Magyarországon Gyáni Gábor, Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor tesznek a legtöbbet azért, hogy ez a szemléletmód nagyobb nyilvánosságot kapjon. A viták persze tovább folynak, azonban mára már egyértelmű, vajon Hayden White nézetei csak hasznára válhatnak a kultúra egészéről való gondolkodásnak.

A történeti narratíva kutatását a történetelmélet egészen egyszerűen a posztmodernnel azonosítja. E szemlélet szerint a pozitívizmus a modernizmus, a pozitívizmus megkérdőjelezése pedig a posztmodernizmus szinonimája. A posztmodern elmélet történettudományi tézisei legátfogóbb áttekintésének Deák Ágnes tanulmánya tekinthető¹⁶. Közülük témánk szempontjából a legfontosabb a gondolkodás Hayden White-i irányvonalán haladó, Hollandiában élő Frank R. Ankersmit elmélete. A történeti narratíva egyik legjelentősebb teoretikusa is hagyományos történetírás kritikáját tekinti kiindulópontnak. Határozottan bírálja azt az általa modernistának nevezett álláspontot, amely a pozitívizmussal nyert létjogosultságot a történetírásban, miszerint „a történelem a múlt pontos tükörképe (Ranke), a történetírás pedig tudomány, amely rekonstruálni tudja ezt a képet. Magva e tézisnek az a racionális hit, hogy az Ész képessé tesz bennünket arra, hogy megoldjuk a valóság titkait”¹⁷. Ezt a tudományos racionalitást kérdőjelezi meg a posztmodern elmélet, amely a történetírást visszaviszi a történettudomány „feltalálása” előtti állapotba, amikor még a történettudomány nem számított önálló tudománynak, s ennek alapján vizsgálja a történetírás feladatát és értelmét.¹⁸

Ankersmit messzebbre megy Hayden White-nál is, amikor azt mondja, a lényeg éppen abban rejlik, ami közvetlenül nem nyilatkozik meg. Elméletében a ki nem mondott nagy szerepet kap. „»A múlt lényege nem a múlt lényegében

rejtőzik«, hanem a forgácsokban, az elszólásokban, azokban a ritka pillanatokban, amikor a múlt spontán módon megnyilatkozik. Ezért fordul a történetírás figyelme a makrotörténeti struktúrák helyett a mikrotörténeti szituációk, az életkörülmények felé.”¹⁹ Szerinte a modernista történettudományt a lényegke-resés jellemezte, a posztmodern célja nem az integráció, a szintézis, a totalitás, hanem a történeti forgácsok vizsgálata. Elszigetelt pontok vannak: szövegek, események, eszmék. Ezeknek ugyan van bizonyos társadalmi kontextusuk, de ezek mélyén nem található átfogó struktúra, melynek ezek az elemek pusztá kifejeződései lennének. Ankersmit a kétféle történetírói beállítottságot egy metaforával érzékelteti. Ha a történelem egy fa, a modernista történész figyelmét a fa törzsére irányítja, még akkor is, ha történetesen a leveleket vizsgálja, és a törzsre vonatkozóan akar következtetéseket levonni. „A posztmodern történész figyelme ezzel szemben kizárólag a levelekre irányul, a levelek azonban viszonylag csak lazán kapcsolódnak ehhez a fához, ha jön az őszi szél, szétfújja őket. Nem az a lényeges többé, hogy mi volt a helyük a fán, hanem az a rendszer, amit most mi alkotunk belőlük, s ahogy ezt a rendszert a most létező civilizáció többi formájához illeszteni tudjuk. Ezért a történeti kontextus elveszítette tradicionális jelentőségét és funkcióját, minden kortárs jelenséggé vált. Ez azonban – állítja Ankersmit – nem jelenti a szubjektivitás új formáját, s hogy a jelen sémáit akarnánk ráerőltetni a múltra. A történeti interpretáció ugyanis javaslat csupán, »egy javaslat pedig nem lehet sem igaz, sem hamis«.”²⁰ Ankersmit szerint a történelem többé már nem annak rekonstruálása, hogy mi történt velünk, hanem állandó játék annak emlékével. Sokkal előbbre visz, ha gondolkodunk a történelemről, mint ha tanulmányozzuk. Éppen ezért többé már nem történeti interpretációról, hanem inkább történeti reprezentációról beszélhetünk.

Ankersmit másik alapvető fontosságú munkája szintén a történeti narratíva továbbgondolásának terméke. A „groningeni Hayden White”, avagy az Észak történetírója, ahogyan gyakran nevezik, vette elsőként komolyan fontolóra a posztmodernizmusnak a történetírássra gyakorolt hatását,²¹ *A történelmi tapasztalat* címmel kiadott egyetemi székfoglaló beszédében azt fejti ki, hogy szerinte a narrativizmus nem csupán indifferens mindennel, ami a poszteriori megismerés, hanem kifejezetten ellenséges vele, így a történelmi tapasztalattal is, ugyanis képviselői szerint az elbeszélés a tapasztalat halála, és fordítva.

De mit is takar a történelmi tapasztalat fogalma? „A XVIII. század végén utaltak a történészek, régiségbúvárok először arra, hogy »történelmi tapasztalat«-ban volt részük: a múlt maradványait szemlélve vagy egy történelmi hely szellemével érintkezésbe kerülve váratlanul feltárult előttük, »milyen is volt a múlt valójában«. Többnyire kivételes eseményként, szinte kegyelmi pillanatként emlékeztek arra, ami velük történt; úgy érezték, amit átéltek, nem érzéki csalódás csupán, hanem olyan megbízható és valóságos, mint az érzéki tapasztalat.

A holland hagyományban ezzel az élménnyel szorosan összekapcsolódott a »történeti megérzőkészség« (historische sensatie) fogalma, amelyet a nagy történész, Johan Huizinga használt először. Huizinga meghatározó élménye volt a tizenkilencedik század végi holland szenzitívizmus. Az irányzat fő ideológusa, Lodewijk van Deyssel azt a kivételes pillanatot nevezte »sensatie«-nak, amikor olyan bizonyossággal érzékeljük saját lelkünk eleven valóságát, ahogyan máskülönben csak a külvilág tárgyait szoktuk. Ebben az eksztatikus pillanatban Van Deyssel szerint a még ép ésszel megtapasztalható (és kivételes művészi érzékenységgel talán még érzékelhető) dolgok végső határáig hatol az ember. Mint Huizingáról írt monográfiájában Wessel Krul rámutatott, a »történeti megérzőkészség« huizingai elképzelése egyszerű analógián alapult: egy múltbéli dologgal való elemi erejű találkozás a történelem megértésének sejtelmével jár, ugyanúgy, ahogy a köznapi létezés egy látszólag jelentéktelen mozzanata is egész váratlanul saját létezésünk megértésének sejtelmével tölthet el bennünket.”²²

A történelmi tapasztalat tudományos igényű feldolgozására vállalkozott Jo Tollebeek és Tom Verschaffel Belgiumban élő történész is. Megállapításuk szerint maga az élmény igencsak esetleges, törekeny és szubjektív, ezért a róla szóló beszámolók is igencsak töredékesek és líraiak. Arra az álláspontra jutnak egy irodalmi mű elemzése során, hogy a történelmi tapasztalatnak nincs köze eredetéhez, amely meghatározott eseményhez, tárgyhoz vagy személyhez vezet vissza. Viszont a tévedés vagy a megtévesztés lehetősége semmissé teszi az élményt. J. Barnes *Flaubert papagája* c. regényét elemezték. A regény főhőse Flaubert fiktív életrajzírója, aki ellátogatva egy múzeumba, Flaubert papagáját látja meg, később azonban más múzeumokban is ugyanezt mondják neki, s Flaubert papagáját mutogatják. Amikor először meglátta a papagáját, történelmi tapasztalatban, erős élményben volt része, amelyet teljesen lerombolt a későbbiekben az a tudat, hogy esetleg ő láthatta a hamis papagájt. Tollebeek és Verschaffel szerint a történelmi tapasztalat létrejöttéhez szükséges a történelmi érdeklődés, annak a tudata, hogy az adott tárgy vagy esemény jelentőséggel bír a múltban, valamint az alany ráhangolódása is.

Frank Ankersmit *A történelmi tapasztalat* című tanulmányában sokkal drámainak festi le a múlttal való érintkezés mozzanatát.²³ A vizsgált fogalomra több példát is említ – Goethe élményét 1774-ből, miközben a kölni Dómba lépett vagy Herderét Riga mellett 1765-ben, a napforduló ünnepén –, de a legérdekesebb egy festmény hatáselemzése. Francesco Guardi *Árkád lámpással* című képéből vezeti le, hogy a kompozícióba rejtett optikai torzításokkal és tartalmi kontrasztokkal keltett „autentikus térélmény” és a kép szokatlansága, „valószínűtlen valószerűsége” az idődimenzió kiiktatódását eredményezi, vagyis az egyidejűség képzetét kelti, amely a történelmi tapasztalat elengedhetetlen tartozéka. Mindezek következtében a festmény történelmi tapasztalatot közvetít, mégpedig az unalom történelmi tapasztalatát, amely a XVIII. századot jellemezte.

Mivel festmény szemlélése idézte elő példájában a történeti tapasztalatot, Ankersmit „tapogatózó látás”-ról beszél. Ilyenkor a szem letapogatja a tárgyat, a nézés úgyszólván tapintássá válik. Ezt Ankersmit még „közellátásnak” is nevezi, szemben az integráló és történeti érzékként felfogott látással. Az utóbbi teszi lehetővé például, hogy egy festményt akkor is egy adott alkotónak tulajdonítsunk, ha nincsenek konkrét jelei a szerzőségnek. Ilyenkor elimináljuk az esetleges eltéréseket, és a festmény konkrét képét a festő festészetéről alkotott általános képhez idomítjuk, valójában nem is az előttünk levő műtárgyat látjuk. „A múltbéli tárgy által előidézett történelmi tapasztalatot viszont nem egy tágabb összefüggés nyomát keressük; nem is tudjuk, minek a nyomai lehetnek bizonyos jegyek, sőt, még azt sem tudjuk róluk, hogy »nyomok«. (...) Amit tapasztalunk, olyan valósággal bír, amelyet a narrativista történetfilozófusok azelőtt csak a történeti reprezentációk által láthatóvá tehető múltnak tulajdonítottak. A történelmi tapasztalatban a múlt teljesen irreleváns diribdarabjai »kerülnek felszínre».”²⁴

Milyen természetű a történelmi tapasztalat? „Ankersmit szerint ez az élmény bármiféle kontextualizációnak ellenszegül: a történelmi tapasztalat minden összefüggésből kiragadja a múlt egy szeletét, egyszersmind az alanyt is izolálja; nemcsak a múlt adott szeletével kapcsolatos tudásától különíti el, hanem rövid időre még az életösszefüggéséből is kiszakítja.”²⁵ Nem szabad viszont összetéveszteni a sugallat fogalmával. A történelmi tapasztalat „pátosz”, amikor is „...a múlt egy szelete meglepi vagy megrohanja az embert. Nem a történész keríti hatalmába a tárgyat, hanem a történelmi tapasztalatot előidéző tárgy a történészt”.²⁶

A történelmi tapasztalat – Ankersmit szavaival élve –, „élősködik” azokon az ismereteken, amelyekkel az adott korról rendelkezünk, hiszen önmagában „nincs semmiféle jelentése vagy értelme”, de ami ennél is fontosabb: nem is járul hozzá a kor jobb megismeréséhez. A tapintás-metafora elárulja, hogy egy „néma érzék néma tapasztalatát”-ról van szó, vagyis ez a tapasztalat teljességgel összeegyeztethetetlennek tűnik az időbeliséggel és a nyelviséggel. „Ezek a tapasztalatok irrelevánsak az elbeszélés szempontjából, és fordítva, a tapasztalatban sincsenek adva azok a kritériumok, melyek szerint valami – ha mégoly sok áttételen keresztül is – elbeszéléssé rendeződhet. És – mint láttuk – a történelmi tapasztalat mint olyan nem lehet vita tárgya, vagyis a történelmi értelemképzés másik legfontosabb elemével is kölcsönösen kizárják egymást.”²⁷

A múlttal való találkozás elengedhetetlen eleme a hitelesség, az autenticitás. A történelmi élmény során időleges szakadás áll be önmagunk és a valóság közti kapcsolatban; a világ tárgyai önálló életet kezdenek élni, kirekesztve érezzük magunkat a világ folyamataiból, mintha magunkra lennének utalva. Az így jellemzett tapasztalatnak nem a történelem, nem a történeti tények, nem a történeti megértés és nem a történeti elbeszélés a tárgya, hanem maga a múlt. Ezért

nem is az igazság és hamisság mércéjével kell mérni, hanem az autenticitással, hiszen már korábban is bizonyítást nyert – Tollebeek és Verschaffel kutatásai nyomán a papagájjal –, hogy hamis, inautentikus történelmi tapasztalat egyáltalán nem is lehetséges. „A világgal való autentikus kapcsolatban párhuzamosan zajlik az önmegtapasztalás és a világ megtapasztalása. Ezáltal a történelmi tapasztalat egy megismerésmélet előtti eszmevilágba vezet vissza bennünket”²⁸ – s ez teljes mértékben megfelel Frank Ankersmit történetelméleti törekvéseinek. Az autentikusság a világ megismerésének a legmagasabb rendű formája, amelyre az ember egyáltalán képes lehet. Az autentikus több, mint a valószínű, a logikus vagy az igaz, „mert azok csak elménket elégíthetik ki, de ilyenkor mindig hiányozni fog a tapasztalat”. E kapcsolat a világgal mindig tökéletlen és paradoxonokkal terhes, hiszen „a tökéletesből hiányzik az autenticitás, ezért nem is érint közletről bennünket”.²⁹

Az autentikusság mellett a fenségesség is megjelenik a történelmi tapasztalatban. A fenségesség benyomásához az a fajta közvetlenség és az egyidejűségnek az a fajta érzése társul, amely rajtaütésszerűen lesz úrrá az emberen, másrészt a fenségest mindig a jóleső és kellemetlen érzések paradox elegye kíséri. A fenséges „egyfajta jóleső borzongást, egy bizonyos, borzadályal keveredő nyugalmat” vált ki belőlünk.

„Miért is kell behozni a fenséges fogalmát? Ankersmit kijelenti, a legfontosabb tanulság az, hogy a fenséges feltárja az önmegtapasztalás dimenzióját a történelmi tapasztalatban. Az önmegtapasztalás során nem azonosulunk a múlttal, hanem csak érintkezünk vele – ezt nevezi ezek után kontiguitásnak. Ezt több helyütt is hangsúlyozza, például: a fenséges élménye már Kantnál »önmagunk megtapasztalásába fordul át«. Vagy: »A fenséges élményének és a történelmi tapasztalatnak az autenticitása egyaránt abban rejlik, hogy az alany a tapasztalat tárgyán önmagát tapasztalja meg.«”³⁰

Frank Ankersmit végkövetkeztetése pedig – habár a narratológia gondolatmenetének vonalán indult el – mintha egyenesen posztmodern-, sőt narratológiaellenes lenne, s manifesztszerű jóslat formájában összegzi elméletének lényegét: „a szellemtudományos reflexiókban a tapasztalat és a fenséges várhatólag gyorsan átveszi majd azt a helyet, amelyet nem is olyan rég még a nyelv, a diskurzus, a »hatástörténet« és a narrativitás foglalt el – mondja. – Igazuk volt azoknak, akik találó párhuzamokat véltek felfedezni a posztmodern és a romantika között; a mai posztmodern is romantika, de az érzés és a tapasztalat dimenziója nélkül, melyek iránt épp a romantikusok tanúsítottak kitüntetett figyelmet. Ezért aztán a tapasztalatra és a fenségesre vár a posztmodern életérzés kiigazítása, és az arra hivatottak a tapasztalat és a fenséges nevében vetnek majd véget az elméletek zsarnokságának.”³¹

JEGYZETEK

- ¹ Szegedy-Maszák Mihály: Az újraolvasás kényszere (A rajongók). In: *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 73. l.
- ² Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor: Hayden White „hasznáról és káráról”. Narratológiai kihívás a történetírásban. *Aetas*, 2001. 1. sz., 118–119. l.
- ³ Hayden White: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 7. l.
- ⁴ Uo. 8. l.
- ⁵ Uo. 10. l.
- ⁶ Uo. 9. l.
- ⁷ Uo. 11. l.
- ⁸ Uo. 16–18. l.
- ⁹ Hayden White: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 61. l.
- ¹⁰ Uo. 49. l.
- ¹¹ Hayden White. *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 70. l.
- ¹² Uo. 82–83. l.
- ¹³ Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor: Hayden White „hasznáról és káráról”. Narratológiai kihívás a történetírásban. *Aetas*, 2001. 1. sz., 119. l.
- ¹⁴ Uo. 121. l.
- ¹⁵ Uo. 122–123. l.
- ¹⁶ Deák Ágnes: A történelem mint veszélyeztetett faj? Viták a posztmodern történetírásról. *Aetas*. 1994. 3–4. sz. 155–161. l.
- ¹⁷ Deák Ágnes: i. m. 156. l.
- ¹⁸ Uo. 158. l.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Szécsényi Endre: Tapintható-e a múlt. *BUKSZ*, 2005. tavasz. 20. l.
- ²² Balogh Tamás: Ankersmit a „történelmi tapasztalat”-ról. In: Frank R. Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*. Typotex, Budapest, 2004. 109–110. l.
- ²³ Frank R. Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*. Typotex, Budapest, 2004
- ²⁴ Uo. 114. l.
- ²⁵ Uo. 114. l.
- ²⁶ Uo. 28. l.
- ²⁷ Uo. 115. l.
- ²⁸ Szécsényi Endre: Tapintható-e a múlt. I. m. 22. l.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Szécsényi Endre: Tapintható-e a múlt. *BUKSZ*, 2005. tavasz. 24. l.
- ³¹ Frank R. Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*. I. m. 2004. 54. l.

IRODALOM

- Ankersmit, Frank R.
 2000 Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról. In: Narratívák 4. A történelem poétikája. Kijárat Kiadó, Budapest
 2003 A historizmus. Aetas, 3–4. sz.
 2004 A történelmi tapasztalat. Typotex, Budapest
- Balogh Tamás
 2004 Ankersmit a „történelmi tapasztalat”-ról. In: Frank R. Ankersmit: A történelmi tapasztalat. Typotex, Budapest, 109–118. l.
- Bloch, Marc
 1996 A történész mestersége. Osiris Kiadó, Budapest
- Deák Ágnes
 1994 A történelem mint veszélyeztetett faj? Viták a posztmodern történetírásról. Aetas, 3–4. sz. 155–161. l.
- Frye, Notrhrop
 1998 A kritika anatómiája. Helikon, Budapest
- Gyáni Gábor
 2000 Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Budapest
 2003 A posztmodern kánon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
 2004 Történelem és regény: a történelmi regény. Tiszatáj, 4. sz. 78–92. l.
- Heller Ágnes
 2001 A történelem elmélete. Fordította Tarnay László. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest
- Kisantal Tamás szerk.
 2003 Tudomány és művészet között. L Harmattan–Atelier, Budapest
- Kisantal Tamás–Krommer Balázs
 2005 „...humanista vagyok, és szerintem a humaniorák lényegében az olvasásról szólnak”. Beszélgetés Hayden White történésszel. Aetas, 1–2. sz.
- Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor
 2001 Hayden White „hasznáról és káráról”. Narratológiai kihívás a történetírásban. Aetas, 1. sz. 116–133. l.
- Lorenz, Chris
 2000 Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”. In: Narratívák 4. A történelem poétikája. Kijárat Kiadó, Budapest
- Mitrović, Andrej
 1996 Propitivanje Klio. Ogledi o teorijskom u istoriografiji, Beograd
- Noiriel, Gérard
 2001 A történetírás válsága. Napvilág Kiadó, Budapest
- Nora, Pierre
 1999 Emlékezet és történelem között. Aetas. 3. sz. 142–157. l.

- Revel, Jacques
 1996 Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 4. sz. 217–238. 1
- Romsics Ignác
 2003 A történész mestersége. *Rubicon*. 6. sz. (tematikus szám)
- Szeberényi Gábor
 2002 A történelem elbeszélése. Történeti szövegek narrativista értelmezése. *Aetas*. 2–3. 1.
- Szécsényi Endre
 2005 Tapintható-e a múlt. *BUKSZ*, tavasz. 20. 1
- Szegedy-Maszák Mihály
 1998 Irodalmi kánonok. Csokonai Kiadó, Debrecen
- White, Hayden
 1997 A történelem terhe. Osiris, Budapest
 1999 A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. *Aetas*, 3. sz. 98–118. 1.
 2001 A történelem poétikája. Fordította Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor. *Aetas*, 1. sz. 134–164. 1.

REPRESENTATIONS OF THE PAST AND HISTORY

Additional material to the topic of possible theoretical-historical antecedents of contemporary Hungarian prose

The author seeks to find the answer in a lengthier treatise to the question of how the contemporary Hungarian historical novel reinterprets the genre of the novel, and how it influences the development of the novel. She studies what kind of concepts these novels offer from historical point of view, what kind of historiographic metafiction has created them, what their attitude is to the story or the literary tradition and what kind of prose-poetic devices they use. She assumes that there is a parallel between the processes of postmodern historiography and the postmodern historical novel. In this part of her study she presents conceptions from the theory of history that have implicitly or explicitly influenced the history of the development of the historical novel.

Keywords: historical novel, theory of history, theory of literature, narratology, structural analysis of history, historical experience

ETO: 929 (439):27–13 Szent E.
27–13:364.2:613.2

Hegedűs Antal

ERZSÉBET – A SZOCIÁLIS ÉRZÉKENYSÉG SZENTJE

Elisabeth – the Saint of Social Sensitivity

Árpád-házi Szent Erzsébet a 13. század első felének a gyermeke volt. 1207-ben, 800 évvel ezelőtt Sárospatakon, született – 1231-ben, 24 éves korában halt meg Tübingiában.

Erzsébet 800 év után is a mai keresztény szeretetszolgálatok és szociális érzékenységre törekvő emberek példaképe: szorgalmasan dolgozott, együttértett a rászorulókkal és bőkezűen segítette őket.

Kulcsszavak: szent, szociális érzékenység, Tübingia, Wartburg

A történészek a középkori civilizáció fénykorának nevezik a XIII. századot.¹ Ez volt az a kor, amikor a népvándorlás viharos századai után megszilárdult Európa politikai, vallási, társadalmi és gazdasági rendszere. A civilizáció fejlettségére jellemző, hogy az egyházi és világi főurak jövedelmeikből csodálatos, máig fennálló katedrálisokat, várakat és palotákat építettek.

A ragyogó fények mellett azonban sötét árnyak is uralták ezt a 13. századot.² A fény és árnyék kontrasztját szemléletesen érzékelteti a század tudós és szent életű szerzetese, Szent Bernát, amikor kora egyházának az állapotát jellemzi: „Az egyház falai ragyognak – a szegények szűkölködnek. A katedrálisok köveit arannyal borítják – a szűkölködő szegényeket meztelenül hagyják. Az éhezők terhére elégitik ki a gazdagok szemeit.”³

Hasonló kritikus hangnemben nyilatkozott Szent Erzsébet is, korának aranytól és ezüستől roskadozó képeiről és szobrairól. Amikor a szerzetesek lelkendezve mutatták a fejedelemszónynak templomuk képeit és szobrait, Erzsébet kijelentette: „Jobb lett volna, ha a rájuk aggatott aranyat és ezüstöt élelemre és ruhára fordítottátok volna. Én a szivemben örzöm és tisztelem azt, amit ezek a képek és szobrok ábrázolnak.”⁴

A 13. században kialakult feudális jogrendet a főurak anarchiává süllyesztették szüntelen viszálykodásukkal. Ebben a feudális anarchiában tevékeny szerepet játszottak az egyháziak is, akik szüntelen harcban álltak a világi hatalmaságokkal és az ellenegyházakba szervezkedő szociális eretnekségekkel. A pápa és a püspökök kiközösítéssel büntették az engedetlen világiakat – igen gyakran anyagi okok miatt – egy-egy birtok tulajdonjoga miatt. Emiatt pl. hosszabb-

rövidebb időre ki volt közösítve Szent Erzsébet apja, II. András király, apósa, Hermann gróf, sőt még a férje, Lajos örgróf is. A feudális anarchia korában a leigázott, jogfosztott, éhező és nyomorgó néptömegek gondjainak az orvoslása egészen a háttérbe szorult. Tiborcnak, a kizsákmányolt magyar parasztnak a panasza egész Európában visszhangzottak.⁵

Az élete értelmét kutató asszisi posztókereskedő fia, Francesco, ekkor halotta egy látomásban Krisztus üzenetét: „Ferenc, menj és építsd fel a hajlékomat, hisz látod, hogy csaknem romokban hever”. Csak évek múlva értette meg Ferenc, hogy nem a város határában fekvő romkápolnának, hanem a düledező katolikus egyháznak az újjáépítésére hívja őt az Úristen.⁶ Ezt az egyházat pedig, durván fogalmazva, nem a világi hatalom, hanem a szociális kérdés megoldatlansága fenyegette pusztulással.

Erre a veszedelemre mutat az is, hogy Szent Erzsébet korában az eretnek-ségek döntő többsége nem dogmatikai okokból, hanem szociális okokból keletkezett: a világi és az egyházi hatalmasságok kizsákmányolása, a szegények elnyomása miatt.

Ha Szent Erzsébet életét vizsgáljuk,⁷ akkor azt kell mondanunk, hogy életének külső körülményeiben teljes egészében korának a gyermeke volt, lelkületében és érzésvilágában azonban egyedülálló jelensége volt korának, a XIII. század első felének. Fejedelmi család gyermeke volt. Az Aranybullát kiadó Árpád-házi II. András és a merániai anya, Gertrúd, Erzsébet születése után azonnal megkezdték leányuk jövőjének a tervezését. Így került Erzsébet már négyévesen Tübingenbe, Németország egyik legjelentősebb tartományába, hogy Hermann örgróf hasonló nevű fiának, Hermannak jegyeseként Wartburg várában neveljék. Amikor vőlegénye öt év múlva hirtelen meghalt, akkor a dinasztikus érdekek miatt a kilencéves kislány Lajos grófnak, elhunyt vőlegénye öccsének a menyasszonya lett. Tizennégy éves volt, amikor összeházasodtak. Hatéves boldog házasság után azonban a keresztesháborúba induló férje már Itáliában, egy járványos betegségben meghalt. A húszéves Erzsébet három kisgyermekével özvegyen maradt. Az udvarban azok, akik nem értették egyet Erzsébet „másságával”, adakozó életstílusával, mind nyíltabban intrikáltak ellene. Végül is elűzték otthonából, és Erzsébet, Wartburgot elhagyva, egy rozszant házban húzta meg magát, két keze munkájával kereste kenyerét, míg 24 éves korában magához nem szólította az Úristen.

Egészen természetes lett volna, hogy ez a magyar földről német földre szakadt királylány „inkulturálódjon” a korabeli német kultúra fellegvárának, Wartburgnak az életébe, a ritterek és a Minnesängereknek, a vándor költőknek a világába. Ha ez bekövetkezik, akkor a történelem úgy emlegetné Árpád-házi Erzsébetet, mint II. Frigyes német császár feleségét.

Erzsébet azonban „kilógott” ebből a világból. Kislánykorától kezdve haláláig olyan szociális érzékenység élt benne, amit nem magyaráz sem a neveltetése, sem a kor szelleme.

A szociális kérdés fontosságát nem ismerték Erzsébet korának egyházi és világi hatalmasságai. Ezek meg voltak győződve arról, hogy vagyonuk, gazdagságuk és életstílusuk a korabeli rendszer velejárója, és hogyha Isten dicsőségére katedrálisokat, kolostorokat és templomokat építenek, akkor eleget tettek keresztény kötelességüknek, hisz a szegénység e világrend velejárója.

Erzsébet kislánykora óta grófok, hercegek vagy fejedelmek körében mozgott – olyan asszonynak nevelték, aki szívvel-lélekkel osztja férje uralkodói dicsőségét, országlásának gondjait. Apósa, Hermann és férje Lajos voltak a korabeli német irodalom legbőkezűbb mecénásai. Wartburg várában Walther von der Vogelweide mellett otthonosan nyüzsgöttek németföld költői, irodalomkedvelői, akik a lézengő, vándor lovagokkal együtt, mai kifejezéssel élve, kosztot, lakást és teljes ellátást kaptak a thüringiai fejedelemtől. Erzsébet részt vett ebben a sűrű napi programokkal teli életben. Férje oldalán részt vett a zajos mulatságokon. Nászutuk során lóháton elment vele Magyarországra, hogy bemutassa férjét apjának és a magyar rokonságnak. Férje távollétében vezette a birtok gazdasági ügyeit.

Mindezek ellenére Erzsébet a szegények között volt otthon!

Amikor csak tehetette, a betegek, öregek, az árvák és az elesettek körében mozgott. Kislány korától kezdve haláláig élt benne egy olyan szociális érzékenység, amely azt diktálta neki, hogy az őt körülvevő nyomor világában nem élvezheti nyugodtan azt a kényelmet és gondtalan életet, amit korának gazdagsága nyújt neki. Ez a szociális érzékenység azt diktálta Erzsébetnek, hogy inkább a szegényekkel éljen, mint a gazdagokkal, hogy inkább a létbizonytalanságot vállalja, mint a megbiztosítottságot. Életének az volt a fő programja, hogy segítsen, ahol csak tud. Hivatásának érezte, hogy éhezzen az éhezőkkel, hazátlan és rongyos legyen a rongyos hazátlanokkal.

Ezt a szociális érzékenységet Erzsébet nem tanulta – ez volt a természete – a Biblia szavaival élve, ez volt az Istentől neki ajándékozott karizmája – Istennek ingyen adott ajándéka.⁸

Férje tudtával, aki egyedül értette meg Erzsébetnek ezt az egyedülálló tevékenységét, éhínség idején kiporciózta a fejedelmi udvar készleteit, hogy enyhíthessen a rászorulóknak éhségén. Étkezéseknél gyakran megkérdezte, hogy ami az asztalra került, jogosan szerzett jövedelmekből készült-e, ellenkező esetben nem volt hajlandó enni az ételből.

Pénzzé tette ékszereit is, csak hogy segítsen a rászorulókon. Gyakran bement a szegényházba, főzött, takarított, mosott rájuk, bekötözte sebeiket.

Az árvaházban gondozta, etette és fürdette a kicsinyeket. A belpoklosokat, akiket mindenki elkerült, félelem nélkül ápolta. Özvegyasszony korában, a neki adott havi járandóságból, kórházat építtetett, annak ő volt a fő betegápolója.

Erzsébetben megvolt az a merészség, hogy hősiesen szolgálja a szegényeket, akkor is, ha környezete ezeket a szociális gesztusait nem értette meg. Úgy

vélték, hogy eltékozolja a családi vagyont, hogy túlzottan segíti a rászorulókat. Egyesek úgy vélik, hogy a pápa nem is annyira lelkiatyaként adta Erzsébet mellé Konrád mestert, a szigorú premontrei szerzetest és inkvizítort, hanem azért, hogy Erzsébetet óvja a szociális gesztusok túlzásaitól. Amikor Erzsébet ebben nem hallgatott rá, Konrád mester mintegy gyámság alá helyezte őt, elvette tőle a havi kétezer márka nyugdíját és ő gazdálkodott vele. Erzsébet azonban kifogott a „gyámján” – szolgálólányaival odaült a szövöszék és a rokka mellé, a megtermelt árut eladta, és így mégiscsak tudott jótékonykodni. Évtizedekkel ezelőtt egy érdekes összehasonlítást olvastam az NDK és az NSZK közötti rendszer különbözőségéről. E szerint „az NDK szocialista, az NSZK pedig szociális ország”. Ez az összehasonlítás azt akarta mondani, hogy az NDK *rendszere* szociális, az NSZK-nak viszont a *gyakorlata* szociális.

Úgy látom, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet nem azért jótékonykodott, mert a korabeli „rendszer” szolgálói szószékekről és a szerzetesi regulákon keresztül követelték a szegények megsegítését. Erzsébet a szívében élő szociális érzékenység sugallatára, ma így mondanánk, hogy „volontőrként”, önkéntesen cselekedett és segített. Egész életében hasznos munkával töltötte az idejét. A családjáról való gondoskodás mellett mindig a segítség gyakorlata volt a legfontosabb.

A 13. század végén a misztikus Magdeburgi Mechtild megkérdezte az Urat, hogy Erzsébet a maga 24 évével hogy tudott olyan népszerű lenni? Az Úr ezt válaszolta Mechtildnek: „Erzsébet nem olyan, mint a várakban ücsörgő hitetlen hölgyek, akik csak lopják a napot”.⁹

JEGYZETEK

¹ Klaniczay Gábor (szerk. = Európa ezer éve. A középkor II. 9–168. o. Osiris Kiadó, Budapest, 2004

² Uő, II. 22. o.

³ Georges Duby: A katedrálisok kora. Corvina Kiadó, Budapest, 1998. 103. o.

⁴ Manfred Lemmer: Das Leben der Heiligen Elisabeth. Styria Verlag, Graz, 1981. 141–142. o.

⁵ Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971. I. k., 76–80. o.

⁶ Schütz Antal: Szentek élete. Pantheon Kiadó, Budapest. 1995. 651 sk.

⁷ Glatz Ferenc (szerk.): História: História Alapítvány Kiadó, 2007. 5–6. szám, 55–63. o.; Schütz Antal: Szentek élete. I. m. 776–778. o.

⁸ 1Kor 12,11.

⁹ Glatz Ferenc: História. I. m. 60. o.

ELISABETH – THE SAINT OF SOCIAL SENSITIVITY

Saint Elizabeth of the Árpád dynasty was a child of the first half of the thirteenth century. She was born at Sárospatak eight hundred years ago in 1207, and she died at the age of twenty four in Thuringia in 1231. Elisabeth is still, eight hundred years later, the model to follow for the present day charity organizations and people who aspire for social sensitivity. She was diligent, felt deep compassion toward the needy and helped them open-handedly.

Keywords: saint, social sensitivity, Thuringia, Wartburg

ETO: 82'04:27–29
811.511.141'04:82–343
27–13(439):27–423.77

Rajšli Ilona

KÉPEK ÉS MOTÍVUMOK A SZENT ERZSÉBET-LEGENDÁBAN

Imagery and Motifs in the Legend of Saint Elisabeth

Nyelvi elemzésünk korpuszát az Érdy-kódex Szent Erzsébet-legendája képezte, amelyet egy névtelen karthauzi szerzetes írt 1526 táján. E 16. századi legendaszöveg képalkotási eljárásai közül kiemelkedik néhány metaforikus és allegorikus típus: a madarak, illatok és fények jelentősége, a számmisztika kidolgozottsága; ugyanakkor fontos áttekinteni a legenda szimbólum-rendszerét is: pl. a gazdag növény- és színszimbolikát. A továbbiakban a dolgozat a skolasztikus műveltségű kódexíró szövegépítkezésének motívumtípusait vázolja: a részletezés, halmozás, ismétlődés, ellentét nyelvi eszközeinek bemutatása révén.

Kulcsszavak: Szent Erzsébet-kultusz, legenda, Érdy-kódex, 16. századi magyar nyelv, stílusformák, motívumok

I. AZ ÉRDY-KÓDEX ÉS A LEGENDA MŰFAJA

Szent Erzsébet életéről többféle műfajú lejegyzés: legenda, krónika, tanúvallomás, életrajz stb. készült. Jelen vizsgálódásunk alapját mindezek közül az a szöveg képezte, amely a legnagyobb magyar nyelvű legendagyűjteményünkben, az Érdy-kódexben található. Ez a kódexünk a mintegy félszáz magyar nyelvű kéziratos könyv között a legimpozánsabb, nemcsak azért, mert a legterjedelmesebb (ezer oldalnyi még nyomtatásban is), hanem azért, mert írója már igazi szépíró, aki a fordítás görceitől mentesen, ízes magyar nyelven, sok esetben a korabeli beszélt nyelv kitapintható – szinte hallható – elemeivel adja vissza a mondanivalóját, ezzel hat az olvasóra, a hallgatóra. Nem ok nélkül hangsúlyozza Kardos Tibor a műfaj jellegzetességeként a következőket: „...a legenda tipikusan élőnyelvű, hallható irodalom, mert mint neve is mondja: felolvasandó” (KARDOS é. n.; XXVI). Fontos még kiemelni, hogy a legenda szövege nem egyenletes elbeszélő szöveg, nem is száraz adatokkal zsúfolt történet, hanem igen eltérő stílusrétegeket egymásra halmozó textus. Különösen gyakori benne írójának rajongó hangú felkiáltása, szinte extatikus jellegű odafordulása az olvasóhoz. E jellemzőkről alább részletesebben lesz szó.

E kódexnek a magyar legendairodalomban azért is megkülönböztetett a helye, mert a magyar szentek (István, Imre, László, Erzsébet) legendájának a megírásával történetírásunk első nagy műve is egyben. Eredetileg „Nagyszombati codex” néven idézik, később Toldy Ferenc a kódex első ismertetőjéről, Érdy Jánosról Érdy-kódexnek nevezte el. A kézirat 1814-ben került Nagyszombatból az Országos Széchényi Könyvtárba.

A KARTHAUZI NÉVTELEN

A titokzatos néma barát származásáról, ennek részleteiről sokféle feltételezést lehet olvasni. A magyar irodalom története I. (1964) így fogalmaz: „Neve ismeretlen, csak annyit tudunk róla, hogy a dúsgazdag lövöldi karthauzi kolostor prokurátora (sáfárja) s délvidéki származású volt” (143. o.).

Személye már a XIX. század végén számos vita középpontjában állt, amikor a Jordánszky- és az Érdy-kódex szerzőjének a kilétét, illetve azonos voltát kezdték kutatni: a többi között Veinstein-Hevess Kornél és Volf György. Világossá vált, hogy mindenekelőtt a kódexek nyelvjárását kell körvonalazni. *A magyar nyelv* c. művében már Simonyi Zsigmond megállapította, hogy „A két codexnek nyelve is megegyezik, s kétségtelen, hogy mind a kettő egy vidéken keletkezett.” (Idézi VEINSTEIN-HEVESS 1896; 4.) A nyelvjárási jellemzők alapján a szerzetes szülőföldjét a kutatók a Drávaszögbe, Baranya megye déli részére, Eszék tájára, a Szlavóniával határos alsó-drávai nyelvjárási területre helyezték.

Életének, műveltségének kutatói között is kiemelkedik Bán Imre. Szerinte a késő magyar középkor kialakult egyházi retorikája nála csúcsosodik, de ugyanakkor van sajátos (szinte dantei) indulatos hangja is. Stílusára a pregnáns tömörség, a képszerű láttatás, a hallgatóság motiválása jellemző; továbbá stílusának jegyei között fontos helyet foglal el a halmozás (ritmikus anaforikus halmozás), az anaforikus ismétlés, a hanghatások leírása, az ellentétezés, a szinonimahalmozás, valamint a sajátos jelzőhasználat is.

A történetek leírását sajátos novellisztikus hajlamával színezi, ebbe gyakran keveredik naturalisztikusan nyers nyelvi elem, helyenként indulatos kiszólás, olyan papírra alig vethető súlyos szó, amely majd később Bornemisza Péternél, de főként Pázmánynál szólal meg.

Többféle műfajt ötvöz prédikációiban, az egyházi retorika helyenként népies elbeszélő stílussal keveredik, ugyanakkor mindvégig a hallgatóságot (illetve az olvasót) tartja szem előtt; ízig-vérig tanító szellem, gyakorlott magyar szónok. A kódex latin nyelvű prológusa az anyanyelvű írásosság fontos manifesztuma is egyben: már az első sorokban kijelenti, hogy a karthauzi rend képviselőjeként *népnyelven való alkotással* kíván lelki táplálékot nyújtani a több rendbeli laikus testvéreknek és apácáknak. Ez különösen fontos mozzanat a népnyelven megszólaló Biblia érdekében, a Karthauzi ugyanis – a Huszita Bibliáról feltehetően

nem tudván – hiányolja a magyar nyelvű Bibliát: „a mi műveletlen és faragatlan magyar népünket nem harmatozta be ily kegyelem”, majd hozzáteszi: „mindezt nem annyira a tudatlanság, hanem inkább a hanyagság rovására kell írni” (MADAS 1985; 10). A továbbiakban kitér a fenyegető lutheri eretnekség veszélyére, amely ellen az episztolák és evangéliumok fordításával küzd.

A Karthauzi Névtelen az előszóban tehát olvasóközönségéről is ír, kijelenti, hogy felkérték az írásra, többek között a saját húga: „sok ájtatos híveknek kérelmésökre és lelki használatjokra nagy munkára vetvén elménket, kezönket” (MADAS 1985; 14). „Legfőbb írói célját is abban határozza meg, hogy mindkét nembeli együgyűeknek és a latinban kevésbé jártas fiataloknak az ünnepnapokra üdvösséges olvasmányt nyújthasson” (BÁN 1976; 30).

A Névtelen műveltségét kutatva Bán Imre – más kutatókkal egyetértésben – feltételezi, hogy szerzetesünk Rómában is megfordulhatott. Közösségi jellegűnek mondható műveltsége magas szintű kolostori kultúra, melynek tudományos módszertana a skolasztikán nőtt fel. Az akkor már erőteljesen hódító lutheri tanokat a kiátkozás miatt nem ismeri, de elítéli.

A mindenkori olvasó figyelmét különösképpen felkeltheti az a több helyen is előforduló utalás, forrás, amelyre a magyar szentek és történelmi személyiségek bemutatásakor a Névtelen hivatkozik, tehát amit ő „rég magyar krónikának” nevez. Forrásai között tudjuk a Legenda aureát (amely olasz Domonkos-rendi műve), a Catalogus Sanctorumot (mely szintén olasz mű), Temesvári Pelbárt prédikációit, valamint a Legendae Sanctorum regni Hungariae c. művet is. Mindezek mellett elképzelhető, hogy létezett egy magyar nyelvű „őskrónika”, amelyet olykor – nyilván csak kötelező retorikai fordulatként – segítségül hív. Nemeskürty feltételezése szerint ez talán éppen a Gesta Hungarorum szövege, melyet ő „az első regényes magyar történelem”-nek nevez (NEMESKÜRTY 2001; 87). A Szent László-legendában maga a Névtelen hivatkozik korábbi forrására: „kinek eredetét ezenképpen olvassok az országnak régi Krónikájában” (MADAS 1985; 394).

Sokféle feltételezés van arról, hogy a Karthauzi Névtelen mennyiben vette át Temesvári Pelbárt prédikációit, vajon volt-e egy magyar nyelvű átdolgozás, gyűjtemény, melyet a kódexírók használtak. Bán Imre meg is jegyzi: a kompiláció ekkor még természetesnek számított, ezt ma plágiumnak neveznék.

Mindenesetre akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy a Névtelen egyetlen irodalmi művét, az Érdy-kódexben megőrződött hatalmas prédikáció- és legendagyűjteményét (két évnyi munka után) 1526-ban fejezte be.

SZENT ERZSÉBET ÉLETE

Erzsébet II. András és Meráni Gertrúd gyermekeként 1207-ben született, a feltevések szerint Sárospatakon.

A legendákban gyakori jelenség a visszavetítés: prophetia ex eventu. Az Erzsébet-legenda esetében is ezt találjuk: Erdélyből varázsló érkezik a wartburgi

várba (Clinsor ~ Klingsor mágiszter, a csillagjóslás és a fekete mágia tudósa), igaz, más rendeltetéssel, de a csillagok állásából megjósolja, hogy a magyar királynak lánya születik, azon felül „Szent leszen a gyermek és szentsége vigaszára és örömére leszen mind az egész keresztény világnak” (HERMANN é. n.; 249).

Ebből a mondatból bátran kiemelhetjük az ÖRÖM szót, hiszen ez a vezérfonal Erzsébet egész életén át; ahogyan életrajzírói, valamint a 13. századi források fel is jegyzik: az idegen környezetbe került öt éves, apró termetű barna kislány élénk kedélye, természetes jókedve nemegyszer ellenszenvet keltett a wartburgi várbán. Az öröm ott van az életében akkor is, amikor boldog házasságban él, de akkor is, amikor férje halála után családjával és néhány szolgálójával kiűzik a várból. Derűs lélekkel fogadja a csapásokat, számára ekkor már az adakozás, a szegények, rászorulóknak segítése minden más célt félreállít, minden özvegyi jussát rájuk áldozza. Jól példázza ezt az a tény, hogy a nagy éhínségek és járványok idején naponta 900 szegényt látott el étellel, itallal, s látta el a betegeket. Esténként viszont, ahogyan a feljegyzések a szavait megőrizték, hogy ne fázzanak az ő szegényei, messze fénylő tüzeket gyújtatott, sokak lábát megmosta, bekente. Egy ilyen alkalommal jegyezték fel a szavait: „Íme, megmondtam nektek, hogy az embereket boldoggá kell tennünk! Azt akarom, hogy örömük teljes legyen, gyűjtsunk hát tüzeket!”

A „nagy jövő” előrevetítése Assisi Szent Ferenc legendájában is fellelhető, ott egy zarándok jósol a gazdag posztókereskedő gyermeke születésekor, aki a legenda szerint Jézushoz hasonlóan istállóban született.

Vizsgált szövegünkben a Karthauzi Névtelen Erzsébet apjával mondatja ki a királylány nagyságát előre jelző mondatot: „Ez a leánzó, ha élhetend, valami naggyá leszen!” (KARDOS¹ é. n. 21)

IX. Gergely pápa – ugyanúgy, mint Ferencet és Domonkost, a 13. század két nagy rendalapítóját – Tübingi Erzsébetet is már néhány évvel halála után szentté avatta. Ez az eljárás, a kanonizáció bőven van dokumentálva: a szent életéről és működéséről levelek, a pápai bizottságok tudósításai és a hozzá közel álló személyek jegyzőkönyvbe vett kijelentései maradtak ránk. Gyóntatója, Marburgi Konrád az eljárás számára összeállított Erzsébetről egy életrajzot, amely mentes a legendás megdicsőüléstől. Fennmaradt az 1235. évi kanonizációs bulla és a szent 1236-i transzlációjáról (átviteléről) szóló tudósítás is. A gyorsan terjedő Erzsébet-kultusz számára a következő időszakban életrajzokat szerkesztettek, amelyek jóllehet a kanonizációs eljárás egyes dokumentumain alapultak, megírásuk célja mind kevésbé ölelte fel az egyéni vonásokat, hanem inkább a csodás elemekre vonatkozott.

S ahogyan megjósolták a születését, úgy Erzsébet előre jelzi a saját halálát. 1231. november 16-án halt meg az általa alapított marburgi ferences ispotályban. Már a temetés utáni napon történt egy gyógyulás a sírnál. A következő hóna-

pok csodáit gondosan feljegyezték, s Konrád, az ispotály prorektora Rómában kezdeményezte Erzsébet szentté avatási eljárásának az elindítását. 1232-ben 60 csoda leírását, egy rövid életrajzot és kísérfőiratot juttatott el Rómába. Ezek az írások tömören, szűkszavúan írják le az eseményeket, szinte csak a csodás események tényszerű lejegyzésére szorítkoznak, itt még távol vagyunk a legendák színes, cizellált elbeszéléseitől.

A szentté avatási eljárás során mintegy 600 tanúkihallgatás történt, ennek 106 csodás esemény lejegyzése lett az eredménye, *Miracula sancte Elyzabet* címmel. A mirákulum-leírások egy olyan szociális réteg mentalitásába engednek értékes bepillantást, amelyre a középkori történetírásban nemigen figyeltek: pl. egy falu mindennapi életének pillanatfelvételei, egy wiesbadeni fürdőben történő beszélgetés, egy faluközösség viszonyulása a gyermekágyas asszonyhoz stb.

Marburgi Konrád *Summa vitae* címmel foglalja össze Erzsébet életrajzát, főleg utolsó éveinek részletes rajzát írja meg, amikor az özvegy pápai védelem alatt állt, és ő volt a gyóntatója. Ebből az életrajzból sokat megtudunk a szent utolsó éveiről: hogyan fordul el radikálisan társadalmi rendje normáitól, amire már egészen korai ifjúságában is hajlamot mutatott; hogyan kér Konrádtól tanácsot, hogy remeteként, koldusként vagy kolostorban éljen férje halála után. A gyóntató és Erzsébet számos összeütközésére is fény derül ezekből az írásokból.

II.

KÉPEK

A Karthauzi Névtelen tapasztalt szónokként a hit eszméinek ismertetésekor színes, metaforikus nyelvezetet alkalmaz, az ördögöt kiegyenlíti a méreggel és a „jáspis kégyó”-val; a meggyőzés eszközeként gyakran használ nyers és nyomatékos kifejezést: „mikoron az lelkieket megköstolanga, ottan minden testi és ez világi dolog ízetlen lészen és dohos, mint az gané”. Egy másik helyen tanításának középpontja: „ez világi ragadványoknak késálkodása” – amiben az evilági kapzsiság harcát festi le.

A legenda szövegét azzal teszi pergőbbé, mozgalmasabbá, hogy Erzsébet élettörténetéből *mikroképeket* emel ki; ilyenkor a *történék egy napon* szerkezettel indít, s az eseményt közel emeli mindenkori olvasójához. Így emelkedik ki a legenda szövegsíkjából a rózsza-csoda, a poklos férfi elhelyezése a saját otthonában, vagy a Rómába igyekvő jobbágyifjú látogatása. Másrészt a legenda szövegében különös módon váltják egymást a bibliai idézetekkel, hivatkozásokkal tűzdelt tanító, oktató szövegek és az életteli párbeszédesek részek. A dialogikus formaelem – a XVI. század más szerzőihez hasonlóan – a Névtelen elbeszélő modorának is elmaradhatatlan tartozékává válik: a tettek csak a szavak által lesznek igazoltak.

A dialógusos betoldások mellett igazi színfoltja a szövegnek, amikor a szerző helyenként extatikus felkiáltásával nyomatékosítja mondanivalóját; pl.: „Ó, nagy ártatlanság, ó, szeplőtelenységnek halhatatlan malasztja!” (21) vagy „Ó, gyarló világnak veszedelmes vendégsége!” (29) E felkiáltások egyben kapcsolatot is teremtenek a hallgatósággal, az olvasóval, hiszen főleg többes számú és harmadik személyű igével fogalmazódnak meg; pl.: „Immáron lássuk meg...” vagy „Ó, szerelmes atyámfia, hát mit szólhatunk az ő szent, érdemes voltáról...”.

Az Erzsébet-legendában kevés hasonlatot találunk, a Névtelen ebben a szövegben inkább metaforikus és allegorikus képalkotással él.

A GERLICE JELKÉPISÉGE

A kor szóbeliségében, népköltészetében feltehetően nagy hagyománya lehetett a párját vesztett gerlice képének, hiszen a mai napig él a népdalokban és más műfajokban. Pl. a következő balladarészletben:

„Búsan bűgő bús gerlice
Kedves társát elvesztette –
Elrepüle zöld erdőbe,
De nem szálla a zöld ágra,
Hanem szálla asszú ágra;
Asszú ágát kopogtatja,
Kedves társát siratgatja.”
(Penavin Olga kéziratos gyűjtéséből)

Az Erzsébet-legendában a fiatal özvegyet így írja le a Karthauzi: „mikoron megmaradott volna ő társátul, mint egy ártatlan gerlice, akarák az ő nemzetségi, hogy esmeg [ismét]² házasságra adnák” (29).

A társtalan, özvegy nő metaforája gyakran tehát a gerlice, mely a szövegben jelző nélkül is állhat; pl. az 1573-ból való elbeszélő műben, a Ponciánus históriájában így szerepel: „Úgy élek, mint egy girlice madár, férfi nélkül” (Magyar elbeszélők 16–18. század; 31). A Szent Elek-legendában is megtaláljuk a metaforát, amikor az ifjú jegyese ezt mondja: „Veled eggyetömbe én is itt ez helyön sirásba meg maradok, az gerlicének móggya szerént, mígnem valamit hallok az én szerető jegyössemről” (360).

MADARAK

Szinte minden forrás megemlíti az Erzsébet halála előtt megjelenő madarakat. Részletező mikroképek tárulnak eléink a leírásokban, legendákban: a beteg fal felé van fordulva, s egy gyönyörű dallamot kezd dúdolni. Mikor megkérdezik, mi ez, azt válaszolja, hogy „Egy kismadár telepedett közém és a fal közé, s oly kedvesen énekelt, hogy engem is éneklésre indított”. Ez az Érdy-kódexben: „Íme

azonközbe egy igen szép mennyei madárka eleibe jöve és kezde előtte nagy szép éneklést tenni, hogy hozzá képöst Szent Erzsébot is kezde énekleni” (33).

A betegágyra röppent madárka Jacobus de Voragine (a *Legenda Aurea* szerzője) szerint az őrangyala volt, aki az örök élet örömhírét hozta. „Az ördög pedig, hátha jussa van valamihez, a szentek haldoklásánál is megjelenik, de mert Szent Erzsébetben semmi jussa nem volt, szégyenletesen megfutamítva elmenekült” (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 276).

A madár egyes vallásokban az eget és a holtak égbe szállott lelkét jelképezi. A Szent Erzsébet-legendában sokféle madár megjelenéséről olvashatunk: „mikoron az szent-egyházhoz vitték volna, nagy sokaságú madarak jövének az szent-egyházra, kit soha annak előtte nem láttanak vala, nagy csodálatos, szép édes éneklést tevén” (33).

Irmengard, Erzsébet egyik szolgálólánya vallotta: „Beszélík, hogy a virrasztáskor jelen levő wetteri apátnő hallotta, hogy madárkák énekelnek igen szívhez szólóan, és csodálkozva, hogy honnan jött mindez, kiment, és látta a templom tetején összesereglett sok-sok madárkát, és hallotta, amint azok, mintha végső útjára kísérnék, változatosan dalolnak” (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 180).

A Ferenc-legendában madaraknak is prédikál Ferenc testvér: „mezőben lakozik vala kölömb-kölömb madaraknak nagy sokasága”, akik leszállnak hozzá a mezőre, s akkor sem röppennek el, ha ruhájával hozzájuk ér (Jókai-kódex 139). Érdekes a megszólítás: én húgaim, madaracskák (*sorores meae aviculae*)!

ILLATOK ÉS FÉNYEK

Egy-egy szent leírásában gyakran lelhető fel valamely illat jelenlétének, megjelenésének az ábrázolása. Az elemzett legendában közvetlenül a szent halálakor ez a leírás található: „Íme azonnal nagy szép mennyei illat ité [üté] meg az házat, és az szent test, mint az balsamom ollyanná lén. És negyed napiglan el-temetetlen hagyák éjjel és nappal édesködvén az szép illatban” (33).

Ugyanezek a motívumok felbukkannak Ráskai Lea Margit-legendájában is: „Ezenképpen álla Szent Margit asszonynak teste tizenkét napiglan. Mikoron bé bocsátták volna ez szent szűznek testét az sérben [sírban], kezde ez szent szűznek testéből nagy édességes illat ki júni. Tahát kezdének az fráterök kétölködni, hogy netalám az sororok töttenek valaminémű jó illatot avagy kenetöt Szent Margit asszonynak testéhez és azért volna az nagy jó illat az ő testénél” (64).

Hosszú részben tárgyalja ezt a kódexíró, majd még egyszer visszatér a témára akkor, amikor Margitot később vörös márvány koporsóba helyezik át, ekkor a kőműves mesterek ahogy „meg nyitották volna a sért [sírt] és akarnáják reá tenni az verös márvánt [!] koporsót, olly igen édes illatú pára, füst és illat jű vala fel az Szent Margit asszony koporsójából, mint ha nagy sok rózsák voltak volna ott” (87).

A Ráskai Lea-féle Margit-legenda és az Érdy-kódex Erzsébet-története között még számos egyéb összekapcsolódás, egybecsengés kimutatható. Közülük emeljük ki azt, ahogyan Margit nagynénje emlékéhez viszonyul; pl. Margitot Szent Erzsébet oltára előtt szentelték fel, állandóan az ő példája lebegett előtte: „követvén az ő nénjének Szent Erzsébet asszonnak ő nyomát” (Szent Margit élete 149.), akkor is a példakép áll előtte, amikor a szegényeket felöltözteti, „ha ez szent szűz lát vala mezehtelen condrás szegént, tahát el küld vala az priorisszához, hogy az szegénnek aggya egyik kápáját, melyik jobb volna” (155), de ki kell emelnünk azt a fontos szöveghelyet is, amikor Margit „az nemzete eleinek életét” sorolja elő: „És még meggondolja vala Szent Margit asszon Szent Erzsébet asszonnak, ő barátjának és szerelmes nénjének szentséges életit, ki nek szentséges érdemével mind teljes anyaszentegyház nagy öremmel tiszteli” (Szent Margit élete 47–48.).

Az illatok témaköréhez szorosan kapcsolódik egy különösen erőteljes képi sűrítés Erzsébet halálának a leírásában. Már-már a szinesztéziának, az eltérő érzéki érzetek egybekapcsolásának az előképe jelenik meg a Névtelen különös hang–illat–hang hármas szerkesztésében: az Erzsébet betegágyán éneklő mennyei madárka „nagy szép édes éneklést tesz”, majd az illatleírás következik, azután ismét a templomra leszálló sokféle és nagy sokaságú madarokról olvasunk, „kit soha annak előtte nem láttanak vala, nagy csodálatos, szép édes éneklést tevén” (33).

Az érzékterületek kiteljesedése tapasztalható azokban a leírásokban, amelyek mind Erzsébetnél, mind pedig Margitnál a szentmise alatti teljes szellemi elmélyülés pillanatait ábrázolják: itt a szentek feje fölött sejtelmes fény jelenik meg.

SZÁMMISZTIKA

Az egyes számok szimbolikus értelme elsősorban a Bibliából vezethető le. Erzsébetnél a hetes szám van a középpontban: ez szent szám, a hét fő erény száma, hét dolog szükséges az üdvözüléshez, a Névtelen ezeket fel is sorolja Erzsébet halálának leírása előtt. De érdekes, hogy a legendák, feljegyzések azt is hangsúlyozzák, hogy hét leánypajtást adnak mellé játszótársnak, amikor Wartburgba kerül.

Fontos szerepet játszik a legendában a hármas szám is, a háromféle menyegzői ruha felsorolásánál (szeplőtelenység, szeretet, szemérmesség); ugyanakkor megjelenik az ördögűzéses jelenetben, amit szinte minden forrás egyformán ír le: „És monda leányinak: Mit tennétök, ha pokolbéli erdeg reátok jönne? Monda azonközbe: Fuss el, Fuss el! Három ízbe” (33).

Idekívánkozik a Ferenc-rendiek jellemzésének egy fontos attribútuma, a szürkésbarna csuhán levő kötélöv három csomóval: a szegénység, a szüzesség és az engedelmisség jelképeként.

VIRÁGOK

A növényi szimbolika különösen sokrétű ebben a korszakban. Közülük is kiemelkedik a rózsza, a viola és a liliom jelképi ereje. A rózsza-csoda egy névtelen 13. századi toszkán ferences Erzsébet-legendája nyomán indult útjára, ő említi első ízben, s ma már szinte a legismertebb csoda, amely a szenthez fűződik. A rózsza-csoda eseménye még Magyarországon játszódik, aminek a legendaírók is nagy fontosságot tulajdonítanak. Ez így is hagyományozódik, jöllehet, mint HERMANN Egyed írja: „A késő középkori német kódexek már minden csodáját, köztük a híres rózsza-csodát is, német földön játszátják le” (HERMANN é. n.; 274).

Hogyan írja le ezt a néma barát?

„Történék egy napon, mikoron nagy hideg volna, hogy úgy, mint senki ne láthatná, vinne apró maradékokat az vár kapuja elében az szegényeknek. És íme elől találá az ő atya csodálkozván rajta ennen maga, mit járna és hova sietne. Meg szólójtá őtet: »Fiam, Erzséböt, hova mégy, mit vissz?« Az nemes királ lánya, miért felette szemérmes vala, nagyon meg szégyenlé és meg ijede és nem tuda félelmében egyebet mit felelni: »Ím, rózsát viszök.« Az ő atya kedég, mint eszös embör meg gondolá, hogy nem volna rózsza virágnak ideje, hozjá hívá és meg látá kebelét, hát mind szép rózsza virág az asszú apró portéka” (21).

A legenda szerint tehát Erzsébet a kötényében viszi a rózsát, míg pl. Szent Dorottya a hagyomány szerint a kosarában hordta. Szinte megszámlálhatatlan szimbolikus vonatkozása alakult ki ennek a virágnak; *rózsafüzér* (amelyet a legenda szerint maga Mária nyújtott át Szent Domonkosnak, aki ezt az első olvasót Miasszonyunk rózsakoszorújának nevezte el), *rozetta*, a katedrálisok rózsablakai is az örök körforgást jelzik. A rózsavirágnak két fontos ferences vonatkozása kívánczik ide: az egyik az a történet, miszerint a Szent Ferenc stigmáiból hulló vér nyomán rózsák fakadnak; valamint az a feljegyzés, hogy Ferenc az ördög kísértése elől csipkebokorba menekül, amely erre rózsabokorrá változik.

A rózsza-csoda olyannyira kedvelt képe lett a Szent Erzsébet-kultusznak, hogy a későbbi Szent Erzsébet-történetekben, így például az 1875-ben Toldy László által megírt *Magyar Szent Erzsébet élete* című legendában immár két alkalommal is szerepel a rózsává változás csodálatos jelensége: másodszor akkor, amikor férje vadászatból érkezvén látja, hogy Erzsébet köpenyét élelemmel megrakva siet ki a várból. Ekkor a kenyér fehér és vörös rózsává változik, a korabeli virágszimbolika szerint viszont a fehér rózsza a tisztaságnak, a vörös pedig a vértanúságnak a jelképe.

ZSOLTÁROSKÖNYV

A magyar szentek leírásában és jellemzésében a zsoltároskönyvet olvasó fiatal gyermek, illetve ifjú képe gyakran ismétlődik. Megtaláljuk a Margit-legendában, ahogyan a királylány leánypajtásaival együtt mímeli az olvasást, a Szent Imre legendában: „szövétnök [fáklyaféle] világnál az szent zsoltár kenyvét eleiben vette és azt olvasta szolgálván az úr Istent és minden pszálmusnak [zsoltárnak] utána” (14). Erzsébet viszont a következő leírásban szerepel: „kenyvet ragadott kezében és tette magát, hamint írást olvasna, hogy csak kivonhatná magát ez világi hévalkodásból” (20).

MOTÍVUMOK

A Karthauzi Névtelen skolasztikus gondolatmenetét különösen jól jellemzik az előszámlálás, a felsorolás és részletezés alakzatai.

Az *előszámlálás* a korabeli prédikáció-műfaj fontos szerkezeti eleme; itt főként a számok, az erények, regulák, bűnök stb. megszámlált lajstroma, teljesen kimerített leltározása adja a beszéd lényegét. Erre a számok misztikus ismétlődésénél már részben kitértünk.

A *felsorolás* a jobb megértést és a hatáskeltést szolgálja a prédikációkban. Ilyen például a tanúságok, a regulák, a példázatok felsorolása, majd részletezése, vagy a keresztény értékek hierarchiájának additív szerkezetű felépítése: a szüzesség erénye az arany, tehát a nap jelképével, az özvegyiségben való töredelmesség a hold ezüstjének színével ábrázolva, valamint a házasság szentsége mint az ónérc, a csillagok szimbólumaként bemutatva.

A *részletezés* a misztikus lelkiség felsőfokát fejezi ki, az egésznek alkotórészeire való bontása és ezek felsorolása gyakran együtt jár a fokozás valamely típusával; pl.: „miképpen *fut*, *siet* az szent egyházhoz ’templomhoz’; „az lányokkal igen *verette*, avagy *víz-kinyír bejtöt [böjtöt] vetött reája*, annak felette nagyon *meg feddötte szóval*” (26).

A HALMOZÁS

„A kódexirodalom stílusában a halmozás a misztikához kötődik” (SZABÓ 1998; 49). A misztikus elmélkedés, szemlélődés kedvelte a halmozást, a részletezést; s ezek a gótika feltűnő és egyben átfogó szerkezeti sajátosságaiként a nyitottsággal, a hozzáadó (additív) szervező elvvel magyarázhatók. A halmozás formái azonban nemcsak latin mintákra alakultak ki, hanem végeredményben a paralelizmus ősi hagyományát fejlesztik tovább; ösztönösen élnek vele a kódexfordítók, legfeltűnőbben a szómagyarázatok, a szóvariációk eszközével, melyeket és vagy *avagy* kötőszóval kapcsolnak össze. Az Érdy-kódex már korántsem tartalmaz annyi „modoros” szóhalmazt, mint a korábbi kódexek. Itt a „latintól

felnevelt párhuzamosító hajlam rátalált a maga magyar anyagára” (HORVÁTH 1931; 275). Pl. *ága boga, éhen szoméhon, iait fiait, megszanja bánja, hírét nevét, ízét büztét* stb.

A jelzőhalmozás is „a rajongás naiv stílképletének” a tartozéka. Az *édes*, a *malasztos*, a *jámbor* melléknevek megterhelt jelzők, amelyek mellett a *nagy* melléknév, illetve származékai pusztán fokozó, nyomatékosító elemként szerepelnek. Pl. „Melly *nagy* isteni félelemmel és ájojtatussággal hallott légyen misét...”, „minél *nagyobban* magát meg alázhatná Krisztus (...) színe előtt” (21).

A legenda jelzői – noha stiláris lehetőségeik ellenére sem sorolhatók be a szóképek közé – képszerűségük révén nagyban hozzájárulnak a leírt események életsebébb, hívebb ábrázolásához. Pl. *undok poklos, rútságos bűnös, gonosz életű, nagy szernyű undokságos poklos*. Szinte állandó jelzős szerkezetként ismétlődik a *világi hévolkodás [hivalkodás]*, a *malasztos asszonyállat*, a *lelki jószágok* szintagma. Az édes szónak igen sokféle szófaji és stilisztikai alkalmazását találjuk: „nagy édes könnyhullatással”, „kezde imádkozni nagy édességgel”, „éjjel és napal édösködven az szép illatban”. Találunk halmozást a jelzőként szereplő képzett szavak között is, ahogyan több képző vesz részt a szóalkotásban: *malasztosságú, szorgalmatosságú, gyönyörűséges, dicsőséges* stb.

A jelzős kifejezések gyakran paralel szerkesztésűek, ami ritmusosságot kölcsönöz a szövegnek. A párhuzamos szerkesztésnek szép példája az alábbi nagyobb szövegegység: „Mert látták vala, miképpen gyorsan fut, siet az szent egyházhoz, melly ájojtatosan hall misét, melly nagy gondot visel az szegényekről, melly nagy tisztósséggal ili [üli] az szent innepöket, minden hévolkodás és játék nákil [nélkül]” (20).

Az *ismétlődés* jelensége különösen kifejezett az öltözködés-, valamint a ruhaleírások jeleneteiben. Számptalan momentumot jegyeztek fel az életrajz- és legendáirók, de a szolgálóit, komornáit meghallgató pápai bizottság feljegyzéseiben is nagyszámú kiemelt rész van Erzsébet öltözködéséről; ezekből csak néhány fontos mozzanatot emelünk ki:

- Részletes leírás van arról, hogy milyen sokféle és értékes holmit visz magával a magyar király lánya Tübingiába;

- Már serdülő leányként leveti magáról a felesleges drága holmit a szentmise alatt: „mikoron az Szent Evangéliumot hallotta, avagy az oltári szentséget felmutatták, azonnal mind karjairól, fejéről, mind szépséget, éköséget lehányottvetött, hogy minél nagyobbban magát megalázhatná” (21)

- Férje távollétében mindig özvegyként öltözködik;

- Egy alkalommal szolgálói előtt koldusruhába öltözik, mintegy jelezve, megjövendőve, hogy milyen sors vár rá;

- Gyermekei születése után egyszerű öltözetben megy a templomba hálát adni. A források így örökítették meg: „mentesen a gögtől, mely a világon csüngők szokása, darócba öltözött, karjára vette a gyermekecskét, akit szült és meztírláb, titkon és feltűnés nélkül kelt útra” (J. HORVÁTH-SZABÓ 2001; 304).

– Csodás módon visszakerül elveszett köpenye, s még egy csoda történik, amikor angyal hoz tündöklő szép ruhát és koronát;

– A harmadrendbe való belépésekor a „szesztrák” szürke ruháját ölti fel – mint ahogyan a bibliai idézetben olvasható: „Levetkőzte a vígság ruháját, és az özvegység öltözetét vette fel” (Jud 10, 2–3).

Az ismétlődő motívumok (nem teljes) sorát látva a mai olvasónak okkal alakul ki az a benyomása, hogy a ruha, az öltözködés külsősége szimbolikus erővel bír. Nem véletlenszerű a legenda felépítésében az Erzsébethez fűződő második csoda leírása sem: nevezetesen a Rómába induló jobbgágyfiú (amely megnevezés ekkor még a király kíséretében szolgáló főúri rétegre vonatkozhatott) látogatásakor az angyal egy szépséges ruhát és egy drágakövekből fűzött koronát hoz Erzsébetnek, hogy tisztességesen meg tudjon jelenni a vendégek és férje előtt. Mint ahogyan a kódexben olvashatjuk: „íme az áldott mennyei királ nem hagyá, hogy az ő szerelmes szolgáló leánya (...) szemérmöt ne vallana” (21).

Jelképes továbbá az is, hogy „A meghalt szegények eltemetésére ruhákat készített a saját kezével. Egy nagy, hófehér vászonlepedőt maga hasított darabokra, a halottakat eltemetendő” (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 321). Ruhát és szükséges dolgokat visz a rászoruló, nyomorban élő szülő asszonyoknak, tehát a felruházás mozzanata mind a születésnél, mind a halálnál jelen van. A ruha nála nemcsak a lélek belső vívódásainak, az intenzív érzelmi világnak a kivetítődése, hanem szuggesztív személyiségének egyfajta eszköze is, hiszen az öltözködéssel szándékot fejez ki, példát mutat az udvarnak, de ugyanakkor sokakat rávesz arra is, hogy elhagyva a „hívságos pompát”, egyszerű szürke ruhába öltözzenek. A korabeli forrásokban ismétlődik a vele kapcsolatos hasonlat: „megvetette a világ minden díszét, olyannyira, mint a szemetet” (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 302).

Ugyanezek a források nagy gondot fordítanak az aprólékos leírásokra: „Nem hordott színes köpenyeket, a fejét felcicomázó kendőket, túlságosan áttört kesztyűket, a hajba befont selyem szalagokat, sem hosszú ruhákat, sem más üres haszontalanságokat” (...) „gyakran viselt darócot és vezeklőövet akkor is, amikor ezeket kívülről arany ruhák és bíbor holmik fedtek be”. (Uo.) Ünnepeken „Isten iránti tiszteletből nem vett föl kesztyűt, és nem kötötte fel manikáit a szokásos módon” (J. HORVÁTH–SZABÓ 2001; 293).

A XII. század elején megalakult harmadrend (melynek gondolata szintén Assisi Szent Ferenchez köthető) egyik fő elve – az öskeresztény életmódot követve – a szerény öltözködés volt, az élet egyéb vonatkozásaiban is kerültek a fényűzést, a táncot, színházat, szabályozott imaéletet élnek, fegyvert sem fognak.

A Karthauzi az *ellentét* eszközeivel is mélyíteni tudja a prédikációk, a tanítások gondolatmenetét. Erzsébet sokat hangsúlyozott állandó derűje, jókedve a leírásokban szembekerül rendjének kötelező viselkedési szokásaival; kedélyes, sok esetben tréfás megjegyzései ismétlődő elemeivé válnak élettörténetének,

sőt esetenként nemzetkarakterológiai jellemzővé alakulnak – szembeállítva mindezt a ridegebb germán környezettel.

A legenda *művelődéstörténeti momentumai* is jelentősek: Erzsébet gyermekkori játékait (amilyen pl. a gyűrűs játék, a körtánc, a földön való „megméretkezés” stb.) is leírja a szerzetes, majd Erzsébet viszontagságos életén keresztül az akkori udvari élet etikettjének számos eleme elevenedik meg a kódexlapokon.

Lexikájában rengeteg a szláv elem, ez akár igazolhatja származásának helyét, ugyanakkor világlátottságát is, de talán azt is, hogy a szerzetesi kolostor közelségében lehetett más nyelvet beszélő közösség. Verancsicshoz, Zrínyihez hasonlóan ő is *szerecsának* nevezi a *szerecsét*, szlovén vagy szlovák hatásra a *kápiszta* alakváltozatot használja, a *cella* szó mellett a *kutyácska* ’kunyhó’ jelentésű szláv eredetű szót szintén alkalmazza, továbbá felbukkan még az *asztag*, a *szesztra* forma, de a *teta* szó is megjelenik a Szent Anna legendában ’nagyamama’ jelentésben. Ezek a sajátos nyelvi elemek egy külön összevető nyelvi vizsgálatot is megérdemelnének.

ÖSSZEGZÉS

A szakirodalomban gyakran találkozunk olyan figyelmeztetéssel, miszerint a legendák tipizálnak; ezt mellesleg több példán be is mutattuk. Továbbá azzal a megállapítással is találkozunk, hogy a legendaírók hajlamosak a szokatlan jelenségek hőfokát, gyakoriságát felfokozni. Mindez azonban a legenda műfajának szerves eleme, amelyben már művészi szinten keveredik a valóság a csodás, transzcendens elemekkel, és ahol minden történetstilánk, a legapróbb részlet is hatalmas jelentőséggel bír; hiszen – még ha nem is kortárs írótól származik – mégis történelem-közelben keletkezett, olyan művelődési közegben, légkörben, amelyben még eleven, kitapintható a nagy egyéniségek szelleme – akár István királyra, akár Imre hercegre, vagy a többiekre: Margitra, Kunigundára és másokra gondolunk.

JEGYZETEK

¹ Az Erzsébet-legenda szövegei főleg a Kardos-féle kiadásból valók, ezért az idézetek után zárójelben csupán az oldalszámot közöljük. Egyéb esetben hivatkozunk az illető szövegkiadásra. Az idézett szövegek az olvasat szerinti nagyolt átírást követik.

² A szómagyarázatok szögletes zárójelbe kerülnek.

SZÖVEGKIADÁSOK

VOLF 1876 = VOLF György: Régi magyar codexek. Érdy Codex I–II. Az MTA Könyvkiadó Hivatala

MADAS 1985 = MADAS Edit: A néma barát megszólal. Válogatás a Kathauzi Névtelen beszédeiből. Magvető Könyvkiadó (A Magyar Hírmondó sorozata)
Szent Margit élete, 1510. Régi Magyar Kódexek, 10. szám. Budapest, 1990.

HIVATKOZÁSOK

- A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE I. 1964. Akadémiai Kiadó Budapest
BÁN 1976 = BÁN Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. Akadémiai Kiadó, Budapest. Irodalomtörténeti füzetek 88.
HORVÁTH 1931 = HORVÁTH János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. (Szent Istvántól Mohácsig) Magyar Szemle Társaság, Budapest. Reprint Bp. 1988.
INCZE 2001 = INCZE Dénes: A szentek élete (5), Agapé, Újvidék
HERMANN é. n. = HERMANN Egyed: Árpád-házi Szent Erzsébet. In: Hősök és szentek. Magyar szentek. Magyar katolikus írók könyvei. Szerkeszti: Lippay Lajos (Szekfü Gyula bevezetőjével)
J. HORVÁTH-SZABÓ 2001 = J. HORVÁTH TAMÁS-SZABÓ IRÉN (szerk.): Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szent István Társulat. Budapest (Középkori keresztény írók – szerkesztő: Sarbak Gábor)
KARDOS é. n. = KARDOS Tibor: Legendák könyve. Ardói Könyvkiadó, Budapest (Magyar Századok – Szerkeszti: Tolnai Gábor)
MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON 1997 Szent István Társulat, Budapest
MAGYAR SZENTEK LEXIKONA Dunakönyv Kiadó, 1994
NEMESKÜRTY 2001 = NEMESKÜRTY István: Mi, magyarok. Történelmünk ezerszáz éve. Akadémiai Kiadó, Budapest
RADÓ 1940 = RADÓ Polikárp: Az egyház szentjei. Palladis R. T. kiadása, Budapest
ROKAY 2007 = ROKAY Zoltán: Árpád-házi Szent Erzsébet, az „ökumené” és a „privatizáció”. Jel, Budapest XIX. 6. szám 169–171.
SZABÓ 1998 = SZABÓ Zoltán: A magyar szépirói stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest
SEIBERT 1986 = SEIBERT, Jutta (szerk.): A keresztény művészet lexikona. Corvina, Budapest
SZŐKE 2007 = SZŐKE Anna: Szent Erzsébet emlékévk. 800 éve született Árpád-házi Szent Erzsébet. Új Kép, Szabadka, ápr.–máj. 3–9.
TOLDY 1875 = TOLDY László: Magyar Szent Erzsébet élete. Franklin Társulat, Budapest. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár. <http://www.hungary.com/pazmany>
VEINSTEIN-HEVESS 1896 = VEINSTEIN-HEVESS Kornél: A Jordánszky és Érdy codex. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvsajtója.

IMAGERY AND MOTIFS IN THE LEGEND OF SAINT ELISABETH

The corpus we used for our analysis was the Legend of Saint Elisabeth from the Érdy Codex, which was written around 1526 by a monk known in the history of literary historiography as the Carthusian Anonym. Among the imagery of this sixteenth century text there are some pre-eminent metaphoric and allegoric types: the importance of birds, scents and light and the elaborateness of numerology; at the same time it is also important to look at the system of symbols: e.g. the rich plant and colour symbology. Further on, by presenting the linguistic means, the study outlines the types of motifs that this codex writer of scholastic erudition used in the process of his text building: detailing, redundancy, repetition and opposition.

Keywords: cult of St. Elisabeth, legend, Érdy Codex, 16th century Hungarian language, stylistic forms, motifs

Hegedűs Kovácsévics Katalin

SZENT ERZSÉBET, TÜRINGIAI ERZSÉBET KULTUSZA NÉMETORSZÁGBAN (1207–2007)

The Cult of Saint Elisabeth or Elisabeth of Thuringia in Germany

Az idei esztendő Szent Erzsébet évének nyilvánították Magyarországon és Németországban. Ekkor van ugyanis Szent Erzsébet születésének 800. évfordulója. Annak ellenére, hogy Erzsébetet az egész világ ismeri és tiszteli, kultusza legjobban Magyarországon és Németországban terjedt el: Erzsébet Magyarországon született, és Németországban élte le életének nagyobb részét.

Kulcsszavak: Szent Erzsébet, kultusz, Németország, Thüringia

BEVEZETÉS I.

Magyarországon a *Magyar emlékekért egyesület a világban (MEVE)* az *Új Ember* katolikus hetilap 2007. évi számaiban „Sárospataktól Wartburg váráig” címmel ismerteti Szent Erzsébet életét és kultuszának történetét napjainkig. Az emlékévkapcsán bőséges irodalom jelent meg mind Magyarországon, mind Németországban. A magyarországi idevonatkozó irodalomból itt most csak néhány könyvre hívom fel a figyelmet (Charles de Montalanbert: Árpád-házi Szent Erzsébet élete, *Új Ember*, 2006, 410 l.; Harsányi Lajos: A szent asszony, Szent István Társulat, 2006, 163. l.; Bodnár Dániel: A szeretet szolgálóleánya, Szent Gellért Kiadó, 2006, 200. l.), valamint a *Historia* XXIX. évfolyamának 5–6. számában megjelent cikkekre, továbbá Jónás Ilonának Árpád-házi Szent Erzsébetéről a *Vigiliában* (2007. júl.) megjelent tanulmányára.

II.

Erzsébet, az Árpád-házi királylány, a türingiai örgrófnő (1207–1231) a középkor egyik legnépszerűbb szentje. Már négyéves korában Wartburgba viszik, ott idegen környezetben nő fel, mint a türingiai gróf, I. Hermann azonos nevű fiának, II. Hermannak a menyasszonya. Erzsébet vőlegényének korai halála következtében annak öccséhez, IV. Lajoshoz megy feleségül 14 éves korában, majd 21 évesen három gyermekkel özvegy marad. Ekkor teljesen szakít előbbi életével és rokonaival, hogy magát teljesen a szegényeknek és betegeknek szentelje. Erzsébet német környezetben nőtt fel, német szolgálókkal volt körülveve

(feltételezhető, hogy magyarok is voltak körülötte), és a német kultúra és mentalitás formálta olyanná, amilyennek ismerni véljük. Az őt szolgáló, név szerint is ismert lányok valamennyien német nevűek. A társadalmi háttér, a konvenciók, a történelmi események mind német jellegűek.

Lássuk, ki és milyen volt ez a főúri nemes hölgy, akit a 13. század óta lankadatlanul a keresztények tisztelete és szeretete övez. Rövid életében az elhíresült warburgi udvar légkörében önálló, öntörvényű, magaformálta életvitelt alakított ki és folytatott; szemben a kor udvari normáival és konvencióival, köztudomásúlag a férjébe szerelmes, reprezentálni tudó és akaró fejedelemszöveg mintaképe lett, ugyanakkor alázatosan szolgálta az elhagyottakat, szegényeket, özvegyeket, árvákat, betegeket, nélkülözőket, üldözötteket, nyomorékokat... Mi indította Erzsébetet a következetes alázatos, végletekig menő Krisztus-követésre, a világi csillogás, a gazdagság megvetésére, végül pedig az elképzelhetetlen nélkülözések elviselésére?

A fellelhető leírások, beszámolók, elbeszélések, tanúsítások spekulációk széles skálájára nyújtanak lehetőséget. Annál inkább, mert minden feljegyzés a halála után jött létre, nem maradt fenn róla korabeli arckép, festmény, sem pedig saját kezű feljegyzés vagy bármilyen írás sem.

Dicsőítés tisztelete közvetlenül a halála után elkezdődik, a szakrális mítoszok kialakulásával együtt. Ez nagyban megnehezíti, hogy a fellelt mozaik-töredékekből összeálljon róla valamilyen kép: vajon mártír volt, aki önfeláldozó karitatív tevékenysége folytán tönkrement; megszállott volt netán, aki saját rögeszméjének lett áldozata; avagy abba pusztult bele, hogy nem tudott az akkor divatos udvari életbe, apósának, I. Hermann-nak, a Németország-szerető elhíresült irodalmi mecénásnak vendégszerető, tivornyázó vagáns-, minnesänger-, kóborlovag-világába beilleszkedni? Bár korának fejlődési-udvari normái szerint nevelkedett, már egészen fiatalon minden megnyilvánulásában semmibe vette őket. Elképzelhető, hogy így juttatta kifejezésre ellenállását, undorát az udvari étellel szemben. Tekinthejtük őt a 13. század Teréz anyjának? Vagy mint a németek vélik, ő a középkor Ulrike Meinhofja, aki a múlt század terroristájaként a németországi társadalmat akarta megváltoztatni? Erzsébet egyedüli jelenség a maga nemében. Férjes, több gyermekes anya, világi feladatokat is ellát – férje távollétében nagyrészt ő vette át a családfő működési körét –, ő az első nő, akit Szent Ferenc, Antal és Domonkos után, mint a vallásos szegénységi mozgalom képviselőjét szentté avatta az egyház. E négy szent teljesen új típust jelenít meg a katolikus egyházban. Erzsébet, világi társadalmi mércével vizsgálva és mai szóhasználatnál élve, szembeszegült a társadalom írott és íratlan szabályaival, s a gazdasági igazságtalanságokat a szolidaritás eszközeivel igyekezett enyhíteni. Erzsébet magatartása, ha nem is tudatosan, összecseng a korabeli egyházi reformtörekvésekkel. A XIII. században, a gyors ütemben szaporodó és gyarapodó, városiasodó Európában egyre többen hangoztatják – a katarokkal

ellentétben – a teremtet világ jóságát és szépségét – lásd a vagánsok, vagyis a diákság Carmina Buránáját, a trubadúrok és a minnesängerek dalait és nem utolsósorban az udvari eposzokat –, továbbá hinni kezdenek a haladásban. A XII. század végén megjelent az igény, hogy a népszerű evangéliumi eszményeket összevesse valaki ezzel az optimista szemlélettel, amely tehát jónak látta a teremtet világot. A túlvilági és az evilági nem állt többé szöges ellentétben egymással. Erre vállalkozott Assisi Szent Ferenc és Szent Domonkos. Ilyen szellemi légkörben kezdődnek IV. Lajos és felesége, Erzsébet idején új szelek fújdogni Wartburgban. A középkori társadalom gazdasági szervezetlenségével, mélyreható szociális ellentéteivel, hiányos néphigiénájával és sűrűn ismétlődő járványos betegségeivel, természeti csapásaival tömérdek alkalmat nyújtott Erzsébetnek, hogy kifejezésre juttassa együttérzését, és elindítsa útjára egy új kultúrának, a szolidaritás kultúrájának felfedezését. Egy azonban biztos: a XIII. századtól napjainkig lenyűgöz bennünket e sokszínű, eltökélt nő, aki képes volt korának ellentmondani, és keresztülvinni életeszményét, miközben önmagát felemésztve a javakban dúskálóknek szemük elé tárta a szegénység, nyomorúság társadalmi szakadékait.

Az *Erzsébet-jelenség* korának egyedülálló jelensége. Főrangú származású, előkelő, magas rangú, uralkodó feleségként, férje mellett reflektorfényben az aktuális feladatok oldozgatójaként, teljes mértékben és mindenki előtt radikálisan a szegények oldalára áll.

Az Isten-anya Mária kivételével egyetlen szentet sem tiszteltek és tisztelnek a németek olyan mértékben, mint e türingiai örgrófnőt, Erzsébetet. *Gloria teutoniae – németföld dicsősége* – olvasható az utolsó nyughelyén emelt síremléken, amely a négy leglátogatottabb katolikus búcsújáróhelye az európai kereszténységnek. Fejedelmek és uralkodók keresték fel e helyet, hogy Erzsébetnek hódoljanak, és áldását kérjék.

Halotti maradványainak végső nyughelyére való elszállítása 1236. május 1-jén a korabeli leírások szerint a középkor egyik legnagyobb vallásos-egyházi eseménye volt. Beláthatatlan néptömeg kísérte Marburgba, egyházi és világi nagyságok, valamint az arisztokrácia tagjai is lerótták kegyeletüket. Maga a császár, a Hohenstauf II. Frigyes is megjelent, vezeklő-öltözékben és mezítláb, kezét a koporsóra téve, amikor azt a sírból kiemelték. Még soha nem látták az uralkodót oly alázatosnak. Kincseiből koronát csináltatott a szent fejére, valamint egy pompás kelyhet, ami által Erzsébetet szimbolikusan az ég királynőjévé koronázta.

1357-ben anyjával együtt IV. Károly is Marburgba jött, hogy hódoljon a szent előtt. Szarkofágját ünnepélyes processióval vitték a városon keresztül. Századokon át tartottak e zarándoklatok, de ez csak egyik kifejezőmódja volt a lankadatlan Erzsébet-tiszteletnek. Hisz Erzsébet sokféle formában s módon élt tovább az emberekben. Életrajzok, csodák, latin és német nyelven leírt legendák, misék

és versebe szedett imák, prédikációk, himnuszok, dalok és balladák, népszínművek és drámák, regények és elbeszélések sokasága vall az iránta tanúsított tiszteletről és szeretetről. Élete példáját idézték Németországtól Franciaországig, Spanyolországtól Olaszországig, nem utolsósorban Magyarorszáig és mindenütt a nép nyelvén is terjesztett történetekig. A német földön elterjedt legendák hamar adaptálódtak Magyarországon is. De nem csak a szájhagyomány és az írott szó a róla szóló kiapadhatatlan forrás. A képzőművészet a XIII. század óta a legkülönbözőbb művészeti ágakban, a festészetben, szobrászatban, fafaragásokban, ötvösművekben, faliszőnyegeken (gobelineken), grafikai ábrázolásokban és vitrailokon tanúsítja e szent népszerűségét: Tilman Riemenschneider, Konrad von Soest, mindkét Holbein, Michael Wolgemut, Matthias Grünewald, Hans Burgkmair, Hans Baldung Grien és sokan mások Erzsébetről, a szegények és betegek hercegnői szolgálójáról ihletett, maradandó alkotásokat hagytak az utókorra. A Német Lovagrend 1235–1289-ben Marburgban Erzsébet sírhelye fölé emeltette német földön az első gótikus templomot, Szent Erzsébet templomát, és átvette öröksége felett a gondnokságot.

Mégis, mivel magyarázható ez a kitörölhetetlen mély benyomás, ez a varázslat, amely ebből a női teremtményből áradt és árad? Mit tett Erzsébet, melyek azok a cselekedetek, amelyek ilyen utóéletet eredményeztek? Talán egy átfogó szociológiai elemzés e korról rámutathatna azokra a történelmi és gazdasági forrongásokra és változásokra, amelyek többeket érzékennyé tettek a szegénység problémáira, s oly nagy mértékű empátiát váltottak ki Erzsébetből is. Vele egy új szociális-karitatív jellegű megmozdulás veszi kezdetét.

Történelmileg autentikusan bemutatni Erzsébetet nem könnyű feladat, mivel minden, ami róla a középkorból ránk maradt, különös módon összeszövedött; a realitás, a történelmi esemény és a legenda ily módon különös ötvözetet képez. A 19. században elkezdődött Erzsébet-kutatás elsődleges feladatának tartotta ezen elemek szétválasztását. Mindemellett a fennmaradt források sem egyformán értékelhetőek Erzsébet életét és működését illetően. A legfontosabb dokumentum az a levél és életrajz, melyeket Konrad von Marburg, Erzsébet gyóntatója és lelkiatyja 1232-ben IX. Gergely pápának küldött Erzsébet szentté avatása ügyében, majd további szóbeli tanúsítások, és egy latin nyelvű „Vita S. Elisabeth lantgravie” a cisterci Caesarius von Heisterbachtól (1236/37). Csak a fontosabbakat említve külön figyelmet érdemel az erfurti domonkos Dietrich von Apolda latin „Vita S. Elisabeth” legendaregénye, mely az előbbieken alapszik, és 1297-ben készült el. Az ő műve szolgál mintául szinte minden későbbi Erzsébet-életrajzhoz.

III. A JÁMBOR NEMES HÖLGY A TÜRINGIAI UDVARBAN

Erzsébet a XIII. század első harmadában élt, amikor az evilági élet is értelmet kapott, a földi örömek többé nincsenek megtiltva, az új felfogás szerint nemcsak a halál hozhat beteljesülést, a boldogságot nem egyedül a túlvilágban reméli és keresi az ember, hiszen az eszmények megvalósítása, az erények megélése örömet, fényt jelent mind a férfi, mind a nő számára. A kor lendületéről, ilyen természetű törekvéséről szólnak az udvari regények, eposzok, a trubadúrok és minnesängerek dalai. Valamennyien világi szerzők, most már nem csak az egyháziak az írástudó betűvetők. Új erkölcsi tartalmakat fogalmaznak meg: hősiesség, igazság, hűség, harc a hitért, a gyengékért, a szorongatottakért a szépség és a jóság jegyében. A nő e lovagi irodalomban többé nem a sátán eszköze, hanem a szépség és a jóság eszményi megtestesítője, aki kisugárzása folytán megneemesíti környezetét. Az őt körülvevő hódoló lovagokat szocializálja, a tegnap még otromba, marcona harcosokat neveli, csiszolja, „udvarképpessé” alakítja. A férfi megtanul udvarolni, „udvarias” lenni, mert csak így lehet udvarképes, csak így nyerheti el hölgye kegyeit. Az igazi lovag nemcsak a harcokban ékesíti magát hőstettek babérkoszorúival, hanem „szellemi” hőstettek végrehajtására, önmaga legyőzésére is képes. Nem állt ezzel ellentétben a keresztes hadjáratok eszméje, hisz a Szentföld felszabadítása volt a végcél. Erzsébet a hagyományok szerint ebben a közegben nem érezte jól magát. Nem vett részt az udvari mulatságokban, és ha csak lehetett, kivonta magát az udvari élet konvencióiból.

A türingiai Wartburg és Eisenach volt I. Hermann örgrófnak, Erzsébet apósának haláláig (1217) ennek az udvari kultúrának a táptalaja. Híres és sokat dicért mecénásként az örgróf mindenkit asztalához fogadott, sokakat bőkezűen jutalmazott. Megfordultak itt a kor legjelesebb regényírói és énekmondói: Heinrich von Veldeke, Wolfram von Eschenbach, Walther von der Vogelweide, akik Hermann biztatására és hathatós támogatásával jeles alkotásokat hoztak létre. Eisenachot, a wartburgi udvart a műzsák udvarának tartották, ahol azonban nem csak a kor irodalmi elitje gyülekezett. Walther von der Vogelweide igen kritikusan ír a „műzsák udvaráról”:

Annak tanácsolom, ki fülbajos, beteg,
Eisenach udvarát ne közelítse meg:
megsiketül, oda bejutva végképp.
Túrtem zsinatolását nem kis ideig:
a csürhe éjjel és nappal ricsajozik,
kötve hiszem, hogy ott egyetlen fül is ép még.
Az örgróf most attól vidul,

hogy vad vitézeket gyűjt cimboráiul,
s véget nem ér körükben áldomása.
Nemes keblét jól ismerem:
egy hordó bor akár ezer font is legyen,
zengne a lovagok hangos koccintgatása.
(Jékely Zoltán)

Hermann türingiai örgróf zajos udvartartását tehát maga a kedvezményezett énekmondó, Walther is elítéli. A szemtanú hitelességével jellemzi a költő Hermannnt, a nagyvonalú irodalom-mecénást, költők és multságok pártfogóját. Erzsébet is észlelhette ezt a pazarlást, a senkiházi italozó kóborlovagokra elszórt javakat. A későbbi monda az ő udvarába helyezte a híres wartburgi dalnokversenyt. De Walther ugyanilyen meggyőzően dicsérte is az örgróft:

A bőkezű grófnál töltöm be hivatásom:
legjobbaknál lakozni nekem már régi szokásom.
Más hercegek is adnak adományt, igaz,
de nem folytonosan: ő most is ad és mindig ad.
E téren nála többet bizony senki sem tett,
holmi hangulatnak ő nem enged.
Ki máma kérkedő, majd évekig fukar: híre
kizöldül hirtelen s – hervad, mint lóhere.
Virít Thüring virága a hóból is: íme,
a híre télen-nyáron már oly sok éve terjed.
(Jékely Zoltán)

Walther valószínűleg gyakran megfordult az örgrófi udvarban, a XIII. század első két évtizedében hosszabb ideig is ott tartózkodott. Figyelemreméltó, hogy a dalok, melyek Eisenachhal és az örgróffal összefüggésbe hozhatók, szinte kivétel nélkül a spruchok (rövid, oktató jellegű, szentenciózus verssorok). Ez a műfaj elsősorban pár soros didaktikus mondanivalójával nem az előkelő udvari társaság érzelmi életét volt hivatva emelni és finomítani, inkább az értelmet, a gondolkodást célozta meg. Feltehetjük a kérdést: mi lehet az oka annak, hogy az udvari költészetre oly jellemző udvari líra Eisenachban nem honosodott meg? Bár ez csak feltevés lehet, hisz a szerelmi lírában a megénekelte hölgyek mindig anonimusak, és csak a közvetlen környezet tudhatta, hogy kinek hódol és kiért epekedik az énekmondó. Ugyancsak elgondolkodtató, hogy a középkori irodalom másik nagysága, Wolfram von Eschenbach, noha élvezte az irodalombarát Hermann pártfogását, és bár ő is ismert mint minnesänger, Eisenachban mégis csak *Parzival*-ján dolgozott; e főművének 6. és 7. énekét ott írta meg, *Wilhelm* című eposzának francia forrását pedig Hermann bocsátotta

rendelkezésére, tehát az ő megrendelésére kezdte írni, és éppen ezen a költeményen dolgozott, amikor 1220 körül meghalt (Szerelmi költészete ebből az időszakból nem maradt fenn.) E két művét a költő rendhagyó módon nem az Ártusz-mondakör lovagregényeinek eszmei síkján és körében építi fel. Wolfram Willehalmot szent lovaggá stilizálja, akinek felesége, Gyburc felteszi a kérdést: hogyan lehet egy nemes hölgy egy személyben szent és fejedelemső e földi életben? Az „édes Gyburc” problémája Erzsébetnek is a sajátja; hasonlóképpen a ferences istengyermekségről alkotott gondolatokban is megmutatkoznak a költői és a történelmi jelenségek közötti párhuzamok. Ezzel együtt Gyburc és Willehalm házastársi kapcsolata is erősen emlékeztet Lajos és Erzsébet férj-feleség kapcsolatára. Mert ezeknek a szerelmi házassága megfelelt a korabeli házasságelmélet (Szentviktori Hugo, később pedig Nagy Szent Albert képviselte) követelményeinek. A politikai-dinasztikus gyakorlat azonban igen sok szokatlan ténytet mutatott föl. „Csodálatosan nagy érzellemmel szerették egymást”, vallották 1235-ben az örgrófnő szolgálói a „Libellus de dictis quattuor ancillarum” szerint. Dietrich von Apolda pedig feljegyezte, hogy IV. Lajos ezt mondta egyszer: „Isten és ember előtt három dolgot szeretek legjobban, köztük „a tökéletesen egyetértő férfit és nőt.”

Anélkül, hogy a „Willehalm”-ot kulcsregényként értelmeznénk, mégis úgy látszik, hogy Wolfram politikai és vallási gondolatait azok a képzetek és felfogások jellemezték, amelyek IV. Lajosnak, I. Hermann fiának az udvarában uralkodtak. Valószínű, hogy a költő a megbízójának halála után is még sok esztendeig Eisenachban tevékenykedett. Míg I. Hermann élt, azaz a haláláig az eisenachi-wartburgi udvari életet maga a fejedelem irányította minden tekintetben, de az utána következő időszakot már Erzsébet határozza meg, az ő jegyében történnek, zajlanak az események. Megszűnnek a zabolátlan hangoskodó, költséges vendégeskedések, és kezdetét veszi Erzsébet adományozó, jótekonnykodó légköre. Wartburg tehát, függetlenül e két különböző, a Hermann-féle dínomdánomos irodalombarát udvartartásától, majd Erzsébet karitatív világtól, az egész németységnek, tekintet nélkül arra, hogy valaki vallásos-e vagy sem, zarándokhelye napjainkig. Ma is évenként milliónyi azoknak a száma, akik Wartburgba elzarándokolnak: ki azért, mert az udvari költészet, ki azért, mert Erzsébet, ki pedig azért, mert Luther értője, hódolója vagy híve. Annyi azonban bizonyos, hogy Erzsébet cselekedetei, életvitele nem ihlette meg a kortárs udvari dalnokokat, költőket.

IV. ERZSÉBET VALLÁSOSSÁGÁNAK HÁTTERE

Erzsébet vallásosságának első fejlődési foka 1223 és 1226 között alakult ki gyóntatójának, a ferences Rüdigernek a hatására. Ekkor épült ki az Alpoktól északra a vallásosságnak egy új megélése: ekkor a kora középkortól eltérően

már nem a szerzetesi és kolostori élet keresztény eszméinek a megvalósítására törekedtek, hanem a világban realizálódó apostoli életnek a megújítására. Assisi Szent Ferenc élte meg legtisztábban ezt az új életeszményt: önkéntes szegénység, amely arra törekszik, hogy elkerülje a gazdagság veszélyeit, és ne engedjen az édes élet csábításainak; az istengyermekség gondolata, amely minden teremtményt testvérének és nővérének fogad el; a szenvedés aszkézisének a boldog igenlése, azaz a világ megvetésének és gyalázkodásának elfogadása, továbbá „a lelki szegénységben” való növekedés az alázatosság gyakorlásával. Ezek voltak a ferences tanításnak, amelyet Erzsébet mindinkább megélt, a pilléreire. Ez a lelkiség termelte ki áldozatosan önzetlen tevékenységét Eisenachban és később Marburgban. Szent Ferenc az önként vállalt szegénységet hirdette, nem tanácsolta a nincsteléneknek, hogy szükségükből erényt csináljanak, hanem mindenekelőtt a nemességhez és a gazdagokhoz fordult; nekik kell lelki üdvük végett javaikról önként lemondaniuk. A tudatosan vállalt szegénység lebegett Szent Ferenc szemei előtt, hisz ő maga is ezt élte. Nem kétséges, hogy Erzsébet magáévá tette tanításait. Kötődését a ferencesekhez ki is nyilvánította, amikor Eisenachban kolostort hozott nekik létre, velük kívánt kolduló útra menni, majd Marburgban magára öltötte a ferences harmadrend szürke öltözékét, és kórházát is Szent Ferencről nevezte el. E szoros kapcsolat a ferencesekkel 1226-ig tartott. Ebben az évben Erzsébet Marburgi Konrád premontrei szerzetes felé fordult, ő lett a lelki vezetője és a gyóntatója. Biztosra vehető azonban, hogy az életútját nem a ferencesek jelölték ki, sem pedig Marburgi Konrád. Maga határozott sorsáról, s döntése autonóm személyiségének eredménye. Ő végül megtalálta az utat a „sancta moderná”-hoz, a belső buzgósághoz, a „soror in seculó”-hoz, aki a világi életben törekedett a krisztusi tökéletesség felé. Cselekvésekben valósította meg önmagát; aszkétikus és kontemplatív életformában, szegénységben szolgálta a világot, Krisztussal egységben az embereket. Kortársainak és az utókornak iránta való tisztelete, kultusza elválaszthatatlan a rangjáról lemondott fejedelemasszony fenti lelkiségétől, amely a szegényeknek és a betegeknek a szolgálatában realizálódott. A diakonissza ögrófnő kultusza ezért vésődött bele a kortársak és az utókor tudatába. Erzsébet halála után a túlélők, akik még szemtanúi voltak életének, alanyai tetteinek vagy éppen hallomásból értesültek a körülötte lejátszódott eseményekről, még sokáig adták és vitték tovább a meg tapasztaltakat, a látottakat-hallottakat. Évtizedeken át vándorolt a híre tovább, és formálódott, variálódott a legkülönbözőbb módokon, a társadalom minden rétegében, a világiak és az egyháziak körében egyaránt. Kultusza hihetetlen méretet öltött; világi nemes hölgyek követték példáját alamizsnaosztogatással, fényűző külsőségekről való lemondással, betegek ápolásával, jótékonykodással. Jóllehet mindig voltak arisztokrata nők, akik lemondva a világról kolostorba vonultak, de feledésbe merültek, mivel nem kerültek közvetlen kapcsolatba a néppel. Tübingiai Szent Erzsébetet a halálán túl is élte az emlékezet.

ERZSÉBET A KÖZÉPKORI NÉMET IRODALOMBAN

Körülbelül háromnegyed évvel Erzsébet halála után egy névtelen költő elhatározta, hogy költői formában középfelnémet nyelven megírja a szent életét: *Das leben der heiligen Elisabeth*. Nevét elhallgatva csak annyit mond magáról, hogy tanulatlan. Manfred Lemmer, aki modern német nyelvre fordította művét, megjegyzi, hogy valóságos ékszer e legendaregény az Erzsébet-kultuszos írások sorában. Az olvasó számára ismeretlen marad a szerző, annyi azonban megállapítható, hogy a latin nyelvben és teológiában jártas volt, tehát valószínűleg pap lehetett. Forrásként szolgálhatott neki Dietrich von Apolda latin nyelvű Erzsébet-életrajza, a „Vita S. Elisabeth” (1289–1297). Négyütemű verspárban írt legendaregénye valószínűleg a XIV. század elejére datálható. Ismeretlen szerzőnk 11 000 verssorban írta le Erzsébet életét – bár semmiképpen sem azzal a céllal, hogy történelmileg hiteles művet alkosson. „Die Heiligenlegende ist die Heldensage des Gottesstaates” (A szentről szóló legenda az Isten országának hősről szóló legenda) – állítja Gustav Ehrismann, a neves germanista. A legendák fontos elemei voltak az egyházi életnek, didaktikus céllal íródtak, példa- és útmutatásul szolgáltak az adott szent által megélt jámborságra. A szerző szempontjából a költészet és valóság egyformán valósághű, hiszen mindaz, amiről szól, egy magasabb igazság értelmében igaz valóság. Tehát nem a történelmileg egzakt beszámoló a legenda értelme és célja, hanem a példás keresztény lény megrajzolása és bemutatása.

Legendaregényünkben sem feltétlen követelmény a realitás. A szüzesség mint a „szentség eszménye” Erzsébetre és férjére is ráköltethető, csak hogy köztudomásúlag az őrgrófnak három törvényes gyermeke volt. Az effajta stilizálás megoldást követel, amit a szerző nem is hagy ki: Erzsébet áldott állapotát Istentől eredezteti, miközben Szűz Máriára utal.

Zsófia őrgrófnő, Erzsébet anyósa, a történelmi Zsófiával ellentétben, gonosz anyóssá torzul, majd őrá bízák, hogy Lajos halálhírét közölje Erzsébettel, mert ő majd kíméletesen adja tudtára a szomorú eseményt. Az író könnyedén átlenyúl a való és a képzelt világ közti ellentmondáson, Zsófia ugyanis valószínűleg jólelkű nevelője volt Erzsébetnek.

Az Erzsébettel kapcsolatos közösségi emlékezet különösen példaértékű a legendák kialakításának folyamatában. A szentnek gyermekkorától fogva minden cselekedete egyenes vonalú fejlődés a szentség irányába. A legparányibb apróságtól kezdve Isten, Jézus Krisztus, a Szentlélek inspirálja, irányítja, segíti; bármit gondoljon vagy tegyen, az az isteni felé irányul. Mindinkább Máté 16,24 szellemében követi Krisztust, bármit boldogan elszenved Jézusért, mind az őrgrófi udvar sértegetéseit, mind a lelkiatyjától kapott arculütést és gorombaságokat, mind a szegények szolgálatában az önkéntes nyomort. Ugyanakkor meglepő a papszerző gyakorlatias életfelfogása. A látomásokkal és megvilágo-

sodásokkal betöltött szent nagyon is érzékelt a hétköznapi gondjait. Gondoskodott arról, hogy munkaképes koldusok, nők, férfiak egyaránt saját munkájukból tartsák el magukat. Marburgban, alamizsnaosztás előtt számol az esetleges tolongással, és megfelelő óvintézkedéseket tesz – kerítés felállítását – rendeli el.

Bár a legendaregény a vallásos irodalom minden jellemzőjét magában hordja, az író a XIII. század világi–udvari regényeinek elemeit is beépítette a művébe. Szervesen bevonja a wartburgi dalnokháború hőseit, ír a magyar Klingsohr eisenachi fellépéséről, egyes részek pedig úgy hatnak, mintha korabeli udvari regényekből szó szerint vette volna át őket. Ilyen epizód a türingiai udvar I. Hermann uralkodása alatti életének bemutatása, továbbá annak leírása, hogyan fogadták az örgrófi küldöttséget a magyar királyi udvarban: IV. Lajost mint a keresztény lovag és uralkodó mintaképét, később pedig mint szent lovagot ábrázolta. Ezzel szemben kihagyja a rózsacsodát és a leprással kapcsolatos epizódot, akit Erzsébet a férje ágyába fektet, feltehetőleg azért, hogy férjére a gyanúnak még árnyéka se essen, hogy feleségét ellenőrizte volna.

A didaktikus és oktató szentenciák rendszeresen meg-megjelennek. A lekiatya, a prédikátorszerző mindig megragadja az alkalmat, hogy levonja a „tanulságot”. Amikor Erzsébet megválik valamilyen kincsetől, tulajdonától, hogy segítsen a nélkülözőn, vagy gyógyítsa a szenvedőt, az író mindig nyomatékosan tudtára adja közönségének, hogy jóllehet így helyes, sokan mégsem így cselekszenek.

Erzsébet, a szerző szerint, az egyházi felfogás és a kor elvárásának tekintetében példás. Példakép a házasságában, remek társa férjének az udvari feladatok ellátásában, példás a törődése az őt körülvevő szolgálókkal, követendő az önfegyelem gyakorlásában és minden egyéb mindennapi teendőben. Alázatos és kegyes, adakozó és lemondó, önként és örömmel szenvedő. Vajon külsejében milyennek látta és írta le őt az író? Fizikai értelemben semmit sem árul el róla ő sem, akárcsak a többi világi udvari költő, tehát sem a líra, sem a regény nem foglalkozik a külsejével. Egy biztos, hogy Erzsébet nem olyan volt, mint például az anyósa és sógornője, akik világi göggel telten fenn hordták az orrukat, ő jámbor volt és kegyes, szelíd és istenfélő, bájos és nemes szívű. Olyan tiszta volt, mint a lilium. Az őt látogató hölgyeket igyekezett rábeszélni, hogy kövessék a példáját, és ne csak a világi hívságoknak éljenek. És valóban sokakat közülük meg is nyert, és sikerült őket istenfélő és kegyes életmódra vezetni. Erzsébet életét legendák és csodák füzére övezi e regényben is; lépten-nyomon követi, segíti, menti az isteni gondviselés. Ismeretlen szerzőnk érezhetően csodálja művének hősnőjét.

Viszonylag kevés helyet szentel az író Erzsébetnek mint anyának. Három gyermekéről mindig akkor szól, amikor anyai életének-sorsának fordulójához ér, ami a gyermekeitől való elszakadást jelenti. A szentség megpecsételése egyben ez az elszakadás – ez jelenti a teljes Krisztus-követést. Ugyanakkor Erzsé-

bet különös odaadással fordul a szegény gyerekek felé, és mély együttérzéssel istápolja a szülő nőket és csecsemőiket.

A származás a középkorban döntő fontosságú. Legendánk írója újra meg újra megemlíti, hangsúlyozza Erzsébet királyi származását, magyar királyi rokonságát, a tübingiai udvar kapcsolatát a magyar királyi udvarral. A német Erzsébet-hagyomány, -kultusz Erzsébetet sohasem sajátította ki, noha csodálatos élete, cselekedetei egyértelműen német környezethez fűződnek.

Tübingiai Szent Erzsébet német nyelvterületeken egyaránt tiszteletnek örvendett mind a katolikusok, mind a protestáns egyházak részéről. Luther Márton wartburgi tartózkodása alatt ismerte és tapasztalta meg azt a mély kapcsolatot, amely majd 300 év után is élte az Erzsébet-hagyományt. További évszázadokon keresztül él, s napjainkban is lüktet ez a szeretet.

V.

A NÉMET SZENT ERZSÉBET-KULTUSZ ÖKUMENIKUS PROBLÉMÁI

A németországi Szent Erzsébet-évnek három logo-változata van. E három változatnak ugyanaz a képe, de más és más a szövege. A katolikus logo fölirata „1207–2007 Tübingiai Szent Erzsébet”. Az evangélikus logo felirata „Tübingiai Erzsébet 1207–2007”. A harmadik logót ökumenikus szellemű összejöveteleken használják: „Szent Erzsébet. Tübingiai Erzsébet 1207–2007.” Felvetődik a kérdés: vajon Erzsébet az ökuméne „botrányköve”-e vagy pedig, miként néha halljuk, a katolikusokat és a protestánsokat integráló „összekötő híd”. A három különböző logo valóban rámutat a Szent Erzsébet-év komoly kultikus problémáira. Az evangélikusok nem akarták elfogadni Erzsébet „szent” jelzőjét. Ezért alkottak ők saját logo-szöveget. Hosszú és nagyon fáradságos tárgyalások után jutottak el odáig, hogy katolikusok és evangélikusok egy közös szövegformában állapodtak meg. A Szent Erzsébetről szóló megemlékezéseket most már e logo használatának a jegyében tartják. Az Erzsébet-év ünnepeinek csúcspontját 2007. szeptember 22-én Marburgban közösen ünnepelték katolikusok és evangélikusok.

Helyi szinten Szent Erzsébetről közösen emlékeztek meg evangélikusok és katolikusok: a plébániákon és a gyülekezetekben közös istentiszteleteket, zárandoklatokat és karitatív rendezvényeket szerveztek. Így azután a három logo ellenére mégiscsak az a reménység az erősebb, hogy Szent Erzsébet mégsem „botránykö”, hanem összekötő híd lesz a két felekezet között, hiszen Wartburgba az evangélikus hívő Luther Mártonra, a katolikus hívő pedig Erzsébetre emlékezve zárandokol el, s útközben összetalálkoznak.

Az elmúlt egy évben Szent Erzsébet német nyelvterületen mindenütt jelen van: kiállítások, rendezvények, színi előadások, hangversenyek, tudományos konferenciák, karitatív akciók, zárandoklatok, irodalmi vetélkedők és magától

értetődő istentiszteletek és más egyházi rendezvények sokasága jelzi e különös szent jelentőségét. Nevét viselik iskolák, kórházak, alapítványok, szerzetes- és lovagrendek, óvodák és bölcsődék; Hessen és Thüringia védőszentje; az egész Németországban nemzeti szentként tisztelik és ünneplik. Nem csupán Liszt Ferenc, de Richard Wagner és jelenkori komponisták is zeneműveikkel emeltek neki örök érvényű emléket. Valamennyi megemlékezés, művészi alkotás Erzsébetet mint erkölcsi példaképet aposztrofálja.

Thüringiai (Szent) Erzsébet nem csak a felekezetek körében, nem csak múzeumok kiállítási programjaiban szerepel. Tudósok és kutatók foglalkoznak életével. A lipcsei egyetem germanistái szemináriumai téma keretében ismerkedtek egy egész szemeszteren keresztül Szt. Erzsébet életével Dietrich von Apolda feljegyzései alapján. Tehették ezt annál is inkább, mivel az elmúlt években D. von Apolda Erzsébet-életrajzát a latin nyelvű eredetiből többen is lefordították. Számos irodalmi feldolgozás is az olvasók kezébe került népszerű művek, drámák és regények formájában. Feminista tanulmányok és konzervatív teológiai traktátusok szintén megjelentek. Vonzó feladat a kutató és érdeklődő számára annak felderítése, vajon milyen Szent Erzsébet alakjának a megformálása a 20. és a 21. században. Hogyan élte meg őt a filozófus apáca, Edit Stein, aki hosszú tanulmányt írt róla, vagy Elisabeth Gössmann, a feminista teológus és germanista? Napjaink német Szent Erzsébet-kultuszának szemléltetésére közöljük a fuldai püspökség Szent Erzsébet-évének egyhavi programját.

A fuldai püspökség ez év októberében (de ugyanígy az év minden hónapjában) Kasselban, Marburgban, Erfurtban, Fuldában, Hanauban, Eisenachban, szinte minden héten előre beprogramozott rendezvényeket hirdetett meg. Ismertetésünkben a 2007 októberében tartott fuldai egyházmegyei programokat sorolom fel:

Okt. 1.: Erzsébet a művészetben, Erfurt

Okt. 8.: „Thüringiai Erzsébet a rendkívüli asszonyok sorában.” Workshop, Fulda

Okt. 11.: „Az irgalmasság testi és lelki hét jócselekedete.” Fulda, ökumenikus rendezvény

Okt. 13.: „Korona, Kenyér és Rózsák.” Marburg, ökumenikus vándorkiállítás

Okt. 20.: „Kassel és Erzsébet.” Városvezetés

Okt. 22.: „A thüringiai örgrófné élete – a szegényeknek szent életű anyja. – Életének és tevékenységének hatása az utókorra.” Fulda, tanulmányi nap.

Okt. 28. – 31.: 1. nap: Előadások

2. nap: Kirándulás Eisenachba, Wartburgba és a Sárkányszakadékhöz

3. nap: Kirándulás Marburgba és Amöneburgba.

IRODALOM

Das Leben der Heiligen Elisabeth. Von einem unbekannten Dichter aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts. Aus dem Mittelhochdeutschen übers. und hrsg. v. Manfred Lemmer, 1. Auflage.-Graz; Wien; Köln: Verl. Styria, 1981.

Lemmer, Manfred:

„der Dürnge bluome schinet dur den sné.” Thüringen und die deutsche Literatur des hohen Mittelalters. Wartburg-Stiftung, Eisenach, 1981

Ehrismann, Gustav: Geschichte der deutschen Literatur, II. T., I. München, 1922, S. 143.

Fromm, Hans: Eine mittelhochdeutsche Übersetzung von Dietrichs von Apolda lateinischer Vita der Elisabeth von Thüringen. In: Z. f. d. Ph. 86 (1967), Sonderheft, S. 20–45.

Walther von der Vogelweide versei. Magyar Helikon, 1961.

Schwarz, Hilmar: Die Heilige Elisabeth in ihrem geschichtlichen Umfeld, November 2006.

www.heilige-elisabeth-thueringen.de/index.php?section=literatur

Römer, Jürgen: Elisabeth von Thüringen – ein Leben in Bildern. Fragmentarische Gedanken zum Elisabeth-Jahr.[www.philosophia-online.de/ma+o/heft 2007-2/](http://www.philosophia-online.de/ma+o/heft+2007-2/)

– Krone, Brot und Rosen.[www.ekmr.de/r 10/aktuell/ index htm](http://www.ekmr.de/r+10/aktuell/index.htm) – 25 k

Gazdag bibliográfiát kénál a: [http://books.google.com/books?q= heilige+elisabeth+ von th%C3%B1](http://books.google.com/books?q=heilige+elisabeth+von+th%C3%B1)...

THE CULT OF SAINT ELISABETH OR ELISABETH OF THURINGIA IN GERMANY

The year 2007 has been proclaimed “The Year of St. Elisabeth” both in Hungary and in Germany since this year is the 800th anniversary of her birth. Elisabeth is well-known and highly respected all over the world; her cult is the strongest in Hungary and Germany: Elisabeth was born in Hungary and lived most of her life in Germany.

Keywords: Saint Elisabeth, cult, Germany, Thuringia

Hózsá Éva

A KÖTELÉK-KÖZVETÍTÉS LEGENDÁJA

The Legend of Bond-Conveyance

A szöveg néhány mai Erzsébet-életrajzt vesz szemügyre, és ezekből a kíséret mozzanatát ragadja ki. Az Erzsébet-legendák megértése szempontjából a köztesség a fontos, az út, amíg a királylány eljut a hit melletti állásfoglalásig. Az Erzsébetet idegenbe kísérők közvetítők, a kötelékek és a megszakítottág közvetítői. Az életrajzok a kíséretre vonatkozó adatok hiányában a legendás életrajzra támaszkodnak. A távolság és a kísérők szerepe a legenda kapcsán is több dilemmát vet fel.

Kulcsszavak: női séma, kíséret, életrajzi fikció, legendás életrajz, szentség, magyar szent, távolság, identifikáció

A mai Erzsébet-életrajzok gyakran a nőiséget, a női sémát emelik ki. Ő a nő a magyar történelemben, például a pataki nagyasszonyok egyike. A legenda apró mozzanatai, a kötelékek, a karitatív hajlamok túltengése és a fényjelek is erre utalnak. A kontextus-kutatások arra kérdeznék rá, hogy hogyan vált Tü-ringia szentje magyar szentté. Az anya szerepe ugyancsak kimagasló a kislány indíttatásában, hiszen az eljegyzés és a bőkezű hozomány létrejöttében az életrajzok Gertrúd királynő szerepét igazolják.

Az indulás nézőpontjából különös figyelmet érdemel a wartburgi várba utazó kislány kíséretének látványa, amely alkalmat ad az életrajzi fikció kibontakoztatására. A tudományos kutatás az adatok hiányát hangsúlyozza. Sz. Jónás Ilona életrajza a hiányra reflektál, ám a „legendás életrajz” seregszemléjét hangsúlyozza: „A menyasszony rangjának megfelelő lovagi kíséretéről, akik a gazdag rakomány védelmét is biztosították, nem tudunk pontos adatokat. A lovagokon kívül bizonyára udvarhölgyek, s a gyermek szolgálatára kiválasztott személyek is voltak. A kíséretet a II. Endre udvarában diplomáciai küldetéseket teljesítő Keled család egyik tagja vezette, akinek német ősei a XII. században telepedtek meg Magyarországon. Egy 1244. évi keltezésű és 1364-es átiratú oklevél (...) szerint IV. Béla király engedélyezi az Erzsébet szolgálatából visszatért Farkas és Dávid nevű nemes várjobbágyoknak, hogy Szent Erzsébet tiszteletére birtokukon templomot építsenek. A legendás életrajzok említenek egy Alheit nevű hárfáslányt is, akit a gyermek szórakoztatására küldtek a kísérettel. Egyes feltételezések szerint a kíséret között volt a legendák övezte Klingsor asztroló-

gus és jövődömondó. Noha a legendák őrizte személyek hitele kétes, biztos, hogy a kíséret tagjai közül többen is maradtak Erzsébet körül új otthonában. Hogy ezek mennyiben jelentettek számára köteléket eredeti hazájához, arról sem tudunk. Valószínű, hogy nagyon keveset.”¹

Több mint egy évtized múlva ugyanez az életrajzíró a következőket írja: „A kíséretben lévő lovagok, szolgák között a korabeli szövegek megemlítik Dávid és Farkas nevű lovagokat, továbbá egy hárfás lányt, Alheitet, akit azért adott a gyermek mellé a király, hogy szomorú óráiban énekével felvidítsa. Valószínű, hogy a kíséretből többen maradtak Erzsébet mellett Wartburg várában is, de róluk a későbbi életrajzok mit sem szólnak, így nem tudhatjuk, őrizhették-e a gyermek valami emléket közvetítésükkel Magyarországról.”²

Fehér Erzsébet életrajza szintén a kíséret tagjainak kilétét, tipológiai aspektusait fűrkészi, a kíséretéről megállapítja: „Magyar dajkákból, nevelőnőkből, cselédekből, szolgaszemélyzetből állt. Ők bizonyára vele maradtak az új családi környezetben is. Viszont az út veszélyeitől őt oltalmazó magyar lovagok és magyar katonák alighanem visszatértek királyuk udvarába, amikor feladatukat teljesítették.

De érdemes felfigyelni a krónikák egyik apró adatára: eszerint vele ment egy hárfás lány is Magyarországról, akit nyilván a kislány szórakoztatására küldtek a kísérettel. Szó van a krónikákban a kíséretben lévő matematikus *csillagásról* is. Talán őt is a felnövekvő kislány tanítójának szánták.”³

A teológiai nézőpont a fényes kíséretet és a kincstári hozományt, vagyis a világi vonatkozásokat az idegen elvárás szempontjából emeli ki: „Hermann gróf és Zsófia grófnő e házasságtól sokat várt, és reményük igazolását látták abban, hogy a kis menyasszony fényes kísérettel és kincstári hozománnyal érkezett a wartburgi várba. Német környezetben akarták nevelni, hogy jól elsajátíthassa új hazájának minden szokását.”⁴

A mai interpretációk tehát a homályos határképzetre, a kötelékek átvitelének fontosságára hivatkoznak. Mindenképpen meghatározó az, *ami* áthelyeződik a szentséggé alakulás színterébe, noha egyes későbbi legendák a magyarországi gyermekévek megelőző forrásaira hivatkoznak.⁵ A „sárospataki” életrajz a diszkurzív identifikációra összpontosít, megszakítja a linearitást, és a felismerhető tájelemeket nevezi meg kötelékként: „A kislány Erzsébet a távoli Wartburg várának lakója lett. Vajon eszébe jutott-e később a pataki királyi udvarház és környékének hegyes-völgyes vidéke? Wartburg várából kitekintve ugyanolyan természeti tájat látott maga körül.”⁶ A biografikus látásmód itt még a világi gondolkodású Erzsébettel kapcsolatos kételyeket veti fel.

Az idegenbe kísérek tagjai *közvetítők*, a megszakítottság közvetítői is, akiknek további életrajza többnyire eltérő és ismeretlen. A kísérek emlék-kísér(t)et is, aki lehetővé teszi a szülőföldhöz való viszony részleges megtartását, ezért jelentős a találkozás mozzanata: ki maradt Erzsébettel idegenben, és ki tért haza.

Varga Imre pataki bronzszobra (*Szent Erzsébet férjével szülőföldjére látogat*) a férjet láttatja oltalmazó kísézőnek a szülőföldre vezető úton. Az eltérő arcvonások és a más-más távlatra irányuló tekintetek (az elforduló, az út megszakított-ságára utaló lófejet is beleértve) adnak kulcsot a kíséző-póz leleplezéséhez. A lóháton ülő, lágyan tekeredő testét beburkoló, arcát árnyékba helyező Erzsébet mellett lépkedő fiatal férj lovagi öltözéke és társadalmi besorolása *kísézőként* is megnyilvánul, „fénybe helyezett” arca a külső nézőpontot erősíti meg, noha az eltérések/az útból való kiszakadások az azonosulás lehetőségét sugallják. Az előre felé összeköt: a hagyományos geometria „hátrafelé”-je az emlékezet vagy a képzelet szemében „előttünk van”.⁷

A hárfás lány – mint kíséző – esetében az sem lényegtelen, hogy ki küldte őt a távolba kísézőnek, az említett példák egyikében az apa (a király) megnevezése újabb családi kötelékre utal, hiszen a hozomány küldését a krónikások és életrajzírók többsége Gertrudisnak tulajdonítja. A wartburgi fejedelmi család gyanakvással fogadja azt, amit Erzsébet egy másik kultúrából magával hozott, a korai házasság adhat némi biztonságot ebben a köztességben. A hárfás lány a magyarok szimfóniájának mozzanatát idézi fel a befogadóban, az életrajzok a játékos gyermeklányhoz illő szórakoztatásra utalnak.

A távolság és a kíséző szerepe a legenda nézőpontjából is problematikus kérdés. A hit Istene is távoli Isten. Karl Jaspers írja: „A hit nem tulajdonunk. Tudni való ismereteket nem ad, de az élet gyakorlatában bizonyossághoz jutat.”⁸ Jaspers egyik kulcsfogalma a *döntés*, ebből a nézőpontból Erzsébet életrajza, a szentség/a dinasztikus szentség fogalma mindig újraírható, az erzsébeti legenda egy-egy szöveghelye pedig ugyancsak újragondolható.

JEGYZETEK

¹ Sz. Jónás Ilona (1986): Árpád-házi Szent Erzsébet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 43–44.

² Sz. Jónás Ilona (1997): Árpád-házi Szent Erzsébet. In: *Nők a magyar történelemben*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 12.

³ Fehér Erzsébet (1994): Árpád-házi Szent Erzsébet. In: *Pataki nagyasszonyok*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 9.

⁴ Szentek élete (2001). Budapest, Szent István Társulat, 917.

⁵ Sz. Jónás Ilona 1986. 45.

⁶ Fehér Erzsébet 1994. 8.

⁷ Jacques Roubaud (2007): *Költészet és emlékezet*. Seláf Levente fordítása. Budapest, Typotex, 86.

⁸ Karl Jaspers (1989): *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 54.

THE LEGEND OF BOND-CONVEYANCE

The paper looks at several recent biographies of Elisabeth and reflects upon the episode of the escort. For the understanding of the Elisabeth legends the important thing is the in-between, the road along which the princess proceeds and arrives at her Faith. Those who escorted her on the way to the strange country are the conveyers, the conveyers of the bonds and of the interruption. Lacking factual data concerning the escort, the biographies rely on legendary biographies. Distance and the role of the escort raise a number of dilemmas concerning the legend.

Keywords: female schema, escort, biographical fiction, legendary biography, sainthood, Hungarian Saint, distance, identification

ETO: 821.511.141(497.113)–4
27–13:73/76(497.113)
73/76(497.113):27–13(439)

Csáky S. Piroska

SZENT ERZSÉBET-ÁBRÁZOLÁSOK A DÉLVIDÉKEN

Portrayals of Saint Elisabeth in Vojvodina

2006. november 17-étől 2007. november 19-éig Szent Erzsébet-évet hirdettek meg Rómában. Magyarországon egész évben különböző rendezvényekkel, írásokkal adóztak a népszerű Árpád-házi szent tiszteletének. Ez adta az ötletet, hogy megnézzük, van-e és hol Szent Erzsébet-ábrázolás a délvidéki egyházi létesítményekben. Munkánk a gyűjtés pillanatnyi állapotát mutatja be. Még nem zártuk le az adatok feltérképezését, mégis közreadjuk azzal a szándékkal, hogy folyamatosan pótoljuk a hiányosságokat.

Kulcsszavak: Szent Erzsébet, Szent Erzsébet-ábrázolás, -freskók, -szobrok, -ablakvitrázsok

Többféleképpen lehet kifejezni Szent Erzsébet iránti tiszteletünket. Követ-hetjük a példáját a betegeket ápolva, vagy szegényeket gondozva. Annyi ember vágyik szeretetre, megértésre, magányának enyhítésére rohanó világunkban, hogy illenék megállnunk néhány percre, és Szent Erzsébet példáját követve törődnünk a mellettünk élő rászorulókkal... Elődeink azzal fejezték ki méltán egyik legnépszerűbb Árpád-házi szent iránti megbecsülésüket, hogy templomot építettek tiszteletére, azt festményekkel ékesítették, vagy oltárt emeltek számára, esetleg szoborban, ablakdíszeken örökítették meg alakját. A Szent Erzsébet-ábrázolás, a szent tiszteletének számtalan megnyilvánulása valóságos kultusszá növekedett.

A nemzetközi Szent Erzsébet-év alkalmából számos programot hirdettek meg annak nyomán, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevelet küldött szét a magyarországi katolikus templomokba. A körlevélben felvetődik a kérdés: mi teszi Szent Erzsébetet vonzóvá a mai korban, rohanó, dübörgő jelenünkben, amelyből egyre többen hiányolják az igazi emberséget? A válasz nem is olyan egyszerű. „Az életszentséget vitte tovább II. András királyunk leánya” a maga egyszerűségével, misztikusságával, istenszeretetével. Az evilági javak nem érdekelték, bár körülötte is – éppen úgy, mint a jelen világban „kavargott a mulandóság, a családi viszályok, az ármánykodók, a hálátlanok, a földi boldogság, a királyi származás, a szülőföld, a vagyon, a hatalom...”¹. Erzsébet minderről nem vett tudomást. Célja az volt, hogy segítsen, és vidámmá tegye az embereket. Élet- és istenszeretete olykor megszelídítette rosszakaróit is...

XVI. Benedek pápa Erdő Péter bíboroshoz írt levelében így indokolta meg az Erzsébet-év jelentőségét: szükség van rá, „hogy mélyebben megérthessük Pannónia e leányának lelkeségét, aki ma is emlékezteti honfitársait és az európai kontinens lakóit az Evangélium halhatatlan értékeinek fontosságára”... legyen kedvező alkalom a magyarok, a németek és egész Európa számára, hogy megjelenítsék az atyáiktól átadott keresztény örökséget, hogy továbbra is ebben találják meg a szükséges forrást, s hogy a nemrég megkezdett új évezredet igazán termékeny tudják tenni – a Szent Erzsébet-év alkalmából². Természetesen nemcsak Magyarországon fordult a figyelem a katolikus hívők körében Szent Erzsébet személye felé, hanem más európai országokban is. Németországban saját szentjüknek tartják, de Olaszországban is régóta elterjedt a magyar szent tisztelete.

Ezúttal nem azt tekintjük át, hogy mi itt a Délvidéken mennyit és milyen formában foglalkoztunk a személyiségével, mennyire ismerjük a hozzá fűződő legendákat. Jó alkalom a szent éve arra Magyarországon és máshol is, hogy elgondolkozzunk életpéldáján. „Erzsébet az egész világegyházban évszázadok óta szakadatlan tiszteletben részesül, mint az emberszeretet eszményi példaképe” – írta róla Bálint Sándor³, kiemelve, hogy a világegyház egyik leginkább tisztelt szentjéről van szó. Számos híres festő megörökítette (Fra Angelico, Murillo, Holbein, Dürer és mások), Liszt Ferencet oratórium megírására ihlette, számos templom viseli a nevét szerte a világban. Németországban Tübingi Szent Erzsébetnek nevezik, és a marburgi templomban őrzik ereklyetartóját. Wartburg várában megtekinthető az a lakrész, ahol ottani életét töltötte. A lakosztályt Moritz von Schwind osztrák festőművész díszítette, az ő Erzsébet életéből és legendájából merítkező romantikus képei láthatók a falakon: megérkezése Wartburgba, találkozása Lajos örgróffal, Tübingi Lajos indulása a keresztes hadjáratra, Erzsébetet kiűzik a várból, Erzsébet a szegények istápolója, Erzsébet temetése. Németországban máshol is akadnak Szent Erzsébet-ábrázolások: Lübeck kórházában egy 15. századi festményen és Frankfurt am Main városában, a Német Lovagrend egyik régi templomában Szent Erzsébet életének 24 jelene elevenedik meg a 16. századi festményeken. A képsor egy versbe szedett csillagjóslattal kezdődik, Szent Erzsébet születésének megjósolásával. A többi képet a házassága, vezeklése, imádkozása, betegápolása és Wartburgból való kiűzetése ihlette.⁴

Olaszországban több tartományban elterjedt a magyar szent tisztelete, és pedig anyja, Gertrúd, a megölt magyar királynő öccse révén. A nagyravagyó, gögös és pénzsóvár Berthold Itáliába volt kénytelen menekülni, ahol rangot szerzett, egyházi főméltósággá vált. Itt már az emberek emlékezetében úgy maradt fenn, mint bölcs és jótevő pap. Udinében ő indította el Szent Erzsébet tiszteletét, amely kiterjedt Perugiára, Assisire és más helyekre.

A tengerentúl Amerikában is él Szent Erzsébet tisztelete, erről templomok (Clevelandban, Torontóban és másutt), szobrok és festmények tanúskodnak.

A clevelandi hívek Erzsébet-tiszteletének tárgyi bizonyítéka van a doroszlói szentkút melletti freskón.

Magyarországon Takács Ince munkája szerint 1901-ben 75 templom és 11 kápolna viselte a nevét, köztük az akkori Bács–Bodrog vármegyei Bikity, másként Bácsbokod temploma (most területileg Magyarországhoz tartozik), a Torontál vármegyei Káptalanfalva⁵, Oppova (Ópáva) és Torontál-Erzsébetlak (NagyErzsébetlak).⁶

Vajon hány templomban találjuk meg Szent Erzsébetet száz év elteltével? Az eddigi adatokat személyes értesülések alapján állítottam össze, kiegészítve a világhálón fellelhető információkkal, valamint Erős Lajos összefoglaló munkájára támaszkodva. Az adatok még nem teljesek, de betekintést nyújtanak abba, hol található Szent Erzsébet nevét viselő egyházi létesítmény, más intézmény. Az adatgyűjtés még folyamatban van, lezárása után egy későbbi munkában közreadom az eredményt.

AZ EDDIG FELDERÍTETT ADATOK

Ada: Szentháromság-templom – festett üvegablak; vitrail

Bácstopolya: Mária-templom – vitrail

Bóka: Szent Erzsébet aggok háza – szobor

Budiszava: freskó, nincs róla kép

Csantavér falfestmény a templomban

Horgos: bekeretezett kisebb méretű kép a szent év alkalmából közszemlére kihelyezve a templomban. – Nincs róla felvétel

Csóka: templommúzeum – szobor (ellopták, megsérült) – nincs róla képem

Doroszló: szentkút – freskó

Kupusztina: Mindenszentek-szoborcsoport a templomban – nincs róla képem

Magyarkanizsa: Nagytemplom – vitrail

Óbecse: Nagyboldogasszony (belvárosi) templom – vitrail

Óbecse: Szent Antal-templom (alsóváros) – oltárkép (Liezenmayer Sándor művének másolata – ismeretlen festő

Péterréve: Mindenszentek-plébánia – két festmény

Péterréve: Szent Imre-kápolna – freskó (Mindenszentek, köztük Szent Erzsébet is) – nincs róla képem

Szabadka: Kórházi kápolna – szoborcsoport az oltárkép helyett

Szenttamás: Mindenszentek – Than Mór festménye a templomban

Tekia: Havas Boldogasszony-templom – vitrail

Tóthfalu: szobor a templomban

Újvidék: Mária neve-templom – két festett üvegablak, egy szobor

Újvidék: Szent Erzsébet-templom – oltárkép, szobor

Újvidék: Ferencesek temploma – festett üvegablak

Zenta: Szent Ferenc-templom – oltárkép (Liezenmayer Sándor festménye után készítette Cecília nővér)

Zombor: Szent István-templom – két szobor, egy ablakvitrail

Zombor: Szentháromság-templom – szobor – nincs róla képem

Szent Erzsébet nevét viseli és védőszentjeként tiszteli az újvidéki (telepi) templom, a nagyerzsébetlaki⁷ és az ópávai⁸ templom, valamint a szabadkai kórházi kápolna. Ezek az adatok voltak ismereteseek egy száz évvel ezelőtti közéletű könyvben⁹ is, kivéve a szabadkai kórházi kápolnát és az újvidéki telepi templomot. Ez utóbbit 1930-ban szentelték fel. A bókai aggodalma háza ugyancsak őt választotta névadójának. Természetes, hogy az Árpád-házi Szent nevét viselő templomokban valamilyen formában ott van a védőszent, akár festmény (oltárkép, vagy freskó), akár szobor vagy festett üvegablak idézi meg alakját.

A vajdasági templomok belső díszítését fényképek alapján elemeztem és vontam le következtetéseimet. A képek egy részét az internetről vettem át¹⁰, az anyagot kiegészítettem személyes ismerőseimtől kapott képekkel¹¹ és saját fotóimmal. Céлом az volt, hogy a lehetőségekhez mérten minél jobb minőségű képpel támasszam alá állításomat és következtetéseimet. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az ábrázolások alapján volt-e a déli végeken Szent Erzsébet-kultusz.¹² Ahhoz, hogy ez kitűnjön, össze kell gyűjteni a vajdasági templomokban fellelhető magyar vonatkozású ábrázolásokat az összes magyar szentről (szobrokat, festményeket, vitrailokat, szimbólumokat). Ilyen dokumentáció alapján lehetséges lenne összehasonlító vizsgálatot végezni, s kideríteni, hogy melyik magyar szent volt a legnépszerűbb, melyiknek az esetében beszélhetünk kultuszról. Kutatásunk alapozó kutatás, hiszen ma még nem rendelkezünk teljes dokumentációval, aminek segítségével kirajzolódhatna a teljes kép. Ennek elérése nem egyszerű, hiszen – mint ismeretes – a trianoni béke megkötése után a szerb államközösség rendeletére el kellett tüntetni a vajdasági templomokból a magyar vonatkozású jelképeket¹³, akárcsak a II. világháborút követően. Néhány szobrot, festményt és vitrailt sikerült megmenteni. Ezek ma is teljes színgazdagságukban pompáznak és ékesítik a templomokat.

A szenteket általában az attribútumaikkal együtt ábrázolják. Ez a magyarázata a templomainkban fellelhető megjelenítések hasonlóságának. Tüzetesebb vizsgálat azonban kiderítheti, hogy mégis vannak eltérések, és nem is jelentéktelenek. Ha nagyobb térségben, a Kárpát-medence területén vesszük számba az ábrázolásokat, akkor a Délvidéken találhatók kevésnek tűnnek. Az aránylag szerény anyag számunkra mégis fontos, mert bizonyos szempontból eltér a magyarországitól. A felderített ábrázolások száma alapján nehéz lenne Szent Erzsébet-kultuszról és általában a magyar szentek kultuszáról beszélni.

Néhány fogalom magyarázatra szorul.

Attribútum (lat. hozzárendelt): az a jelvény, amely egy alakot személyében vagy mint egy csoport tagját egyértelműen felismerhetővé tesz anélkül, hogy a nevét feltüntetnék. A *könyv* pl. az összes apostol közös attribútuma, de *kulccsal* együtt már csak Szt. Péter apostolt jelenti. A *pálmaág* az összes vértanú szent

közös ismertetőjele, de ha egy vértanú szűzhöz pálmaág mellett egy bárány társul, az kizárólag Szt. Ágnest jelképezi. Fogalmak megszemélyesítőihez is tartoznak attribútumok, pl. *Ecclesia* és *Synagoga* a keresztény egyház, ill. a zsidóság képviselői. Az attribútum az ábrázolt személy életére (legendájára), halálára, életművére vagy az egyéniségére vonatkozhat: attribútumként a legkülönbözőbb tárgyak szerepelhetnek (vértanúknál általában mártíromságuk eszköze), továbbá *emberalakok* (pl. koldusok, zarándokok), *állatok* (pl. bárány, oroszlán) és *növények* (pl. liliom, rózsa). Barokk műalkotásokon gyakran *puttók* tartják a szentek attribútumát.

Kenyer az utolsó vacsora részeként, a keresztáldozat jelképeként szerepel. Kenyer lehet szentek attribútuma is: a szokásos egy kenyér helyett kettőt hoz a holló az első remetének, Remete Szt. Pálnak, amikor meghallgatja őt Szt. Antal. Három kenyér Egyiptomi Szt. Máriára utal. Myrai Szt. Miklós és Árpád-házi Szt. Erzsébet mellett a kenyerek az irgalmasság cselekedeteire emlékeztetnek.¹⁴

Szt. Erzsébet attribútumai: külseje: fiatal nő fejedelmi öltözkében, egyszerű özvegyi ruhában fátyollal vagy Assisi Szt. Ferenc harmadrendjének csuhájában (szürke ruha kötélövvel, fehér fátyol); könyv (evangélium vagy misekönyv), templommodell (a marburgi Szt. Erzsébet, ahol eltemették), rózsák, kenyér, kenyérkosár, halak, gyümölcs, tál, kanál, korsó vagy fedeles kanna, ruhák, pénzdarabok, koldusok és leprások, korona (királyi származásának, fejedelmi rangjának jele vagy a mennyek koronája), három korona (hajadonként, hitvesként és özvegyként tanúsított szent életmódjáért).

Rózsa – az ókorban a szerelem és szépség istennőjének (a görög Aphroditénak, a római Venusnak) az attribútuma, a tavasz és a nyár szimbóluma volt. A kereszténység átvette a rózsza földöntúli jellegéről való elképzelést, és paradicsomi virágnak tekintette (liliom). A vörös rózsza a szentek mártíromságának jelképe volt, s arra utalt, hogy ők vérükkel szerezték meg a Paradicsomba való bejutás jogát. Krisztus sebeit is szokták rózsával megjeleníteni, ilyenkor az őt szírom újabb utalás Krisztus sebeinek számára...

A középkori misztika a rózsát, a virágok királynőjét a mennyek királynőjére vonatkoztatta, így Dante pl. egy fehér rózsza közepén pillantja meg a mennyországot... székesegyházak rózszaablakának a közepén is rózsza látható, Madonna-ábrázolás: Mária jogar helyett rózsát tart a kezében... tövis nélküli pünkösdi rózsza... Rózsás Madonna-ábrázolások...

A rózsákkal teli kosár Szt. Dorottya és Árpád-házi Szt. Erzsébet attribútuma. A stilizált rózsza (rosetta) az építészeti ornamentika és a heraldika egyik leggyakoribb motívuma.

Korona – égi és földi méltóságok jelvénye... Jelentése sokszor azonos a koszorúéval... Számos szent jelenik meg koronával az ábrázolásokon égi vagy földi méltóságának jeleként (pl. császár, király, Árpád-házi Szt. Erzsébet, Alexandriai Szt. Katalin)...

Korsó, kanna – életvize, tisztaság jelképe. A korsó vagy fedeles kanna Árpád-házi Szt. Erzsébet attribútumai közé tartozik (irgalmasság, az irgalmasság cselekedetei).

Kosár – egy kosárkában rózsát és almát hoz Szt. Dorottyanak egy égi küldönc. Kenyérrel teli kosarat visz a szegényeinek Árpád-házi Szt. Erzsébet.

Kultusz – tisztelet, hagyomány (búcsú)

Mikor beszélünk kultusról? Ha valamilyen jelenség, szentek tisztelete hagyományt őriz, hagyományt rögzít. Ábrázolások esetében akkor, ha több helyen találunk valamilyen megjelenítést.

Összefoglalóban nem szándékozom Szent Erzsébet életrajzát ismertetni. Könyveket írtak róla. Prohászka Ottokár szavaival idézem fel alakját, szellemiségét és vonzerejét:

„A női szív összes bájaival és vonzalmaival s a középkor mély kereszténységének szigorával, fiatal életvárásával s az égbe emelkedő erény érettségével lép eléink. Tizenkilenc évvel már özvegy, huszonnégy évvel halott lett Erzsébet, a kereszténység öröme és dicsősége, a keresztény asszonyideál.” A papköltő nem tudja eldönteni, mit csodáljon benne: az örökszép hitéletet, „mely a világból felsőbb, tisztább fénybe emeli”, vagy fesztelen kedves lelkületét, amely erőszak nélkül mindent eligazított, eltűrt, lebilincsel és legyőzött.

Ide kívánczik egy ima, fohász a szenthez.¹⁵

„Szent Erzsébet, aki az elhagyottak, szegények, szenvedők és betegek iránt oly hősi szeretettel viseltetél, és önmagadat nem kímélve segítségükre siettél, tégy engem is a keresztény felebaráti szeretet munkásává. Segíts, hogy a béke hordozója legyek, a gyűlölködőkhöz a szeretetet vigyem, a bűnösöknek bocsánatot nyerjek, az egyenetlenkedőket egyetértésre vezessek, a tévelygőknek az igaz hit világosságát gyújtsam, a kételkedőkben bizonyosságot ébresszek, a fájdalomra írt csepegtessek, és az új élet magvát vessek ott, ahol kétségbeesés tanyázik.

Könyörgök azokért is, akik jólétben élnek, és nem veszik észre mások könynyeit és ínségét. Nyisd meg szemüket és szívüket, hogy meglássák és megajnálják a fázó gyermeket, a hajléktalan szegényt, az éhező beteget.

Járj közben értünk, hogy a meghasonlott, hideg világ újra találkozzék a szeretetben, és ettől buzdítva sokak nyomorát enyhítse és gyógyítsa. Ámen”

Egészében idéztük a fohászt, hiszen valójában azt kéri az imát mondó egyén, amit maga a szent tett életében, és ezek a jellemzők egészükben, vagy részleteikben felismerhetők a Szent Erzsébet-ábrázolásokban.

FESTMÉNYEK

A templomokban a legszembetűnőbb ábrázolást festmények nyújtják. Neves művészek alkotásai, másolatok és nevét elhallgató festő képei ötlenek szemünkbe vidékünk templomaiban.

OLTÁRKÉP

Főoltár, Újvidék, Szent Erzsébet-templom.

Készült 1930-ban. Uri Ferenc nem tesz említést a kép festőjéről, csak megjegyzi, hogy 1930-ban, amikor a templomot felszentelték, már megvolt a festmény.¹⁶ Adatközlőm¹⁷ szerint Frej Péter készítette, aki később Brazíliába költözött. Leszármazottai ma is a Telepen élnek. Maga a templom a korabeli szakrális építészet hagyományainak szellemében épült. Az építészeti stílushoz jól illeszkedik az oltárkép – boltíves, aranyozott, fölfelé kissé csúcsosodó ívű keretdísszel –, mellette kisebb méretű oszlopokkal övezett térben szobrok láthatók hasonló keretben. A festmény Erzsébet alakját a középpontba helyezte, amint kilép a kastély kapuján. Előtte az egyik oldalon idős koldus veszi el kezéből a kenyeret, a másik oldalon fiatal nő, gyermekével a karján, kérőn nyújtja feléje a kezét. Erzsébet egyszerű, de előkelő ruhában áll, koronával a fején, palástban, a nyakában aranykereszt. Ruhája övvel van összefogva a palást alatt. A mezítlásbas koldusok egyszerű, de tiszta, nem szakadozott ruhában vannak. A kép egyik oldalán felfuttatott növényinda tölti ki a teret.

MELLÉKOLTÁRKÉP

Óbecse – Szent Antal-templom (Alsóváros). Aranyozott oszlopfővel ellátott fehér márványoszlop keretezi az oldaloltárt. Az oszlopot aranyozott gyűrű osztja ketté. Az oltárkép Liezen-Mayer Sándor Szent Erzsébet-festménye alapján készült.¹⁸ Szentünk hermelinpalástot, egyszerű, de előkelő kék ruhát visel, korona helyett sapkával a fején. Előtte szakadozott ruhában, csapzott hajú fiatal nő ül a földön, alvó gyermekkel a karján. A háttér sötét, komor. Erzsébet mögött a nyitott ajtó keretében két férfi sötét alakja körvonalazódik, mögöttük világos háttérben egy sziklán álló vár képe bontakozik ki. A tizenkilencedik században a romantikus festők gyakran alkalmazták a sötét és világos színeket egymás mellett, hogy fokozzák a nézőkre gyakorolt hatást. A becsei másolat nagyon jól sikerült változata az eredeti képnek. A budapesti Nemzeti Galériában őrzött festmény interneten közvetített másának kissé világosabb a háttere, mint a becsei oltárképé, és úgy tűnik, mintha a másoló meglágyította volna az ábrázolt szent vonalait.

Ugyanennek a képnek a másolata a zentai Szent Ferenc-templomban is megvan. Cecília nővér festményén eltérő a vonalvezetés, s az eredetinél világosabb színeket használt. Munkája, a kissé odavetett ecsetvonások ellenére jól sikerült másolatnak tekinthető, de eltér a becsei oltárképtől: világosabb, kevésbé tükrözi a romantikus festészet jellemzőit, darabosabb¹⁹.

Szenttamás – Kalapis Zoltánnak nem voltak adatai arról, hogyan és mikor került két Than Mór-kép a katolikus templomba.²⁰ Adatközlőm²¹ szerint a szabadságharc leverése után restaurálták a leégett és beomlott templomot és plébániaépületet. A templomot 1868-ban festették újra. Valószínűleg ekkor került Szenttamásra a két kisebb oltár feletti Than Mór-festmény is. Mindkét alkotás 1866-ban készült. A bal oldali oltár falán *Szent Tamás*, a jobb oldalin pedig a *Mindenszentek* ábrázolása látható. Erre a képre a mester ráfestette a magyar szenteket is. Középen balról: Szent István, Szent László és Szent Imre áll, középen Szent Erzsébet tartja kötényében a rózsákat, Erzsébet mögött apácaruhában Boldog Margit látható (ekkor még nem volt szentté avatva), mögöttük Szent Ilona császárnő. A bordó keretes oltárkép aranyozott körvonalas díszítéssel fogja össze az ábrázolt szenteket. A kép a tizenkilencedik században gyakran felbukkanó szakrális képekre jellemző kétféle ábrázolást példázza. A felső térben a feltámadt Krisztus, az Atya, a Szentlélek, előtte Szűz Mária térdel egyik oldalon, Szent János a másikon. Az alsó mezőben helyezkedik el a többi szent, köztük az említett magyar szentek is.

Csantavér – Szent Erzsébetet egy szerzetes társaságában jeleníti meg a festmény, amely különbözik a megszokott ábrázolásoktól. Az attribútumok nehezen felismerhetők a képről készült felvételen. Az alkotó kilétét még nem derítettük ki.

Doroszló – clevelandi (USA) jótevők ajándéka az a festmény, amelyen útszéli fülkébe helyezett Mária-szobor előtt a havas földön Szent Erzsébet térdel három gyermekével. Fején korona van, de a ruhája egyszerű. Ezen a képen nem ő ad alamizsnát, hanem ő fohászkodik Szűz Máriához, s könyörgőn tárja ki karját. A háttérben havas fenyőket, hegyeket látunk. A távolban egy hegycsúcsra épült templom korvonalai rajzolódnak ki.

Péterréve – Egy-egy falfestmény díszíti a Mindenszentek plébánia előcsarnokát és a Szent Imre-kápolnát. Az egyik az ismert rózsalegenda elevenedik meg. Oszlopos főúri kastély kapujában áll Erzsébet, vállára helyezett paláستtal, világoskék hosszú ujjú ruhában, kezében a rózsákkal teli kendő. Arca kifejező, átszellemült. Ruhája (színe és a szabása) szinte ugyanolyan, mint a temerini kis keretes képen. Valószínűleg egy mester munkája mindkét kép. A nagyobbik kidolgozottabb, mérete folytán is több részletet tartalmaz. Szent Erzsébet mögött a férje, égre szegezett tekintettel, hálát adva Istennek a csodatételért. A kastély lépcsője előtt koldusok csoportja térdel alamizsnáért könyörögve.

A másik kép Franz Joseph Dobyaschofsky (1818–1867) Szent Erzsébet-freskójának igen sikeres másolata²². Az ábrázolás eltér a megszokott freskókétől: kétmezős. Az alsó mezőnek a központi részét Szent Erzsébet foglalja el, földöntúli fényárban úszva, mintegy megdicsőülve már. Koronája fölött glória ragyog. Ruhája nincs színezve, fehérnek hat, de ez a fehérség jelentheti a tisztaságot,

a megdicsőülést, a kívülálló másságot is. Előtte koldusok térdelnek, egy feléje nyújtott kéz alamizsnát vagy általában segítséget kér tőle. Szembeötlő a képen a szegénység, a nyomor és a jólét ellentéte is: lovas főúr vadászkutyával, a háttérben kastély. A kék égen a kastély és egy terebélyes fa között Krisztus tárja ki karját, mintha Erzsébetet védelmezné főúri rosszakaróitól, erőt és segítséget nyújtva neki jótetteihez. A sötét és világos színek egymás mellett hangsúlyossá teszik a jó és a rossz ellentétét. A világos (a jó) kiemelkedik, és háttérbe szorítja a sötétet (a rosszat).

A Szent Imre-kápolnában a mennyezeti Mindenszentek-freskón Szent Erzsébet alakja is felismerhető.²³

Temerin – A díszítőelemekkel keretezett mennyezeti freskón, amely néhány évvel ezelőtt készült, amikor a templomot újrafestették, több magyar szent tűnik fel (Szent Imre, Szent Margit). Köztük van Erzsébet királyi koronával és glóriával a feje körül, vállára vetett királyi palásttal, egyszerű, de tetszetős hosszú ujjú kék ruhában, kendőjében színes rózsákkal. Remekül kirajzolódik fiatalos, szép alakja. A ruha szabása, a redők aláhullása hasonló a péterrévei freskón láthatóhoz, csak kevésbé van kidolgozva.

Zombor – a Szentháromság-templom mennyezetén a központi kép négy sarkánál medallionszerűen helyezkedő képek egyike Szent Erzsébet-ábrázolás, melyet a rózsalegenda ihletett. Erzsébet megjelenítése nem szokványos. Sem ruhája, sem előre irányított érdeklődő tekintete, sem testtartása. Leegyszerűsített pasztell színeivel kiemelkedik a négy keretes kép a mennyezeten. Mintha a központi képet is háttérbe szorítaná.

SZOBROK

A katolikus templomok gyakori díszítőeleme a szobor. Szobordíszek megrendelésre kerülhettek a kegyhelyre magától a művésztől, vagy a sorozatgyártásban készült kegytárgyakat forgalmazó műhelyekből. Sok helyen nem sikerült felfedni, ki az alkotó, ebből arra a következtetésre jutottam, hogy a legtöbb helyen meglévő, kész munkákat vásároltak. Ausztriában és Németországban jól működő műhelyektől katalógus alapján megvehetők voltak a templomdíszítő kellékek. Kevés helyen készültek egyedi műalkotások.

Szabadka – A kórházi kápolnában szoborcsoport áll oltárkép helyett. Az aranyozott keretdísszel övezett alkotás remekül helyettesíti a megszokott oltárképeket. Egyéni, meghitt ábrázolás ez a jótékony Szent Erzsébetről és hálás koldusairól, akik a kezét és a köntösét csókolják. Szent Erzsébet egyszerű ruhában, de királyi köntösben és koronával a fején, lesütött szemmel áll közepén. Előtte anya gyermekével hálálkodva tekint fel rá, míg a másik oldalon egy koldus térdelve imádkozik. A hívők jóvoltából mindig friss virág ékesíti a szoboregyüttest (általában rózsza, Erzsébet attribútuma). Így emberközelibbé válik az alkotás. A tiszta festett háttér a maga egyszerűségével még jobban kiemeli a szent szerénységét, emberi közvetlenségét.

Újvidék – A Szent Erzsébet-templom oltára előtt a névadó rózsaszín ruhába öltöztetett szoboralakja áll, amely néhány éve került mostani helyére. A szobor a rózsacsodát örökíti meg. Erzsébet egyik kezében kenyér a másikkal a köpenyét fogja, amelyből kikandikálnak a rózsák. Ő maga királyi palástban, koronával és glóriával a fején, szelíd, kissé lefelé tartott fejjel néz előre. Megragadó az elölnézetből ábrázolt nőalak.

Újvidék – A Mária neve templomban a mellékoltár oldalszobra gót stílusú fülkében Szent Erzsébetet jeleníti meg a rózsalegenda alapján. Az egész alakos szobor talapzaton áll. Színezete pasztellsárga. A szent fején korona, egyik kezével összefogja köntösét, ahonnan előbukkannak a rózsák, de kinyújtott kezében kenyér van. Ruhája egyszerű, mégis méltóságos. Arca szeretetet, szerénységet sugároz.

Zombor – A Szent István-templomban két szobrot láthat az érdeklődő: tiroliai fafaragó munkáját. 1903-tól 1906-ig készítette Ferdinand Stuflesser és Bildbauer und Alterbauer oltárépítő mesterek (St. Ulrich Greden).

A Szentháromság-templomban 18. századbeli szobrok között rátalálunk Szent Erzsébet 157 cm magas szobormására, valamint egy Szent Erzsébetet és egy koldust ábrázoló 85 cm magas szoborpárra, feltehetően Peter Moriznak vagy körének a művére. A szobor Erzsébetet szokatlan tartással ábrázolja, mint ha elfordította volna a tekintetét a segítségért esdeklő toprongyos koldustól. Kezével azonban feléje nyúl, nem tagadva meg a segítséget.

Szilbereken (Bački Breg) is van egy fából faragott gyönyörű Szent Erzsébet-ábrázolás. Egyelőre nincs róla képünk.

Kupuszina – A Mindenszenteket ábrázoló szoborcsoporthoz magyar szent is akad: Erzsébet. A hívek adománya (nincs róla kép).

Oromhegyes (Trešnjevac) – nincs képem az ottani Erzsébet-ábrázolásról.

Bóka – Az aggok háza a betegek *istápolójának és jótevőjének*, Szent Erzsébetnek a nevét viseli. A névadó szent alakját szobor jeleníti meg, amelyet a rózsacsoda legendája ihletett. Erzsébet királyi koronával a fején, palástban áll előttünk, amelyet egyik kezével összefog, mégis látszanak a keblébe rejtett kenyérből lett rózsák. A másik kezében kenyeret tart alamizsnát adó mozdulattal. Arca komoly, de vonásai lágyak. A hívők jóvoltából erről a szoborról is ritkán hiányzik a virágdísz. Felvételünk készítésekor apró fehér virágból font koszorút tettek rá, amely eltakarja kezének finom ívét.

Tóthfalu – Szimmetrikus, szembenéző szobor szemlélteti a templomban a rózsalegendát. Szentünk királyi koronával a fején, kék palástban, övvel a ruháján látható, amelyről kézimunkatársoly lóg le. A köntöse alól kilátszik fehér ruhája. Mindkét kezével a köntösét fogja össze, ahonnan kivirít néhány rózsza. Szokatlan, hogy arany cipő van a lábán, holott közismert volt szerénysége és idegenkedése a kihívó, díszes viselettől.

ABLAKOK – VITRAILOK

Különleges hatást keltő ábrázolások tűnnek fel a templomok festett üvegablakán. Egyes művészettörténeti munkák szerint a franciából eredő elnevezés az üvegfestő technikával készült képekre, vagy üvegdarabokból összeállított ábrázolásokra használatos.²⁴ „A megfelelő formájú festett üvegdarabokat mozaikszerűen egymás mellé helyezték, és ólomszegéllyel kapcsolták össze képpé, amelynek belső vonalait fekete festékkel húzták meg.”²⁵ A besütő nap sugarai az átlátszó színes üvegen keresztül különös, misztikus jelleget adnak a templomoknak. Ennek az ábrázolásmódnak sajátos kifejező formanyelve van. Talán azért különböznek egymástól a templomainkban ily módon ábrázolt Szent Erzsébet-képek is. Nem a motívumok változtak (leggyakoribb az üvegfestésben is a rózsacsoda vagy a szegényeknek alamizsnát nyújtó szent), hanem a megmunkálás. Az egyszerű háttérben ábrázolt képtől az egész ablakot kitöltő, részleteiben is kidolgozott ablakképekig, a hagyományos ábrázolásmódtól a modern alakformálásig (Újvidék, ferencesek temploma) széles a skála.

Ada – Kis méretű, nem az egész ablakot kitöltő kép szépen mintázott ovális keretben ábrázolja Erzsébetet a rózsákkal, glóriával a fején. Szentünk rózsaszín ruhában, középkék palástban, égszínkék háttér előtt áll. A világoskék ablaküveg a besütő nap hatására üde és vidám hangulatot áraszt. Szent Erzsébet fiatalsága, tisztasága, kedvessége érezhető rajta.

Futak – Az 1907-ben épült Jézus szíve templomban számos figyelemreméltó ablakkép van. Az oltár mögötti ablakon, szinte teljesen eltakarva, valószínűleg Szent Erzsébet és Szent Margit alakja tűnik elénk. Mindketten királyi öltözkében, gazdagon díszített ruhában vannak. Fényképezni nem lehetett.²⁶

Magyarkanizsa – nincs róla képem

Nagybecskerek – Az egész ablakot kitöltő keretdíszes kép felső része boltíves fordulatú. A rózsalegendát idézi fel sajátos színeivel. A központi figura maga a szent, fehér ruhában, világoskék palástban, egyik kezében rózsák, a másikban kenyér, amelyet a mellette ülő koldusnak nyújt. Fején királyi korona, fölötte glória. A háttérben idillikus szépségű táj díszlik virágokkal, dús növényzettel. A szent mögött vár körvonalazódik – valószínűleg Erzsébet lakóhelye. Az ablakkép teljesen ki van töltve. Még az égbolt is, melynek kékségét fehér és világoskék báránnyelű török meg. A kép alján keretes növényi díszítőelemek közt rátalálhatunk az adományozó portréjára és nevére. Ugyanezek a stilizált levelek jelennek meg a kép keretében is.

Óbecse – A Nagyboldogasszony-templom őrzi az egyik legegyszerűbb Erzsébet-ábrázolást. A boltíves mintás keretű ablak közepén a rózsacsoda rajzolódik ki. Bár a kép egész alakos, nem tölti ki az egész ablakteret, szentünk tehát piros palástban, királyi koronával és glóriával a feje körül felhőkön áll, lebeg, immár a legendák világában él. Az arca tiszta, ruhája sem árnyalt, mégis szépen kivehető az ábrázolt legenda.

Verbász – Az internetről levett aránylag gyenge minőségű kép nem túl díszes keretben csak félig mutatja meg a szentet. Rózsái szépen kirajzolódnak a kezében. Fejét korona díszíti, és glória veszi körül. Koloritja az átlátszó fehér háttér, az arany keret, a piros és a kék árnyalatú ruházat között oszlik meg.

Újvidék – A Mária neve templom két ablakán különböző technikai eljárással készült kép. A főbejáratnál balra látható gyönyörű – méreteiben is impozáns – ablakkép az egyik legdíszesebb üvegfestmény tájunkon. Középen Szent Erzsébet, kötényében rózsák. Egyik oldalán ülő koldus, akinek alamizsnát (kenyeret) ad, a másik oldalán fiatal lovag, aki a kötény tartalmát nézi. Íme a rózsacsoda teljes ábrázolása. A háttérben nagyobb vár, körülötte szép táj. A kép három mezőre osztható, és minden mező teljesen ki van töltve. A középső a legenda, a felső mező díszítőelemekből komponált templomi ablakminta, alul hasonló mintával kitöltött térben az adományozó család portréi helyezkednek el a következő felirattal: „Ajánlva Dr. Kamenitšky S. és családja által”.

A másik Erzsébet-ábrázolás a főoltár melletti ablakon rajzolódik ki. Ezt a képet nehezebb észrevenni és felismerni rajta, hogy csakugyan Szent Erzsébetet mutatja-e. Itt már fehér apácaruha van rajta, kék palást, előtte és mellette anyák és gyermekeik láthatók.

Újvidék – A ferencesek templomában egyedülálló képkompozíció modern, kubista stílusban jeleníti meg Szent Erzsébet jótékonykodását. Ezen az ablakképen nem a rózsacsoda elevenedik meg, hanem a szent segítőkészsége, irgalmas cselekedetei nyernek szimbolikus kifejezést. A templomban négy ablak van hasonló stílusban díszítve. A művész valószínűleg nő volt (vezetéknéve Tallian).²⁷ Munkája eltér a megszokott ábrázolás- és kivitelezésmódtól. Más technikát is alkalmazott, hogy a fénytörés hatását minél jobban érvényesíthesse. Mindenképpen merész és újszerű alkotás.

Tekia – A Havas Boldogasszony templomban a templomhajó bal oldali ablakán ez a felirat áll: „Szent Erzsébet asszony tiszteletére a Hitélet folyóirat szerkesztője, munkatársai és olvasói”. A modern ablakkép királyi díszben jeleníti meg a szentet a legismertebb jellemzőivel (rózsákkal a kötényében és koronával a fején), s előlnézetből ragadja meg, amint kissé felfordítja a tekintetét. A háttér boltíves keretbe foglalt díszítőelemekkel van kitöltve. A keretdísz megegyezik a többi ablakéval. Szent Erzsébettel szemben Szent István alakja rajzolódik ki az ablakon. A kegyhely az 1976-ban kezdődő felújítása során nemcsak új márványoltárt kapott, hanem a megrongálódott ablakokat is újakra cserélték. Ezek között kaptak helyet az említett magyar szenteket ábrázoló vitrailok is, a zombori Stevan Stanišić művei.²⁸

Topolya – A Mária-templomban az egész ablakot kitöltő vitrailon a rózsalegenda elevenedik meg. A koldus bekötött lába még elesettebbé teszi az alamizsnáért könyörgő férfit. Mögötte egy anya gyermekével ugyancsak segílyt kér, ezt tanúsítja kinyújtott karja. Szent Erzsébet koronával a fején, dicsfényben jelenik meg. Bordó köpenyéből elővillannak a rózsák. A háttér ornamentumokkal, felfelé csúcsosodó ablakdísszel van kitöltve. Igazi színpompás neogótikus színes ablak ez.

Zombor – A Szent István-templomban színpompás ablakkép ábrázolja Szent Erzsébetet, amint egyik kezében kenyeret tart, a másikkal köpenyét fogja össze, amelyből kilátszanak a rózsává vált kenyerek. Előlnézetben látjuk a szentet, királyi díszben, koronával a fején és glóriával. Öltözkédének színe eltér a megszokottól: a ruhája kék, elől arany dísszel, az alján fehér rátétes gazdag díszítés, a köntöse sötétrózsaszín fehér szegéllyel, arany rátétettel. A háttér félkörös és csúcsokba ívelő vörösre festett díszítése még jobban kiemeli a szent koronáját és fejdíszét. Az ablak keretdíszje kettős. A szentet körülvevő oszlopos keret félkörbe ívelő befejezése mellett leveles, gazdag színezetű ornamentika segíti elő a fénytörést az ablakon átszűrődő napsugarak hatására. A két oszlop között a háttérben mintás kárpit leng. A díszek kevésbé halmozottak, mint az újvidéki Mária neve templom bejáratánál levő ablakon, a kompozíció mégis nagyon impozáns hatást kelt.

Megkíséreltük bemutatni, hogy a templomaink a magyar szentek sorában milyen arányban őrzik Szent Erzsébet alakját. Ez a téma a Szent Erzsébet-év meghirdetésével vált időszerűvé, és íme – ha hiányosan is – de felmérésünk elkészült. Tanulásként megállapíthatjuk, mint az itt közölt eredmény is bizonyítja: érdemes odafigyelni értékeinkre, s igyekezzünk megismerni elődeink hagyatékát, a szentek iránti tiszteletüket, köztük a magyar szentek tiszteletét.

Eredetileg Szent Erzsébet kultuszát szerettem volna bemutatni. A kutatás azonban arra utal, hogy nem beszélhetünk kultuszról. A magyar szentek tisztelete létezett ugyan, de nem maradt fenn annyi tárgyi bizonyíték, dokumentum, hogy biztosak lehetnénk a kultuszában. Nehéz volt időben behatárolni a kutatás tárgyát. A területi behatárolás sem volt problémamentes, mert (főleg a Bánság területén)²⁹ sok templomban már nincs állandó pap, csak ritkán tartanak istentiszteletet, nehéz lett volna bejárni minden helységet, ahol még van templom, és még nehezebb időpontot egyeztetni, s egyáltalán időt találni arra, hogy lefényképezzük, rögzítsük, megmentsük az utókor számára, ami erre érdemes. Első kísérletként eddig jutottunk. Nem teljes munkánk legyen kiindulópont a további kutatásokhoz.

JEGYZETEK

- ¹ www.katolikus.hu – Az MKPK Körlevele Szent Erzsébet születésének 800. évfordulója alkalmából
- ² <http://uj.katolikus.hu> – XVI. Benedek pápa levele, 2007. július 7.
- ³ Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. Budapest, SZIT, 1977. Idézve: A szeretet szentje: Szent Erzsébet élete és jelentősége. Írta: Turcsik György. Budapest, Kerekes Kegytárgy Nagykereskedés, 2007, 59. p.
- ⁴ A szeretet szentje... i. m. 62. p.
- ⁵ Megtörténhet, hogy téves adat, nem bukkantam a nyomára
- ⁶ A szeretet szentje... i. m. 76–77. p.
- ⁷ Ma Erzsébetlak – Belo Blato. A települést a Torontál–Szécsányból jött katolikus németek alapították. Az 1876-os árvíz óta szlovákok, magyarok, bolgárok és más népek is lakják.
- ⁸ 1766-ban Mária Terézia adományából és a község költségén épült templom. Többször felújították a későbbi századokban.
- ⁹ Az adatok *A szeretet szentje* c. kötetből valók (Takács Imre: *A katolikus Magyarország 1001–1901*). Az erzsébetlaki és az ópávai templomról lásd: *Adalékok a Zrenjanini – Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Összeállította és szerkesztette: Erős Lajos. Tóthfalu, Logos, 1993. www.szenterzsébetlap.hu – honlapon csak szemelvények találhatók a magyarországi, a felvidéki, erdélyi és torontói Szent Erzsébet-templomokról és plébániákról
- ¹⁰ www.templomok.hu
- ¹¹ Nevek felsorolása nélkül ezúton köszönök minden segítséget!
- ¹² Kutatásaimat szeretném idővel kiterjeszteni a többi magyar szent kultuszának vizsgálatára is.
- ¹³ <http://forumkereso.hu> Google által tárolt vázlatból. Kiemelt kulcsszó: *vitrail szent erzsébet*
- ¹⁴ *A keresztény művészet lexikona*. Szerk. Jutta Seibert. Budapest, Corvina, 1986
- ¹⁵ *Hitélet*. Katolikus imakönyv. Subotica, 1960, 184–184. p.
- ¹⁶ *Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus egyházközség története: 1930–2005*. Uri Ferenc – Újvidék, K. n. 2006, 8. p.
- ¹⁷ Mészáros Ilonka újvidéki lakos, aki ismeri a telep történetét, személyes emlékei kötik hozzá.
- ¹⁸ A kép eredetijét a Magyar Nemzeti Galériában őrzik.

- ¹⁹ Liezen-Mayer Sándornak (1839–1898) két Szent Erzsébet-képe ismert (olajfestmény, vászonon, 152×91 cm). Szentünk mindkettőn hermelinpalástban, kitárt karral, a gyermekét magához ölelő koldusasszonnyal tűnik fel. Az egyik zárt helyiségben ábrázolja őket, a másik téli tájban. Ez utóbbi az esztergomi Keresztény Múzeum állományában van, színei üdőbbek, világosabbak. A zentai másoló ismerhette ezt a képet is, habár ő is a zárt helyiséget mentette át az oltárképre.
- ²⁰ Festők nyomában: Képzőművészeti riportok, tanulmányok. Kalapis Zoltán, Újvidék, Forum, 1990, 50. p.
- ²¹ A szenttamási pap – Futó Hargita közvetítésével
- ²² Az eredeti kép 1866-ban készült, 190×110 cm. Olajfestmény, vászonon
- ²³ Egyelőre nincs róla felvételünk. Adatközlőnk Lengyel Ildikó.
- ²⁴ Donka Stančić: Vitraži. Novi Sad, Petrovaradin, Sremski Karlovci, Futog – Novi Sad, Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 1997. Eredeti elnevezés: vitrail, vitrage. E két szó két különböző előállítási módot jelöl. A mi vidékünkön szerb közvetítéssel vitrázsként elterjedt kifejezést egyaránt alkalmazzák a festett és a színes üvegekből készített ablakokra. (A magyarban a vitrázsnak egyébként nincs ilyen jelentése.)
- ²⁵ Művészeti lexikon. IV. kötet, R–Z. Főszerk.: Zádor Anna és Genthon István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 619. p.
- ²⁶ Donka Stančić, i. m.
- ²⁷ Donka Stančić i. m. 94. p.
- ²⁸ Tekiai Szent Anya kegyhelyének és Pétervárad más szenthelyeinek katalógusa. Pétervárad, 2004
- ²⁹ A bánsági adatok későn jutottak el hozzám, ezeket egy későbbi tanulmányban szeretném feltárni.

PORTRAYALS OF SAINT ELISABETH IN VOJVODINA

Rome proclaimed a special jubilee year between November 17th 2006 and November 17th 2007 internationally dedicated to Saint Elisabeth of Hungary. All over Hungary various kinds of programmes and written works have been paying tribute of respect to this popular Saint of the Árpád-dynasty during the whole year. These events gave us a real impetus to start with finding out whether there are any portrayals of Saint Elisabeth in the ecclesiastic establishments in Vojvodina and where they can be found. In this work we have presented the results obtained so far. Although we have not yet completed the mapping of the compiled data, we decided to publish them with the intention of continually supplementing the presently incomplete data.

Keywords: Saint Elisabeth, portrayals, frescoes, and sculptures of St. Elisabeth, vitrage-windows

Bence Erika

A TÖRTÉNELMI NEVELŐDÉSI ÉS MŰVÉSZREGÉNY (APOTEÓZIS) A XIX. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

*The Historical Apprenticeship and Kunstler-Roman (Apotheosis) in the
19th Century Hungarian Literature*

1837-ben jelent meg Vajda Péter *Tárcsai Bende* című műve, s ezzel a magyar történelmi prózai rend a nevelődési regény sajátos változatával gazdagodott. Utánpéztett történelmi valóságát nem világos, hanem szövegszerű ismeretek formálták: a *Heinrich von Ofterdingen*. Egyedülálló, folytatás nélküli és alulértékelt mű a magyar műfajok alakulásrendjében. Az olvasás-újraolvasás-újraírás folyamatosan megtörténő eseményrendszerében (a kánonképződés folyamatában) nem értett horizontot jelentett. A magyar befogadói elvárások ugyanis a hőroszizság kompetenciáit nem a középkor, s nem a költészet apoteózisában, hanem a reneszánsz vagy a barokk hősibb, a nemzeti közösségért való áldozatvállalás eseményszerűbb manifesztumaiban (pl. Mátyás-kor, Rákóczi-szabadságharc) ismerték fel.

Kulcsszavak: a múlt művészileg megjelenített korszaka, a középkor misztikuma, szellemi tartalmak, eszmék teremődése, a kereszténység és a költészet apoteózisa, német romantika, Novalis, Heinrich von Ofterdingen, Klingsohr-legenda, Wartburgkrieg, Vajda Péter, Tárcsai Bende, nevelődési és művészregény-variációk, -szegmenssek

A MÁSIK ÚT: GOETHÉTŐL NOVALISIG

A történelmi fikciós próza lényegi szervező elve a német romantika irodalmában nem kizárólagosan a nemzeti közösség születésének toposzait idéző, de a jelen kérdései által predesztinált hőskultusz, hanem a *középkor kultikus horizontja*: misztikus világában nem a nemzet, hanem a tudattartalmak, a szellemi dolgok születésének történelmi pillanatai manifesztálódnak. A XVIII. század végi német elbeszélés mimetikus funkcióit ezért a tropikus alakzatok szorítják háttérbe. Amíg az angol irodalomban a nemzeti múlt tárgyi/reális emlékeihez (pl. Walpole vára és műgyűjteménye) kötődő tapasztalati anyag szerveződik múltképpé, addig a német romantika alkotta fikciós prózában a könyv, a szellemi tartalmak tárháza válik kultikus mozzanattá. Az irodalmi szöveg e gondolkodásformában – a szóbeli/időbeli megértés lehetőségeivel ellentétben; a könyvbeli/térbeli rögzítettség adottságaiból következően – kombinatív alakzatok változatos struktúráját jelenti. A régi epika lineáris-kötött struktúrájához viszonyítva mindez a kompozíció-alkotás végtelen írói szabadságát feltételezi.

Novalis¹ szerint a regény nem más, mint az emberélet könyvbe történő transzformációja. „Novalis jegyzetei a romantikus regény alapvető tematikai gócpontjára irányítják figyelmünket, ami egyúttal fontos poétikai konzekvenciákra mutat. Egyszóval: a romantika Novalis képviselte elméletének és gyakorlatának teremtő elve a – tapasztalati (mimetikus) kötöttségektől felszabadult – költői képzelet mese inspirálta végtelen szabadsága”² – állapítja meg a novalisi teremtő elvről Žmegač (ŽMEGAČ 1987. 105.). Novalis *Heinrich von Ofterdingen* (1802) című regénye ennek a poétikai elvnek szuverén esztétikai megvalósulása. Világa nem valamiféle történeti-tapasztalati hagyomány utánképzésén és újrairásán, hanem szövegközi vonzatokon, szövegszerű élményen nyugszik. 1796-ban jelenik meg ugyanis Goethe *Wilhelm Meister tanulóévei* című regénye, amelyet a romantikusok „művészi hitvallásukhoz híven romantizál”-nak (HARKAI VASS 2001. 38.), s nyomában létrejön egy egységesnek mondható műfaj. Halász Előd szerint: „...a közvetlenül utána napvilágot látó regények mind a *Wilhelm Meister* ösztönzéséből születettek, hiszen nem volt olyan író (...), akinek ne lett volna legfőbb ambíciója, hogy megírja a maga *Wilhelm Meister*-ét, vagy hogy a Goethe-féle eredetivel versenyre ne keljen” (HALÁSZ 1971. II. 38–39.).

Lukács György történelemfilozófiai alapokra épülő regénytípológiája három típusalkotó remekmű, a *Don Quijote*, az *Érzelmek iskolája* és a *Wilhelm Meister tanulóévei* elemzésére épül. Vagyis – Poszler (POSZLER 1983. 202.) véleménye szerint – a(z) (itt még) filozófus-esztéta Lukács nem műfaji erővonalak alapján azonosít és rendszerez műveket, hanem meghatározó jelentőségű irodalmi művekből következtet műfaj(típus)-alkotó tendenciákra. Regényelméletének tipológiája a másik két alpmű elemzése révén teljes, vizsgálatunk szempontjából azonban a nevelődési regényről alkotott elképzelése a lényeges. A nevelődési regény prezentálta világ – az otthontalan-hérosztalan-költőietlen létállapot ellentétéként – a hős pozíciójából megélhető „teljes világ” modelljével azonos. Szervező elve a hős világalkotó lélektani útja: „A hős és a világ kibékülése folyamat, a nevelődés folyamata. Amelyben a hős idomul a világhoz, a világ idomul a hőshöz. Épp ezért merül fel a műforma legfőbb veszélye, a problémátlan romantizálás” – állapítja meg Poszler a Lukács-elmélet gondolati erővonalait, majd e gondolkodás legfőbb ellentmondásaira mutat rá. Szerinte Goethe nevelődési regénye nem „kiküszöböli, hanem kihordja a problémákat. Nem a diszharmonia elkerülése, hanem a diszharmonia legyőzése révén lesz harmonikus. És ami közvetlenül romantikus benne – például Mignon és Hárfa, vagy egyáltalán a színészlet –, az éppen a leküzdendő és leküzdött életanyag és életlehetőség része. És az átélése és leküzdése, átélést követő leküzdése is hozzátartozik a hős nevelődéséhez, az aktivitás és a kontempláció egységében megvalósuló humanitáshoz” (POSZLER i. m. 212.). Lukács történelmi regényről szóló szintézisében is értelmezi – a scotti új történelemfelfogás aspektusaihoz mérten – Goethe történelem-értését. Ezek szerint nála (mint Fieldingnél

is) a nagy társadalomtörténeti jelenségek csak elvont formában mutatkoznak meg, alakjainak nincs „végigvitt történelmi pszichológiája” (LUKÁCS 1976. 86.). A Lukács által kifogásoltak azonban a mai történeti, illetve kultúrtörténeti poétikák szellemében már nem hiányosságnak tűnnek, hanem a történelem aspektusait megjelenítő beszédmód eltérő lehetőségeinek. *A történelmi tér és idő* ezekben a regényekben ugyanis nem a közösséget identifikáló, tárgyi-tapasztalati-tényszerű valóságában megmutatott heroikus küzdelem talajaként és idejeként mutatkozik meg, hanem *eszmék, szellemi értékek létrejöttének tereként és korszakaként*. Nem véletlen, hogy a nevelődési regények nagy része *művészregény* (HARKAI VASS 2001. 38.), s a műfajok diszkurzív egymásra hatása, keveredése és átfejlődése révén *történelmi regény is*. Még akkor is, ha hősei nem történelmi személyek, illetve ezek csak mellékszerepben, háttérszituációkban láthatók.

Harkai Vass Éva (HARKAI VASS i. m. 39.) szerint a *Wilhelm Meister* romantizálásában legmesszebbre Novalis jutott, akinek *Heinrich von Ofterdingen*jét – Halász Előd (HALÁSZ 1971. II. 48.) értelmezésével összhangban – ellenműnek tekinti. Az ellen-*Wilhelm Meister* létrehozásának novalisi szándékát Márton László, a mű magyar fordítója, nem tartja teljesen igazolhatónak. „A regényből kiderül, hogy Hardenberg nem vetélkedni akart Goethével: a Heinrichet megáldó nyájas, bölcs, varázshatalmú Klingsohrban ráismerünk a *Wilhelm Meister* szerzőjére, akit a szerző közvetlenül az *Ofterdingen* megírása előtt keresett föl Weimarban” (MÁRTON 1985. 173.).

Az ónémet kor *Heinrich von Ofterdingen* megjelenítette rajza a szóbeliség közegében fogant folklorisztikus világtapasztalaton nyugszik, a mítosz, a mese, a monda és a legenda képezi termőtalaját, irodalmi mítoszok és szimbólumok jelentik tartalmait, irodalmi művek szövegközi vonzatait. Az empirikus történelmi tudás csak mint háttérszervező momentum működik. Noha Heinrich von Ofterdingen³ és Klingsohr⁴ alakja is inkább az irodalmi legenda világából származik, a mű történelmi jellegét ez nem vonhatja kétségbe. Egyrészt mert a regényhős történelmi-kulturális referenciái nem szükségszerűen típusalkotó momentumok, másrészt mert az irodalomtudomány számol a valóságos hős és az irodalmi hős közötti distanciával: a *pseudo-valóságos alak* fogalmával jelöli ezt a hőstípust. A fogalmi meghatározás Markiewicz irodalomelméletéből származik: „A valóságos és fiktív szereplőkre való felosztás bizonyos fokig leegyszerűsítés. Be kellene itt még vezetni egy közbülső kategóriát, mely elég gyakran fordul elő a történelmi témájú regényekben – a pseudo-valóságos alakokét, akiket a valóságos szereplőkkel csak nevük, egy-egy jellemvonásuk, vagy életrajzi adatuk köt össze” (MARKIEWICZ 1968. 323–324., 42. sz. jegyzet).

A regény történeti fikciós prózaként való értelmezhetőségét hőseinek több évszázados kultúrtörténeti hatása is alátámasztja. Létezésüknek ugyan nincs hiteles nyoma, ugyanakkor interkulturális értelemben is befolyásolták az iro-

dalmi művek, műfajok és poétikák képződését. A wartburgi dalnokversenyről szóló legenda, amelynek Heinrich von Ofterdingen és Klingsohr is szereplője, a XIV. századi képzelet szüleménye, mégis több évszázadon keresztül gazdagítja a verses és a prózaepika világát – nemcsak német nyelvterületen. A mesterdalnokok művészetük teremtőjét ünnepelték benne (August Wilhelm Schlegel a *Niebelung-ének* szerzőjének tekintette, mások az életrajzát is megírták⁵). A legenda szerint a wartburgi dalnokversenyen Ofterdingen ellenfele Wolfram von Eschenbach volt, aki – noha Heinrichet a varázserejű Klingsohr segítette – legyőzte a versengésben. (Novalis regényének tervezett második részében Heinrich ellenfele Walter von der Vogelweide lett volna.) Eschenbach *Parzival*-jában (1210) a varázsló Klinsor (Clinschor) néven szerepel. Más mondai hagyomány szerint a dalnokversenyen részt vevő Klinsor II. Endre vazallusa, varázserővel bír, és megjósolja Szent Erzsébet születését. Magyar származását a szent kultuszával hozzák összefüggésbe. Kétséget kizáróan igaz, hogy – mint költő – iskolát teremtett a középkori német költészetben, ami – Márton László szerint, aki alakját a két nemlétező középkori személy kontaminációjának tartja – „ahhoz képest, hogy nem létezett, szép eredmény” (MÁRTON 1985. 175.).

A mitikus monda és mese (a kék virágról szóló tübingiai, a Parzifal-alakot jelző Artus-, a vele egybeforrt Grál-monda etc.), allegóriák (pl. Fabula, a meseszövéis megtestesítője; a Fantázia, az Írnok, az Értelem, az apa; a Szív, az anya megjelenítője etc.), szimbólumok (a világirodalmi hatású *kék virág* etc.) – a költészet csodálatos világa jelenti a Novalis-mű konstrukciós alapját, szervező elvét. A kifejezett világállapot, amelynek teljessé tételéért, heroikus-költői lényegének visszaállításáért folytat küzdelmet a hős, megfelel mind a lukácsi értelemben vett nevelődési regény modelljének, mind a mitikus-eposzi jelentéseket továbbépítő történelmi regény mintájának. A hős kereső útját jelző szellemi-művészi erőpróbák – a harci tettekkel azonos iliászi küzdelemmel ellentétben – az eposzi hagyomány odüsszeiai, illetve aeneisi formáját idézik. A *Heinrich von Ofterdingen* által „utánképzett” történelmi korszak a XIII. századi, keresztes háborúk jellemezte Németország világa. Esztétikai modellálása azonban nem elsősorban a történelmi referenciák értelmezését, jelentésadás szolgálatába állítását célozza, hanem egy egészen más jellegű, elvont-poétikus tartalom kifejezését. Márton László szerint „a költő figyelmét az allegorikus példázat köti le, különös ötvözete költészetnek, teóriának és mesének. Ezzel magyarázható, hogy a regény elkészült részeinek cselekménye pusztán keret, amelybe mozaikszerűen illeszkednek a mű szépségét és jelentőségét adó versek, elbeszélések, mesék” (MÁRTON i. m. 173.). A középkor felidézésével Novalis egy misztikus-szimbolikus, s ebből kifolyólag még egységes univerzumú világot („univerzális idillt”) fest, ahol „a keresztény motívumok egyenrangú, szerves részei a kozmikus vallásnak” (MÁRTON i. m. 174.). Ezzel szemben az elbeszélés aktuális ideje a széttöredezett, diszharmonikus lét formáit jelöli,

amelynek teljessé való helyreállítása a mágikus képzelet teremtő hatalma, a költészet varázslatos pillanatai révén valósulhat meg. *A középkor vallásos-misztikus-szimbolikus világában a világteremtő, egyetemes érvényű költészet születésének autentikus közege ismerhető fel.* Az, hogy a történelmi regényt teremtő poétikai eljárásrendszer mindennél alkalmasabb válságszituációk model-lálására, a *Heinrich von Ofterdingen*nel kapcsolatban akkor igaz, ha a válságot olyan különleges állapotként is értelmezhetjük, amelyben átélhetővé válik a lét teljessége. Ilyen a csoda és a poézis.

A HENRICH VON OFTERDINGEN MINT TÖRTÉNELMI SZÖVEGTAPASZTALAT. VAJDA PÉTER TÁRCSAI BENDE CÍMŰ REGÉNYE

Elemzéseinkből következik: a történelmi fikciós prózának – az eposzi világlapot létezési formáinak, mindenekelőtt a heroszi világlátás és magatartás cselekvésformáinak időleges-töredékes visszaállítására tett kísérletei: a nemzeti közösség nagy jelentőségű eseményeit és a nagyformátumú hős heroikus útját megjelenítő változatai mellett – léteznek más típusai is, amelyekben nem okvetlenül a hiteles történelmi (többnyire háborús) esemény és a benne részt vevő nemzeti hős (illetve pszeudo-valóságos alakmása) játszik főszerepet, hanem valamely *szellemi tartalom, eszme, jelenség (ezeknek születése, megteremtődése), amelyet a múlt művésziileg megjelenített korszaka legitimál és reprezentál.* Legtökéletesebb megvalósulása ennek Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regénye, amelynek misztikus-mitikus középkor-világában a költészet korszakalkotó szimbólumait (pl. a *kék virág*⁶) látjuk megszületni. Márton László⁷ a regény három fő jelentésalkotó rétegét különíti el: a *költészeti*, a *teoretikus* és a *mesei* szférát. A nagyarányú kompozíció létrejöttére az író halála miatt nem kerülhetett sor, ezért 1800 táján keletkezett jegyzetei, Tieck⁸ utószava és az olvasó alkotói közreműködése révén teljesezhet ki virtuális konstrukciója. A költészet-regény befejezését követően Novalis még hat regényt írt volna, még-hozzá a fizikáról, a polgári életéről, a háborúról, a történelemről, a politikáról és a szerelemről. Nem véletlen azonban, hogy a tervezett regényfolyam épp a költészetről szóló alkotással veszi kezdetét, hiszen általa fejt ki az alkotó a megismerés nyelvi (költői) aspektusairól szóló lényegi meggyőződését: „Ellenben a költészetnek sehol sem található fel külső mintaképe; nem használ ő maga sem szerszámokat, sem emberi kezet; a szem és a fül mit sem fog belőle, hiszen ennek a titkos tudománynak voltaképpen hatása nem a szavak pusztá meghallásában rejlik. Ez annál bensőségesebb; és mint a többi mívelő a külső érzékeket burkolja kellemes benyomásokba, úgy a költő a lélek szentélyét béleli ki csodás, új és kedves gondolatokkal. Tetszése szerint képes titkos erőit felgerjeszteni bennünk, és a szavak révén ismeretlen, gyönyörű világot ad megtapasztalnunk.

Mintha mély barlangokból szállnának belénk letűnt és jövőendő korok, számlálatlan emberek, *csodálatos* tájak és különleges történetek, s kiszakítanak bennünket az ismerős jelenvalóból. Idegen szók hallatszanak, amelyek jelentése mégis tudvalevő. A költők ígéinek mágikus ereje van; még a köznapi szavak is bűbájosan csengnek, és a megbűvölt hallgatókat elmámorítják” (NOVALIS 1985. 23.).

A mű cselekménye olyan keret, amely a mű költői szövegvilágait (verseket, legendákat, meséket, allegóriákat, elmélkedéseket, vallomásokat etc.) egyesítve, ezeket a jelentés, vagyis a költészet-apoteózisa szolgálatába állítja. Heinrich húszéves korában a „kék virág” szimbólumával kifejezett, megnevezhetetlen vágytól hajtva kel útra, hogy más tájakat, embereket és történeteket ismerve meg, az új tapasztalatokat lelki tartalommá lényegítve teremtsen új világot magának. A mű az ősi utazás-toposzokat (mindenekelőtt a odüsszeiai második eposzhagyományt) és az újromantikus nevelődési regény (mindenekelőtt a *Wilhelm Meister*) vándorlás-motívumát egyaránt szervesíti. Heinrich útja, mely – az atyai tapasztalat és megértés, illetve az anyai szeretet és ragaszkodás jellemezte otthont odahagyva – ismeretlen, más világok felfedezését és megismerését szolgálja, sok tekintetben megfelel az új világokkal, új szellemi tartalmakkal szembesülő Odüsszeusz útjának, az új Trója-teremtés aeneisi, illetve a – Lukács⁹ által átmeneti formaként jelölt – dantei világjárás momentumainak. Heinrich a költészetéről, a természetről, a kereszténységről, a szerelemről, ezek teóriáiról, legendáiról és szimbólumairól szerez tudomást, különleges helyeket keres fel, és emberekkel (mindenekelőtt, Klingsohrrel, a költővel) kerül kapcsolatba, szerelmes lesz annak lányába, Mathildéba, akit aztán elveszít és a keresésére (boldogságkereső útra) indul ismét. Nem véletlen, hogy a mű első része *A várakozás*, míg a meg nem írt második *A beteljesülés* címet viseli. A Tieck által rekonstruált regénytervből tudjuk, hogy Heinrich végül megtalálja szerelmét (a kék virágot) Szophia kultikus-bölcs világában, ugyanakkor a halhatatlanná változtató beteljesülés elmarad, „Mathilde fel kell hogy áldozza Heinrichet, aki emberré válik”¹⁰. Ez, vagyis az emberré, földivé, evilágivá való visszaváltozás motívuma az, ami a legnagyobb mértékben elmozdítja a Goethe–Novalis–J. Paul–F. Schlegel „nyomvonalon” kialakuló német romantikus nevelődési és művészregényt az eposzi hagyománytól. Babits (BABITS 1979. 271.) ezt az eltávolító momentumot a romantika iróniájával azonosítja. (S kinek ne jutnának itt eszébe pl. a *Csongor és Tünde* égi-földi párhuzamait megjelenítő, az előbbi elvont hasznavehetetlenségét az utóbbi gyakorlati hasznával nevetségessé tevő tendenciái?)

„A cél nem ebben a világban mennél jobban elhelyezkedni, hanem alakítani ezt a világot, átalakítani, mássá tenni, mint ami... A költő nem arra vágyik, ami van. Ami a prózai világban elérhető. Valami másra, valami távolira vágyik! Hiszen Wilhelm Meister is szerette a művészetet. Szerette mint színházat, mint

az élet mását és iskoláját. De Novalis olyan hősről álmodott, akiben az ember egy a művészettel, aki a művészetet nem mint színházat, hanem mint életet szereti: az egyetlen életét...” – értelmezi Babits (BABITS i. m. 262.) a *Heinrich von Ofterdingen* közvetítette művészetszemléletet, ami világértését is jelenti: *a nagy mű a beteljesült élet*. A művészi alkotás folyamata a kereső hős küzdelmével azonos, amelynek egyaránt részét képezi a beteljesülés felé megtett (vándor)út és a lelki megnemesedéshez (költővé váláshoz) vezető átváltozássorozat (a nevelődés). Novalis a „teljes élet” visszaállításának egyetlen lehetőségét a teremtő képzetben, a művészlétben látja, amelynek autentikus, a kötettség teljes szabadságát (ŽMEGAČ 1987. 105.) megteremtő, csodás-allegorikus terét a középkor világában ismeri fel. E világállapot szuverén, esztétikai jelentésként való „utánképzése” a *Heinrich von Ofterdingen* történelmi regényként való olvasását teszi lehetővé.

Novalis regényének értelmezés-vázlatát egy XIX. századi magyar irodalmat felölelő regénytípológia keretében a német romantika és a magyar regényirodalom intertextuális összefüggései igazolják. Vajda Péter *Tárcsai Bende* című regénye a *Heinrich von Ofterdingen* szövegközi vonzataként „egy nagy fejlődési láncba kerül” (TÚRÓCZI TROSTLER 1913. 10.). A történeti sor Eschenbach *Parzival*-jától Grimmshausen *Simplicissimus*¹¹ (1669), Heinse *Ardinghello*¹² (1787), K. Philipp Moritz *Anton Reiser*¹³ (1785–90) című művén át a romantikus regény „klasszikus formájá”-ig (TÚRÓCZI TROSTLER i. m. 10.), Goethe *Wilhelm Meister tanulóévei* című alkotásáig vezet, s tőle „egyenes vonal a romantikusokhoz” (TÚRÓCZI TROSTLER i. m. i. h.). E regények – a tárgyban már idézett Túróczi Trostler szerint – a cselekményt „sematikus egyformasággal” építik föl: „...egy polgári környezetből feltörekvő s művészete révén kiemelkedő ifjú fejlődését rajzolják” (TÚRÓCZI TROSTLER i. m. 11.). A német nevelődési regény epikus nyelvét és művészetszemléletét a magyar irodalomba átlényegtető Vajda műve az egyetlen értékelhető – a történetiség horizontját is felvető – művészregényünk a XIX. század első felében.

A *Tárcsai Bende* a magyar irodalom szemszögéből elszigetelt, egyetlen műfaji sorba sem illeszthető alkotásként identifikálódik. Holott Vajda műve is – középkor-filozófiájának és kora reneszánsz költészetszemléletének aspektusait kifejező – nemzeti (szellemi) tartalmakat jelenít meg, amelyhez II. Endre uralkodásának korszaka, a Szentföldre vezető keresztes hadjáratok történései képeznek adekvát téridőt. Vajda egyrészt a magyar történelmi és művelődéstörténeti örökség (mondák, mesék, legendák és históriák) értelmezéséhez talált szövegösszefüggést a Novalis-regényben, másrészt teoretikus alapot egy új típusú világértés ismérveire. A *Heinrich von Ofterdingen* magyar kultúrtörténeti vonatkozásai a Klingsohr-legendával és a Wartburgkrieg történetével függnek össze. A sokarcú-soknevű Klingsohr ugyanis egyes elméletek szerint magyar származású. Neve Klinsor-változatban fordul elő. Ő az, aki Heinrichet

a wartburgi dalmokversenyen segíti és Erdélyből egyetlen éjszaka Tübingiába repíti a köpönyegén. Megjósolta Szent Erzsébet születését. Márton László (MÁRTON 1985. 176.) vélekedése szerint a magyar eredetről szóló legenda a szent kultuszával hozható összefüggésbe. Szent Erzsébet (1207–1231) viszont II. Endre leánya és IV. Lajos tübingiai tartománygróf felesége volt. A tübingiai dalmokverseny kiötlőjének a tartománygróf apját, Hermannnt¹⁴ tekinti a legenda. Novalis Klingsohr varázsló-szerepét átértelmezi, s a *költészet varázslójává* teszi: személyében „egybenomos mágiát és poézist; Heinrich ennek az azonosság-nak tudatában halad átváltozásain a beteljesülés felé” (MÁRTON 1985. 176.).

A *Tárcsai Bende* szövegvilága ezen összefüggések, a Novalis-hatás fénykörében értelmezhető teljességgel: a világ szellemi arculatáról, a róla való beszéd allegorikus lehetőségeiről szóló elképzeléseivel, a poézis mint világalkotó aspektus magasztalásával hatott rá elsősorban. Jól megfigyelhető a Novalis-regény éjről, fényről, költészetről, a természetről és a szellemről, a történelemtől, a kereszténységről és a háborúról közvetített tartalmainak a Vajda-műbe való áttünése. Itália leírása, Kelet-felfogása és a keresztes hadjáratok története is analóg momentum a két regényben, de Tárcsai Bende és Henrich von Ofterdingen életútjának azonos motívumai is megfigyelhetők. Heinrich von Ofterdingen Augsburgba, Tárcsai Bende Veszprémbe utazik, mindketten az új környezetben lelnék szerelmükre (Heinrich Mathilde, Bende Zirczy Ida személyében), s az „igen távolba nézgetés”, vándorút, történelmi és teleológiai leckék, mesék, legendák, mese-parabolák elsajátítása révén tekintenek be az élet titkaiba. Ata-Ali szerepeltetését a *Tárcsai Bende*-ben teljes egészében a *Heinrich von Ofterdingen* motiválta.

Vajda nemcsak a történelmi jellegű nevelődési regény novalisi aspektusait érvényesíti művében, de átveszi annak apoteotikus jellegét is, elsősorban poétikus beállítottságát és a kereszténységről szóló elméletét. Novalis 1799-es *A kereszténység vagy Európa* című tanulmányában kifejti, hogy a teljességét veszített világ helyrálátása egy keresztény univerzumban képzelhető el. *Vajda regénye e költői és keresztény világszemlélet apoteózisa*. Tizedik, *Jerusalemias*-fejezete pl. az igehirdetés (a poetikus beszéd) alkotóerejét reprezentálja: „Én időmet bekövetkezettnek vélvén elkezdék szólani. És nagy buzgalommal hirdetem az Úr igéit. Nem tagadtam oktatásaim első napján Mahomed érdemeit, második napon Krisztuséit számláltam elő, harmadik nap az Isten egységét vitattam, ki egyenlő szerelmes atyja az egész emberiségnek minden különbség nélkül; negyedik nap Krisztus vallását hasonlítottam egybe Mohamedével, s ötödik napon ezrek és ezrek keresztelkedtek meg azon vitatásom következtében, hogy Krisztus tanítása végtelenül fenségesebb Mohamedénél” (VAJDA 1837. 112.).

NEVELŐDÉSI ÉS MŰVÉSZREGÉNY-VARIÁCIÓK, -SZEGMENSEK

Egyes szegmenseiben a történelmet kulisszaként reprezentáló regény típusába sorolt *Az elbűjosott*, Petrichevich Horváth Lázár műve is kifejez bizonyos művész-regény-aspektusokat. Miként *Pelham*, illetve *The Disowned* (1828) című regényeiből kibontakozik Bulwer regényelmélete, úgy a Petrichevich-mű is közvetít egy – a *Pelham* „szellemével és irányával” (WÉBER 1985. 98–101.) összefüggő – új költészeteszményt a magyar irodalomban. „Lelkünkben egy erő lakozik...” (PETRICHEVICH 1836. II. 3.) – nyilvánítja ki az írói létezés lelki másságának formuláját. Más művekből származó idézetek, szövegátvételek (pl. megállapítást nyert, hogy Bulwer *Cliffordjából* [1830] egy az egyben átvesz oldalakat [az I. kötet 21–25. lapja]), utalások és hivatkozások (pl. a regény elején szó esik Bulwer *Eugen Aram* című regényéről, amely 1832-ben jelent meg; másutt vitát produkál a byronomaniáról, Petrarca és Tasso költészetéről [162–163. I.] etc.) rendszerét építi regényébe. Esztétikai szempontból legjelentősebbek az olvasmányélményeit és a Bulwer írásművészetét elemző-értékelő részek, amelyekben direkt elbeszélői közlések adnak számot ezekről a tartalmakról. „Hasonlíthatatlan teremtménye az annyira kedvelt Pelhamnak! te ki a század gyöngeségeit olly kellemesen, olly kíváncsan terjesztet előnkbe, hogy azokat, bár mi csömörthozók legyenek is különben, kívánva kívánjuk magunk elébe táróztatni, (...) szabad nemzedet méltó csillaga, Bulwer! Vajha dús szellemed szállná meg az újonc író, ki a pályán melyet te annyi fénnel tapodsz, legalább árnyad szeretne lenni, s kinek vágyai legfőbbike művelteket gyönyörködtetni!” (38–39. I.)

Az Abafi természetszerűleg nagyon távol áll attól az esztetizáló történelemszemlélettől, amelyen a jénai romantikusok és Novalis regényírása alapul, ugyanakkor főhőse jellemének megalkotásában Jósika a nevelődési regény elveit egyesíti a történelmi regény konstrukciójával.

Az 1836-ban napvilágot látott mű a magyar romantikus regény „őstípusa” (IMRE 1996. 44., 196.), a Walter Scott-i hagyományt követő művészi történelemszemlélet első jelentős alkotása – Jósika a magyar regény „atyja”. Ez az a közmegegyezéses értékséma, amely az első határozott és folyamatos befogadói (kritikusi és olvasói) reakciókat kiváltó regény és a belőle kisarjadó regényírói opus értelmezését jellemzi. Szontágh Gusztáv¹⁵ kritikáitól Imre László¹⁶ műfajmonográfiájáig. A magyar regény kezdeteit vizsgáló Wéber (WÉBER 1959. 136–137.) viszont arra mutat rá, hogy a Jósika-regényt egyedülálló – elsősorban a külföldi minták hatására keletkezett – kezdeményként kezelni pozitivistá törekvés, és az értelmezés mechanikusan kibontott konklúzióihoz vezet. Elfogadhatatlan és az irodalom alakulástörténeti parodisztikájaként hat ugyanis azt hinni, hogy az *Abafi* létrejöhetett és műfajsort nyithatott volna irodalmunkban Walter Scott regényeinek pusztá leképzése által. A magyar irodalom belső fejlődéstendenciáival aszinkron és hagyománytalan törekvésekre Vajda Péter

Tárcsai Bendéje adekvát példa, amely teljesen hatástalan és elszigetelt jelenség maradt – nemcsak a művészregény-monográfiák, de a hagyományos értelemben vett fejlődéstörténetek, illetve a szubsztancialista szemléletű irodalomtörténetek sem mindig tudnak róla.

Az *Abafival* Jósika a Walter Scott-i esztétikai koncepciójú történelemábrázolás eljárásait ötvözte a felvilágosodás statikus történelemszemléletétől (a történelemnek nincsenek történeti alakzatai) kezdődően lényegi (a múlt egzotikumának felfedezésétől a történelem mozgatórugóinak megértéséig vezető) átalakulás-sorozatokat produkáló történelmi érdeklődéssel. A reformkorban, mindenekelőtt a herderi történelemszemlélet örökségeként és Széchenyi *Hitelének* (1830) hatására a nemzeti önidentifikációs törekvéseket tükröző, jelenre mutató („múltra vonatkoztatott jelen érdekű kérdezés” [BÉNYEI 1999. 442]) történelmi érdeklődés hat irodalmi művek létrejöttére: „Széchenyi *Hitel* c. művének megjelenése ... rendkívül érdekesen mutat rá egy érdekes irodalmi folyamatra is, ti. arra, hogy körülbelül ebben az időben valamiféle változás érezhető a történelmi múlt ábrázolásának jellegében: a lényegében régebben is jelenközpontú műltszemlélet ekkor válik tudatossá. A »nagyra csak fiaid szent akarátja tehet« gondolata, vagyis a kulturált, civilizált Magyarország megteremtésének most már egyre konkrétabb, politikai követeléssé érő programja, a múlt témáinak egyoldalú kultiválását fokozatosan megszünteti, illetőleg a jelenhez nemcsak a régi korok idézgetésének színes, lelkesítő képeivel szól, hanem a történeti analógiák lehetőségig hű és aktuális feldolgozásával” (WÉBER 1959. 134.). A nemzeti múltnak ezeket a jelentéseit a magyar költészet lírai, epikai és líriko-epikai alkotásai, mindenekelőtt Berzsenyi óda-, Kisfaludy Sándor regéköltészete, Vörösmarty nemzethalál-víziós lírája, illetve történeti epikája fejezi ki művészi igénnyel. Jósika ebbe az esztétikai szempontból magas színvonalú költői tradícióba „írja bele” a maga történeti fikciós prózáját.

Amíg a novalisi művészregény történelmi tere költői eszményképek megjelenítéséhez alkalmas környezet (mint a Vajda-regényben), addig a scotti utat (is) követő Jósika Miklós regényeiben ez, pl. Erdély világa¹⁷, a nemzeti önismeret tárháza. Abafi Olivér „nevelődése”, jellemalkotó útja, nem a művészé válás folyamatát tükrözi, mint Heinrich von Ofterdingen vagy Tárcsai Bende életében, de alapvetően lélektani természetű: a züllött ifjú *megnemesedése* a magasabb rendű erkölcsi értékek befogadására kész lelkiállapot létrejöttét jelzi, ami egyúttal *a nemzete számára hasznos egyéniség kialakulását jelenti*. A hős „kereső” útja/küzdelme Jósikánál kevésbé heroikus, mint a majd két évtizeddel később alkotott Jókai-hőse, Kárpáthy Zoltáné, ugyanakkor hitelesebb történeti jelentések közvetítője. Az, hogy – a Frye-elmélet értelmében – a fikciós próza románcos változatát művelő Walter Scott eljárásait építi történelmi regényeibe, ugyanakkor művei mégis „innen” vannak a románcon, s inkább a lovagregény-romantika kvalitásainak felelnek meg, a regényére gyakorolt nem egy típusú

minta hatását igazolja, s arra a nagyon fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet, miszerint a Kisfaludy-féle rege – minden később ráillesztett anakronisztikus vonása ellenére – a magyar történeti próza kialakulásának fontos mérföldköve, a történeti novella előképe.

Jósika regényeinek történelmi atmoszférája nem belső törvényszerűségek (a történelmet alakító erőknek az egyén életét meghatározó sajátosságai) hiteles megjelenítéséből következik, hanem a valóság igazolta történelmi terek érzékelés, művészi igényű megrajzolásából (pl. az *Abafi* Kolozsvár-képe), a történelmi események és kellékek/kosztümök izgalmas-érdekes leírásából.

Jósika történelmi regényeinek mai megítéléséhez elengedhetetlenül fontos a keletkezésük idején érvényes értelmezési szempontok figyelembevétele, ugyanis ma, amikor is e művek már rendre kívülrekedtek irodalmi kánonokon, értetlenül állnánk a XIX. század végéig ható Jósika-kultusz jelensége előtt. Válaszunk felületes lenne, ha ezt kizárólag a művek hatásképző eljárásaival (pl. mozgalmas lovagi tornák, izgalmas várostromok, titkos-álarcos lovagok szerepeltetésével, szövevényes szerelmi históriák cselekménybonyolító és érdeklődést felcsigázó szerepével) magyaráznánk. Sokkal közelebb kerülünk az igazsághoz, ha a Jósika-regényhős és a befogadó közötti diszkurzív viszonyra figyelünk. Az író regényeiben ugyanis – a scotti mintának megfelelően – a történelmileg hiteles, nagy eszméket és jelentéseket hordozó nagyformátumú hős mellékszereplő, a háttérben helyezkedik el, míg a történetek előterében a fiktív és hétköznapi (a befogadó szintjét képviselő) szereplő áll, akinek életében tükröződnek és csapódnak le a történelemalakító tendenciák, miáltal a történelem nagy erői érthetően kisleptékűvé transzformálódnak. Abafi Olivér útja az átlag-befogadó számára is járható, követhető útként aposztrofálódik

Jósika Miklós *Zrínyi, a költő* című művészregény-kezdeményét – a nyilvánvalóan elfogult Petrichevich Horváth Lázár¹⁸ kivételével – rendre elutasította a korabeli és a későbbi kritika is. A mű legnagyobb hiányosságaként a heroikus hős olcsó szerelmi kalandorra minősítését, „kiagyalt”, hiteltelen történetben való szerepeltetését róják fel, miközben sem személyiségének heroikus, sem művészi vonásai nem érvényesülnek (hiszen kidolgozatlanok maradnak) a jelentésképzésben, a történelmi fikció megteremtésében.

Jókai Mór *Fráter György* című regényét valójában más regénytípus keretei között látjuk értelmezhetőnek, ugyanakkor jelentésrétegei között fellelhető a nevelődési folyamatot reprezentáló fiktív történet is. Ezzel az író a nevelődéstörténet sajátos változatát teremtte meg, hiszen a névtelenségből magát világtörténelmi eseményeket mozgató, nagy hatalmú és arányú politikussá alkotó Martinuzzi történetének létezik egy metafizikai kiképzése is a regényben. A még fiatal és jelentéktelen Martinuzzi – akinek ezen életszakaszáról az életrajzi krónikák nem szólnak, csak *Jókai* teremő képzelete alkothatott róla képet – (a pálosok pincéjében büntetésből megélt) börtönbeli nyomorúságos létállapotát a „bábállapot” képzetével azonosítja, amelyben benne rejlik a „pillangó-lét”,

vagyis a nagy tettekre predesztináltság lehetősége is. Martinuzzi Fráter Györggyé válásának folyamatában sajátos tükörkép-effektus működik, amelynek révén a barát életének történései Dózsa György sorsával kerülnek párhuzamba, s amelynek nagyságot és tragikumot is kiteljesítő lefolyását vizionálva/átélve érti meg saját létezési horizontját. Kabdebó Lóránt (KABDEBÓ 1996. 59.) szerint ezzel – a Jókai-regény metafizikai jelentésrétegének újszerűségével – vonul be a modernség a századfordulón a magyar irodalomba.

JEGYZETEK

- ¹ Roman je ljudski život, u obliku knjige” (Novalis: *Werke, Tagebücher und Briefe*, II. 1978. str. 388.). Idézi: ŽMEGAČ 1987. 105. R
- ² Az idézet szövegét B. E. ford.
- ³ Heinrich von Ofterdingen (vagy Afterdingen) Márton szerint valóban élhetett a 13. század elején; hogy költő volt nincs kizárva, de nem bizonyítható, mert versei nem maradtak fenn (MÁRTON 1985. 175.). A lexikonok mint „mesés középkori költő”-t tartják számon, a „Wartburgkrieg”-gel hozzák összefüggésbe. Richard Wagner operájában Tannhäuser alakjában lelhetők fel személyiségvonásai.
- ⁴ A *Világirodalmi Lexikon* szócikkében mint „nemlétező középkori költő szerepel” . (L. MÁRTON 1985. 175.) Mind Klinzor (!) alakjával, mind a dalnokverseny legendájával és eredetével kimerítően foglalkozik Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története c. művében*. (HEINRICH 1889. 90–100.)
- ⁵ A *Pallas* szócikke szerint „*Spaun Antal*” *Heinrich von Ofterdingen und das Nibelungenlied* (1840) című művéről van szó.
- ⁶ A *kék virág* a regény, egyben az európai romantika leghíresebb szimbóluma.
- ⁷ A regény 9. oldalán utal rá („*Az idegenre s annak történeteire gondolt...*”) először Heinrich. Márton László a következő magyarázatot fűzi hozzá: „az idegen feltehetőleg egy türingiai mondát beszélt el a kék virágról, amely Szent János éjjelén nyílik, s aki leszakítja, kincsre talál, ehhez azonban vezetőre van szüksége. A második részben az idegen – akiről a vázlatokban kiderül, hogy Szent János – visszatért volna [vö. 192. oldal+jegyzet], sőt Az évszak násza című költemény is említi.” „*A kék virágot szeretném látni*: a kék virág a regény leghíresebb szimbóluma. Eredete részint a fent említett mondára nyúlik vissza, részint a kék lótuszra, amely már Kálidásza Sakuntaláában is felbukkan (a drámát Forster 1791-es fordításában olvasta Novalis). A kék virág ugyanebben az időben Jean Paul és Tieck írásaiban is felbukkan. Egyes kommentárok idetartozónak vélik Böhme és Goethe szimbolikus liliumát is. Gerhard Schulz megjegyzi, hogy a virág a földben gyökerezik, ám az ég színét viseli. Erotikus vonatkozásai sem hagyhatók figyelmen kívül (pl. Klingsohr meséjében!). Novalis egyik töredékében így ír: »A virágok a tudat vagy a fej allegóriái [...] Ennek a magasztos virágzásnak célja: magasrendű tenyészet és megmaradás; az emberben ez a halhatatlanság szerve«” (MÁRTON 1985.).
- ⁸ Tieck a jegyzetek alapján rekonstruálta a regény tervezett folytatását. L. NOVALIS 1985. 143–153., ill. *Függelék* 157–169.
- ⁹ Utal rá POSZLER 1983. 197.
- ¹⁰ A *Függelékben* közölt *Feljegyzések és vázlatok*ban olvashatjuk ezt a kitéltet. NOVALIS 1985. 167.
- ¹¹ J. J. K. Grimmelshausen (1625–1676), német prózaíró, fő műve a *Der Abentheuerliche Simplicissimus, Teutsch, d.h. die Beschreibung des Lebens eines seltzamen Vaganten, genannt Melchior Sternfels von Fuchshaim* (1669). Egyes vélemények szerint a XVII. század második felének legjobb német regénye: a 30 éves háború kalandos-iszonyú történetét jeleníti meg.

- ¹² J. J. V. Heinse (1749–1813), német író. Jénában jogot tanult. *Ardinghello* (1787) című műve képző- és festőművészeti nézeteinek tárháza.
- ¹³ K. F. Moritz (1757–1793), német író. *Goethével* is megismerkedett és barátságot kötött. *Anton Reiser* (1785–90) című műve a német szentimentális nevelődési regény egyik mintapéldája.
- ¹⁴ Az összefüggésekre komparatív vizsgálatai során Turóczi Trostler József mutat rá. (TU-RÓCZI TROSTLER 1913. 12.): Hermann (1160–1217) szász pfalz-gróf és tübingiai tartománygróf. Székhelye Wartburg volt. Mint a művészet és a költészet pártolójáról szól róla a legenda. A wartburgi dalkonversyen elnökölt.
- ¹⁵ A *Figyelmező* 1837. 127. számában jelent meg Szontágh Gusztáv nevezetes bírálata, amelynek közismert bevezető mondata: „Uraim, le a kalapokkal!”
- ¹⁶ A magyar regény „Dugonics *Etelká*-ja, Kisfaludy Károly *Tihamér*-ja (1825) és kevésbé jelentős kis- és nagyepikai prózai vállalkozások után, ismert módon, Jósika *Abafi*-jával (1836) válik emancipált műfajjává...” (IMRE 1996. 142.)
- ¹⁷ „...a Walter Scott-féle történelmi regény táji, társadalmi, erkölcsi és környezeti elemeinek adekvát megfelelője Jósika, Kemény és Jókai számára Erdély” (IMRE 1996. 138.).
- ¹⁸ Petrichevich Horváth Lázár: *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról általában*. (Honderű 1843. II.) Wéber szerint „soraiból a rokon elfogultság szól”. (WÉBER 1959. 155.) Jósika *Zrínyi*, a költő és II. *Rákóczi Ferenc* című regényében is eltér a Walter Scott-i elvtől, melynek értelmében a társadalomtörténeti összefüggések a középszerű hősök során keresztül jutnak kifejezésre. A nagyformátumú történelmi személyiségek hiteles arcélének és szerepének megfestése egyik regényében sem sikeres.

KIADÁSOK

- BULWER, Edward Lytton (1834): *Pelham, or, The Adventures of a Gentleman*. Leipzig
- JÓKAI Mór (1898): *Jókai Mór Összes Művei*. Fráter György. I–II. Budapest
- JÓKAI Mór (1972): *Jókai Mór Összes Művei*. Fráter György. I–II. Budapest
- JÓSIKA Miklós (1870): *Jósika Miklós regényei* 11. *Zrínyi, a költő*. Regényes krónika a tizenhetedik századból. I–II. (Harmadik kiadás) Pest.
- JÓSIKA Miklós (1886): *Abafi. Regény*. Pest
- JÓSIKA Miklós (1960): *Abafi. II. Rákóczi Ferenc*. (Wéber Antal: Bevezetés, 5–37). Budapest
- NOVALIS (1985): *Heinrich von Ofterdingen*. (ford., Magyarázatok, jegyzetek és életrajzi adatok Márton László, 173–195.). Budapest
- PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár (1836): *Az elbűjosott vagy egy tél a fő városban*. I–II. Kolozsvár
- VAJDA Péter (1837): *Tárcai Bende. Román*. Pest

IRODALOM

- BABITS Mihály (1979): *Az európai irodalom története*. Budapest
- BÉNYEI Péter (1999): „El volt tévesztve egész életünk”. Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: *A rajongók*. In: *Irodalomtörténet*, (1999.) 3. 441–466.
- HALÁSZ Előd (1971): *A német irodalom története* I–II. Budapest
- HARKAI VASS Éva (2000): *A művészregény a 20. századi magyar irodalomban*. Újvidék

- HEINRICH Gusztáv (1889): A német irodalom története II. Budapest
- IMRE László (1996): Műfajok létformája XIX. századi epikánkban. Debrecen
- KABDEBŐ Lóránt (1996): Fráter György. Jókai regénye mai szemmel. In: SZIGETI (szerk.) 1996. 55–65.
- LUKÁCS György (1976): A történelmi regény. Budapest
- MARKIEWICZ, Henryk (1968): Az irodalomtudomány fő kérdései. Budapest
- MÁRTON László (1985): Magyarázatok, jegyzetek és életrajzi adatok = Novalis, Heinrich von Ofterdingen. Budapest, 173–195.
- POSZLER György (1983): Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek. Budapest
- SZIGETI Lajos Sándor (1996): (szerk.) „Modernnek kell lenni mindenestül” (?). Irodalom, ártértelemezés, történetiség. Szeged
- TÚRÓCZI TROSTLER József (1913): Vajda Péter és a német romanticizmus. Különnyomat az Egyetemi Philologiai Közlöny XXXVIII. évf. 4–5. füzetéből. Budapest
- WEBER Antal (1959): A magyar regény kezdetei. Budapest
- ŽMEGAČ, Viktor (1987): Povijesna poetika romana. Zagreb

THE HISTORICAL APPRENTICESHIP AND KUNSTLER-ROMAN (APOTHEOSIS) IN THE 19TH CENTURY HUNGARIAN LITERATURE

The book *Tárcsai Bende* by Péter Vajda was published in 1837, and with this work the historic order of Hungarian prose was enriched by yet another characteristic genre: the apprenticeship novel. Its historical reality was formed not by worldly but by textual knowledge: i.e. by *Heinrich von Ofterdingen*. Péter Vajda's is a unique and underrated work with no continuation in the development of genres in Hungarian literature. In the continuous set-up of the events of reading – re-reading – re-writing (that is, in the process of canon formation) this work presented an incomprehensible horizon. The anticipation of Hungarian recipients did not recognize the competencies of heroism in the Middle Ages or in the apotheosis of poetry but in the more heroic, eventful manifestations – i.e. readiness for sacrifices for the cause of the nation – of the age of the Renaissance or Baroque (e.g. the time of King Matthias or the era of Rákóczi's insurrection).

Keywords: artistic representation of a past era, mysticism of the Middle Ages spiritual contents, creation of ideas, apotheosis of Christianity and of poetry, German Romanticism, Novalis, Heinrich von Ofterdingen, the Klingsohr legend, Wartburgkrieg, Péter Vajda, Bende Tárcsai, apprenticeship and Kunster-roman variations and segments

Juliane Brandt

ÜNNEP ÉS EMLÉKEZET

A történelmi emlékezet konstrukciója felekezeti perspektívában¹

Festival and Remembrance

Az utóbbi időben megnövekedett a történelmi, illetve az egyéni és a kollektív emlékezet iránti érdeklődés. Ez a szakmai berkekben is tapasztalható jelenség (új témák felvetése, a megközelítési módok alkalmazása) nem feltétlenül történettudományi módszertani vitákból nőtt ki.

Kulcsszavak: történelmi emlékezet, felekezeti perspektíva, ünnep, nemzeti identitás

Jan Assmann német egyiptológus, aki jól ismeri az idevágó koncepciókat, úgy véli, hogy a gondolkodás fogalmi struktúráját lényegesen befolyásolja a 20. század tapasztalataival, kulturális helyzetével összefüggő három tényező: 1. az elektronikus médiumok tárolóképességének rohamos növekedése, amely csak a könyvnyomtatás feltalálásával hasonlítható össze, és egyfajta kulturális forradalommal ér fel; 2. a kortársaknak a saját hagyományuk iránti megváltozott magatartása, az „utó-koriság”, vagyis annak érzése, hogy a történelem után élnek, az előbb történeteket legfeljebb kommentálhatják; 3. a részt vevő nemzedékek kihalása, melyek a 20. század történetének, katasztrófáinak tanúi voltak. Mindez az „autentikus” emlékezés, illetve az egyéni tapasztalat és kollektív tudás viszonyának a kérdését új formában vetette fel.²

E kulturális kihívások mellett nyilvánvalóan a szűkebb értelemben vett szakmai megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy pl. a társadalomtörténetészek is fokozottabb érdeklődéssel fordultak az egyéni és kollektív emlékezet jelenségei felé. A társadalomtudományok paradigmákhoz való kötöttségének, az elméletépítés konstrukciós voltának és társadalmi-kulturális feltételektől való függésének felismerése szintén lényeges tényező a téma történettudományi megközelítésében, akárcsak szűkebb társadalomtörténelmi keretben a strukturális modellek korlátozott magyarázó erejének tapasztalata, a kulturális adottságok mindezeketől függetlenül is fennálló hatásának kutatása.³

E perspektívából szemlélve egy kor történetírása, történelemfelfogása nem(csak) mint diszciplínának a fejlődése, tudományossága figyelemre méltó, sokkal inkább az, hogy a szakszerűen összegyűjtött anyagból, amely tárolva rendelkezésre áll, mi kerül bele az aktív kollektív emlékezetbe, ennek rituál-

jába, mi van jelen ott, ahol a közösség nevében múltjáról, mint szimbolikus jelentésvilágának egyik strukturáló aspektusáról emlékeznek.⁴

Az ünnep olyan alkalom, amely egy kultúra szimbólumtárát sűrítve mutatja be: alkalmazza, feleleveníti azt, ami a társadalomnak (vagy egyes részeinek) önreprezentációjaként is értelmezhető (praktikus szerepe mellett a közösség életének kiemelt pillanata),⁵ és ha a múlt egy eseménye alkalmat ad rá, a kollektív emlékezet elemzésére kiváltképpen alkalmas. Az ünnep keretében a közösség nevében szervezett emlékezés a meglévő intézményeknek (egyebek mellett) legitimációt ad, biztosítja a kontinuitást a múlt és a jelen között. Különösen fontos aspektus a 19. században, hogy az életviszonyok gyors változása folytán az ünnep a politikai keretet közösségként is ábrázolja, és létében magyarázza.⁶ Így az emlékezés – a „Gedenken” – rituáléjának a kivitelezése a történeti konstrukciók visszanézésben való egységesítését jelenti, a politikai kultúra adott keretét magyarázó (vagy kihívó) egységes, időbeli képének terjesztését. (Arról nem is beszélve, hogy a történeti érvek milyen fontosak ott, ahol versenyző nacionalizmusok léptek fel.) Ugyanakkor a kollektív (a hivatalos, a politika részeként tartott) emlékezésnek össze kell kapcsolnia a terjedelmében és időben korlátolt egyéni emlékezetet e kollektív múlttal.

Az 1896-os magyar millennium egy ilyen alkalom volt, amely a vázolt dimenziók tanulmányozására bőséges anyagot nyújt. Mint konkrét történeti ünnepnek nem volt előzménye – a kilencszázadik évfordulót pl. még nem tartották meg – ebben a minőségben tehát a 19. század invenciói közé, történeti vonatkozásban e század „teremtett hagyományai” közé sorolható.⁷ (Lebonyolítását tekintve más európai államok, helyi közösségek számára is példaképül szolgált.⁸ Alkalmat adott ezer év civilizációs fejlődésének felmérésére, a saját teljesítőképesség bemutatására, egyszersmind most kezdődő új ezredévre való kitekintésre. Ugyanakkor alkalmul szolgált a nemzeti történelem képének kialakítására, tömeghatású bemutatására. Mind a két mozzanat jól megfigyelhető a millenniumi kiállításon és a központi állami ünnepségek megszervezésében, lebonyolításában, nemkülönben a történelem illusztrációjának és legitimációjának, illetve az aktuális igények szimbolikus bemutatásának sajátos keveredésében.

E helyen most a magyar történeti emlékezetnek a millennium alkalmából felidézett egyik felekezeti változatát mutatom be: a történelem protestáns fölelevenítését és magyarázatát evangélikus és református alakjában. A szűkebb értelemben vett emlékeztető beszédek, szövegek elemzése mellett érdemes röviden a helyi ünneplések szimbolikájára, mint a történeti emlékezés vizuális és eseményjellegű keretére is kitérni.

A millennium ünneplése az egész országban nemcsak gondos szervezésben, de központi előírások és rendeletek szerint is zajlott, így biztosítva, hogy valóban az egész ország ünnepeljen, s az emlékezések – a „Gedenken”-ek egybehangzók legyenek. Minden községben május 8-án és 9-én iskolai, ill. polgári

ünnepek voltak tartandók. A közoktatási miniszter rendelete szerint, amely az ünnep lényegét és a megemlékezés célját, üzenetét a tanulóifjúságra nézve is tömören összefoglalta,⁹ „(a)z ünnepség három részből álljon, úm. 1. a háladó istentiszteletből, 2. a tulajdonképpeni iskolai ünnepségből s 3. a kirándulásból”.¹⁰ A szervezésbe az egyházak, köztük a protestánsok is, bekapcsolódtak, azzal a kifejezett óhajjal, „hogyan ünnepségünk lehetőleg egyöntetű legyen”.¹¹ Egy evangélikus lap a nagyon részletes minisztériumi előírásokat és a történelem iskolai szinten végzendő felidézésének lényegét így foglalta össze: „Az iskolai ünnep egyik legkedvesebb pontja a következő: két gyermek, egy lány és egy fiú kimegy az asztal elé, a leány Magyarország megkoszorúzott térképéhez lép, leírja az országot, és elmondja, hogy e szép országot Árpád szerezte meg ezer év előtt. A fiú pedig hazafias költeményt szaval.”¹² A rendeletek az iskolaépület és a helység nemzeti színű szalagokkal való díszítésére is kitértek, éppúgy, mint a gyermekek ünnepi öltözkészére. A lányok az előírás szerint fejükön akár élő, akár művirágból készített koszorút viseltek és szintén nemzeti színű szalagból kötött csokrot tűztek a vállukra. A tervezők szerint ez „igen olcsó, alig pár krajczár árú dísz... mégis nemcsak nagyon megfelel az alkalomnak, nagyobb tömegben impozáns, emelő.”¹³ Volt, ahol az felemelő idillel szemben az iskolák valódi, kritikusnak ítélt állapotára hívták fel a figyelmet,¹⁴ de a ceremóniák lebonyolítását, emelt légkörét vagy legalább a róluk szóló egyházi lapokban közölt beszámolók ünnepélyes hangulatát ezek az állapotok és kritikai észrevételük nem zavarták meg.¹⁵

A helyi ünnepek a nemzeti összetartozás jegyében, színes nemzeti szimbólika felhasználásával és aktualizálásával zajlanak le. Az evangélikus és református lapok erre vonatkozóan szép példákról számolnak be. Amit a 19. század folyamán a „nemzeti” aurájával ruháztak fel, az gyakran egyszerre volt jelen, néha még a nagyon kis lélekszámú községek ünnepein is. Az 1913-ban 784 lakost számoló evangélikus Kapin is, mint a helyi tanító írja, egy „(f)elvilágosodott romlatlan erkölcsű, hazafias szellemű s egy valláson lévő községben”¹⁶ is emelkedett volt a hangulat: „Szép idő kedvezett ünnepünknek, éppen ezért az iskola udvarán tarthattuk meg, mely alkalomra szebbnél szebb koszorúkkal, nemzeti zászlókkal s zöld lombokkal fel lett díszítve. 8 órakor az iskolaudvarról kis se-regemmel zászló alatt vonultunk Isten házába a Hymnusz (sic) 2 hangú éneklésével. A leány tanulók fehér ruhában – nemzeti szalaggal átvonva és koszorúval fejükön –, a fiúk bal vállukon nemzeti csokorral, s két hosszú lengő szárral. Megtelt a templom a szülőkkel, kik örömkönnyeket hullatva hallgatták Tiszt. Takács Gyula lelkész úr hazafias imáját s szívreható, még hazafiasabb lelkes beszédét. Azután ismét az iskola udvarán helyezkedtünk el, s az egész község apraja, nagyja jelenlétében megkezdődött az ünnepi aktus a magyar kormány és a Főt. Egyházhatalom utasítása szerint nagy részben. – Majdnem 11 óra volt, mire végeztünk, a midőn nyomban kezdődött a kirándulás 13 zászló alatt zene-

szóval, közben-közben 2 hangú énekkel. – Pont 12 órakor terített asztal várta a kis műzsasereget párolgó friss gulyással, frissen sült zsemlyével s egy-egy deciliter borral. // Lakoma után tánczra kerekedtek, s szüleik és az egész község örömeire járták a rapogós magyar csárdást osztályonként a fiúk a leányokkal. Közben volt versenyfutás és ugrás nyereménydíjakkal. – Esti 6 óráig tartott a mulatozás, a midőn sorrendben ismét zászlók alatt az iskola udvarára vonultunk, honnét befejező után mindegyik hazavonult családi körébe kedves emlékeivel egyetemben.”¹⁷

Az esperességi székhely rangjával dicsekedő református Kunszentmiklóson a tíz órára meghirdetett iskolai ünnepre „városunk intelligenciáját” hívták meg, „mely tömegesen meg is jelent”. Szavالاتok és nemzeti dalok után Szikszay Gusztáv tartott beszédet az ezeréves történelem főbb eseményeiről, amit ima követett.¹⁸ Később a Széchenyi kertben népünnepség vette kezdetét.¹⁹ „A diákok millenniumi díszermekkel s trikolórral keblükön, lobogók és cigányzene mellett hazafiúi dalokat énekelve vonultak a város végén levő Széchenyi kertbe [. . .].”²⁰ A következő napon zsoltárokkal s a Himnusszal kezdődött meg az istentisztelet. Baksay Sándor, az akkor költőként is híres esperes mondott prédikációt, melyet a Szózat s a zsoltárok követtek. – A fentiekből kitűnik, hogyan forrtak össze egy hazafias ünnepi szimbolika és a nemzetinek tekintett dzsentrikultúra elemei ebben az ünneplésben. Együtt van a gulyás és a csárdás, a nemzetiszín lobogó, a magyar ruha a városban,²¹ népviselet a falun, s a hazafias dalok mellett felcsendül a „magyar” cigányzene is. Az ünnep tehát a helységek lakossági létszámának arányától függően a résztvevők ünnepéből a nézők ünnepévé terebélyesedik. Ez nemcsak Budapesten van így, ahol a tisztán rendi-szellemiségű programjain²² ünneplők java része főként nézőként vett részt. Teret kapnak a művészi rendezvények,²³ a sportversenyek, felvonulnak a megyei bandériumok – mindezt különleges eseményként és lelkesen fogadja a közönség.

Ilyen ünnepi keretbe foglalva, az ünnep lényeges tartalmi mozzanataként hangzottak el prédikációk a templomokban, ünnepi szónoklatok az iskolákban, tanintézetekben, községi ünnepségeken, egyleti díszüléseken. A protestáns egyházi lapok munkatársai mint ötleteikben bízó, lelkes egyének már előre is közöltek mintabeszédeket, alkalmazható műsorvázlatokat, s nagy számban közreadták „ezredéves” és „millenniumi” dalok szövegét, melyek közismert templomi énekek dallamára íródtak. Néhány iskolai lapban a tanítók, ill. más ünnepi szónokok tájékoztatására szánt szövegek (is) megjelentek. Ezek éppúgy, mint a később, az ünnep után közölt egyházi és egyéb ünnepi beszédek egy-egy hosszán érlelt és erre az alkalomra csupán aktualizált koncepcióról tanúskodnak. Hogyan elevenítették fel és értelmezték a nemzet történelmi múltját az egyházi beszédekben és a világi ünnep szónoklataiban, s vajon mennyire egységes e tekintetben a református és evangélikus megközelítés?²⁴ A következőkben igyekszem pontosítani; meghatározni a kollektív metanarratívot és felekezeti akcentusait.

1) Szembetűnő közös vonás egy az időn átívelő identitás Árpád honfoglaló harcosai és a jelen népe között, jóllehet az a kis csoport, amely annak idején bevonult a Kárpát-medencébe, időközben a történelmi viszontagságok ellenére hatalmas néppé vált. A honfoglalás értelmezését tekintve azonban jellegzetes különbségek is vannak az evangélikus és református egyházi beszédek között. A református narratív szerint a történetek szükségszerűek voltak, és eleve elrendeltek, Istentől valók. Kézenfekvő tehát a bibliai párhuzam: ahogy Izrael vándorolt hazát keresve, úgy talált honára a magyarság is. A két nép sorsközössége egyértelmű. Az evangélikusok nem vallják ezt a szükségszerűséget. A történeti eseményekre, így a honfoglalásra is úgy tekintenek, mint csodálkozásra készített történésekre, vagy elgondolkoztató és megborzongtató dolgokra, amelyekből a hit számára tanulságok vonhatók le, és amelyekben nyilvánvaló Isten jelenléte, de nem az isteni eleve elrendeltségnek az értelmében. (Ennélfogva mások a bibliai idézetek is.)

A honfoglalásra leggyakrabban alkalmazott kép a református egyházi beszédekben – mint már jeleztük – a honfoglalók összehasonlítása Izrael népével: „(. . .) te vezetted fel Mózeszt a Nébó hegyére, hogy meglássa az ígélet földjét; nem a te ígetedet vezette-e a mi népünket is a Kárpát bérceire s (. . .) midőn meglátták e tejjel-mézszel folyó Kánaánt, (. . .) öntötték el a Duna–Tisza közeit”.²⁵ Mind az események párhuzamossága, mind pedig egy többé-kevésbé közvetlen módon értelmezett kiválasztottság értelmében az összehasonlíthatóság a történelem további menetére is vonatkozik: „Te akartad, te cselekedted mindezt, erőben, hatalomban, szeretetben kifogyhatatlan gazdagságú Istenünk, jóságos mennyei atyánk”; „Légy áldott, hogy népünket eleitől fogva atyai gondodba vettéd kegyelmesen”²⁶. Lényegesen ritkábban némelyek: „mintegy” relativizálják e párhuzamot.²⁷ De maga az ezeréves ünnep is a már idézett bibliai képpel kapcsolódhat össze: „Áldás, hogy e napra felvirrasztottál! Felhoztál, mint Mózeszt a Nébó hegyére, hogy innen a pusztában való keserves zárándoklásunkra vissza- s az ígélet földre előretekinthessünk!”²⁸ Emellett az Újszövetség történései is adnak alkalmat a történelem politikai értelmezésére,²⁹ éppúgy, mint a jelenre, isteni áldást kérnek a jövő Kánaánja felé³⁰ haladtukban.

Az evangélikus narratívokból e bibliai párhuzam azonban kimaradt. A megérkezést a Kárpát-medencébe az emberi cselekvés és döntés sokkal nagyobb bizonytalansága kíséri, és éppúgy mint a későbbi történések ingadozó menete, önelemzésre, erkölcsi és hitbeli tanulságok levonására ad alkalmat. Ezt a szívesen választott textus, „Hatalmas dolgokat cselekedett velünk az Úr” (Zsolt. 126.3) is jól tükrözi. (A leírások tárgyi elemei viszont nagyon hasonlóak.) Az alapvető megközelítést Endreffy pályanyertes műve jól szemlélteti: „Messze kelet pusztáiról érkeztek Attila örökét birtokba venni. A pillanat magasztosságát érezve, dobogó szívvel, fénylő tekintettel, duzzadó erővel, de egyszersmind aggódó vággyal néznek körül a hármás bércz és négy folyam hazáján, és néz-

nek, néznek a messze távolba . . . Vajh' mit rejt a jövő a méhében? Hát ez lesz az új haza! Megadja az eledelt? Lesz-e benne megelégedés és állandóság?"³¹ A honfoglalást itt is mintegy szükségszerűen az államalapítás követi.

Mind a református, mind az evangélikus prédikációk a honfoglalást elsősorban a megérkezés szemszögéből elevenítik fel. Némelyek szerint az új ország lakatlannak tűnik (majdnem minden evangélikus beszéd követi ezt a mintát), egy sor református szövegben pedig a föld birtokbavétele harcokkal jár, de ezek is a bibliai párhuzamok egyikeként jelennek meg. Egy evangélikus lelkész mondja el a honfoglalás történetét, mint a föld és víz szimbolikus adományainak követelésével és átadásával történt aktust: egy durva interkulturális félreértés történetét.³²

2) A honfoglalást felidéző és ünneplő emberek megnevezésében az egyházi beszédek ambivalensek. A „nép”, „nemzet”, „haza” kifejezés használatában kétféle megközelítés vegyül össze: az egyik a kulturális, a másik a nemzetállami megközelítési mód. Gyakran ugyanabban a szövegben fordulnak elő s mennek át egymásba; végeredményben egymás mellett vannak használatban. Az egyik szerint, mint a nemzetiségi törvény is kifejtette, az ország minden lakosa állampolgár (s nemzetiségétől függetlenül polgári és politikai jogokkal bír). Elvben tehát az ország minden lakosa „magyar”, hiszen a millennium az állampolgárok ünnepe – miként a fentebb idézett miniszteri rendelet is az országra és térképére helyezte a hangsúlyt. Itt az alapvető probléma az, hogy a történeti narráció nem szól a nem magyar nemzetiségűek elődeinek vonatkozásában arról, vajon államalapítók, -alkotók voltak-e. A nyelvhasználat kérdése sincs megoldva. Márpedig az állampolgári jogok gyakorlása és a civilizáció vívmányainak átvétele a magyar nyelv kultúrnyelvként való átvételét is magába foglalja. A másik modell szerint csak annak az etnikumnak a tagjai magyarok, amelynek a nyelve magyar, s amely a kultúráját, a nyelvét és ezzel az identitását külső befolyások és kihívások ellenére századokon át megtartotta. Csak ők voltak képesek államalapításra, ők a kultúra hordozói a Kárpát-medencében. Asszimiláció viszont lehetséges, előfeltétele a nyelv átvétele, és az általa közvetített civilizációs értékek elsajátítása.

A fogalomhasználat tekintetében gyakori az ingadozás, ugyanakkor a nemzetállam tagjainak és a magyarul beszélőknek, illetve az ünneplőknek az azonosítása nemcsak református prédikációkban, körlevelekben vagy apró hírekben mutatkozik meg (az utóbbiak úgyis szókimondóbbak), ahogy pl. Szász Károly Duna melléki püspök körlevelében egyházát mint „(e) haza és nemzetünk legmagyarabb népe”-ét említi. Természetesen magyar evangélikus oldalon is előfordul hasonló szóhasználat.³³ Német evangélikus kommentárok szerint (egyházi beszéd a német lapokban nem jelent meg) az evangélikus magyarok szintén Árpád harcosainak leszármazottjai. Az ünnepet a magyar állam, a közös haza ünnepének értelmezik. A millennium kiváltotta nagy nemzeti rajongás láttán nemzetiség feletti, tisztán felekezeti, vallásilag fogant elveket hirdetnek.³⁴

A történeti visszatekintésben „Árpád népe”, a „honfoglaló apák” is „nemzet”-ként jelennek meg,³⁵ akik minden akadály ellenére, diadalmaskodtak: „Árpád népe a Kárpátoktól az Adriáig az úr ma is; az ő vérük, nyelvük, szellemük és emléküik él e földön.” Néha az óhajtott nyelvi asszimiláció is az őstörténetig vezethető vissza: „Őseink az itt talált népeket nem irtották ki, és nem tették őket rabszolgáikká sem, mert szabadságszeretetük tiszteletben tartotta a meghódolt idegen fajok szabadságát is. [...] Az idegen fajoknak jogokat és szabadságokat adtak, igazságos és szelíd bánásmód által megnyerték őket, s a nemzet erejét így öregbítették.”³⁶ Az ünnepi szónoklatok szerint a magyart anyanyelvként beszélő minden ember beleszámítódik Árpád utódainak közösségébe: „A világ szeme rajtunk, a maroknyi magyar nemzeten, kik alig kétszáz ezren jöttünk ide, s most milliókra (17 millió) szaporodtunk.”³⁷ A református narrációkban, az isteni elrendeltség eszméjével összekapcsolódva, nagy hangsúlyt kapnak az ezer éven át érlelt műveltségbeli, jellembeli közös vonások: ez a nép „tisztább értelemmel, nemes önérzettel” bír, Isten „még mint pogány népét” tette „vitézzé, reményben erőssé és arra képessé, hogy hazát alkosson”. További tulajdonságokként a magyarokat azokkal a politikai erényekkel ruházta fel, amelyek forradalom és kiegyezés igazolásában kulcsszerepet játszanak, köztük azzal a képességgel, hogy az új hazában, „e bércövezte szép folyamos téreken (...) alkotmányos szabadságszerető néppé fejlődhet!”³⁸

Ha tanulságokat vonnak le az elmondottakból, s a hívek figyelmébe ajánlják őket, jobban tudatosul az állampolgárok etnikai inhomogenitása, mint a szóhasználatukban erősen oszcilláló történeti narratívok nyomán. Mind a református, mind az evangélikus egyházi beszédek szerint az ország fennállását és jövőjét legjobban a belső viszály veszélyezteti. „Egyetértésben az erő, békességben virul a haza, s mi békében akarunk, békében fogunk élni, mint édes testvérek, bármely nemzetiséghez, bármely nyelvhez, bármely párthoz s bármely valláshoz tartozunk is.”³⁹ A hazának mint tápláló anyának a felfogása kötelességeket jelent iránta bárkire nézve, egyszersmind „a haza oltára” olyanná lesz, amin mindnyájan áldozni vagyunk kötelesek. „Tisztelet minden vallásfelekezeti meggyőződésnek, tisztelet a nemzetiségi hagyományoknak, de a mint az összes felekezetek fohászainak az egy Isten imádságában kell összefolyniok, úgy a nemzetiségek aspirációinak is a közjó, a haza eszméjében kell összeolvadniok, a mely azokat egyesíti!”⁴⁰

3) Központi gondolat az egyházi beszédek érveléseiben a protestantizmus, illetve a nemzet történetének összefüggése. Itt két fő vonal figyelhető meg: egyrészt a protestantizmus nyugati civilizációt közvetített, tehát nemcsak hogy valódi kereszténység, hanem kultúrák közvetítő is; másrészt a protestantizmus az ősi nyelvvel együtt megőrizte a nemzetet, küzdelme összekapcsolódott a szellemi szabadságért, a politikai szabadságért és nemzeti függetlenségért vívott harccal. A világi beszédek és vezércikkek, a műfaj lehetőségeivel élve, ezeket

a gondolatokat határozottabban és részletesebben fejtik ki,⁴¹ de az egyházi beszédekben is feltűnnek, s bizony egyik sem a protestantizmus és a kapitalizmus összefüggését említi, annál inkább a protestantizmus és a modern kultúra egybekapcsolódását. Nemkülönb a nemzet önnön jelentősége is megfogalmazást nyert, ahogy ez a történelem folyamán bebizonyosodott.

A reformáció átvétele mind a két felekezet szemében a kereszténység második felvételének számít, a „megtartó erejével”⁴² való második feltöltődésnek. A reformáció nemcsak önértelmezése, hanem mások értékelése szerint is maga a tulajdonképpeni kereszténység, s mint ilyen a nemzeti identitást sikeresen megőrizte, a nemzet fennmaradását oly módon biztosította, hogy az általa képviselt értékek szellemében az általános szabadságért való harcra buzdított. Mint ahogy korábban a kereszténység felvétele, a reformáció is egy kultúra közvetítőjeként és megőrzőjeként tölti be szerepét az ország további fejlődésében. „És éppen abban áll a reformációnak nemzetünk történelmében egyik nagy jelentőségű hivatása, hogy megtartotta a magyart magyarnak.”⁴³

Érthető módon mind a református, mind az evangélikus lelkészek főleg a nyelv megőrzését hangsúlyozzák érdemként. Az evangélikus egyház többnyelvűsége ebben az összefüggésben nem kerül szóba. Az, hogy az istentisztelet anyanyelvűsége folytán a magyar nyelv megőrződött, az egész egyházra nézve érdemként nemigen kerül szóba.⁴⁴ Pedig „A protestantizmus által széthintett szellem volt az, a mely a magyar nemzeti szellemet teljesen kiveszni nem engedé”,⁴⁵ hirdeti az evangélikus Paulik János. Lutheránus, református pap egyaránt utal arra a Kollonich-féle programra, mely szerint az lett volna célja a császári kormánynak, hogy „Magyarországot először koldussá, azután katolikussá, végül németté kell tenni!”⁴⁶ Ez a példa jól szemlélteti a két felekezet közötti megközelítésbeli, hangulatbeli különbséget. Az evangélikus beszéd, szimbolikusan a protestantizmus szabadságeszméire is utalva, végül Istennek köszöni meg, hogy megghiúsította e tervet. A református változatban ez a kifejelet magának az érintetteknek a vívmánya: „Koldussá, koldussá tették, de hogy németté nem tudták tenni, hogy még ma is ősünk szép nyelvén zeng ajkainkon a millenniumi öröm- és hálaének, ezt nagyrészen annak köszönhetik, hogy nem tudták katolikussá tenni. És éppen abban áll a reformációnak nemzetünk történelmében egyik nagy jelentőségű hivatása, hogy megtartotta a magyart magyarnak.”⁴⁷ A református prédikációk határozottabban vetítik előre a kulturális fejlődést, azt a perspektívát, melynek bekövetkezése elképzelhetetlen lenne a reformáció nélkül.⁴⁸

A protestantizmus érdemeiről elismerőleg az ünnep alkalmából tartott beszédek szóltak, amelyek jobbra a református lapokban jelentek meg.⁴⁹ Mi lelkesíti a reformátusságot? „... az az édes, az a felséges tudat, hogy a honfoglaló Árpád nyelvét mi tartottuk itt meg.”⁵⁰ A protestantizmus ezenkívül egyrészt a modern kultúra közvetítője volt Magyarországra felé, másrészt a nemzet túlélésé-

hez is hozzájárult a kulturális felvirágoztatásához nyújtott segítségével, még inkább nemzettudat megőrzése és a politikai élet újjáélesztése, valamint alkalmas vezéregyéniségek nevelése révén is. „A protestantizmus volt a nyugat-európai kultúra minden újabb vívmányának meghonosítója e földön, s a mi egyházunk képezte az alkalmas anyagot, melyben minden új eszme első sorban talált visszhangra, s ez által míg egyrésztől megmentett bennünket az elmaradástól, másrészt az életképességnek mindig újabb elemeivel ruházta fel a nemzetet. [. . .] A protestantizmus működése nélkül talán már nem volna magyar nemzet, vagy ha volna, akkor szellemi sötétségnek és elmaradottságnak oly vigasztalan állapotában vergődnek, mint Európa legelmaradottabb népei. Egy második Írland.” A legnagyobb fejlődőképességgel – ezek szerint – a protestáns nemzetek bírnak.⁵¹ Ennek értelmében „a magyar nemzet örökös adója a hazai protestantizmusnak a minden téren nyilvánuló jó szolgálataiért.”⁵² Ezt megszívlevél néhányan nemzeti missziót hirdetnek meg a jelenre nézve is.⁵³

Evangélikus lelkesültséggel szöges ellentétben, az egyházi beszédeken kívül a püspöki körlevelek is kevésbé hangsúlyozzák a saját történeti érdemeiket, inkább az elszenvedett üldözésre, szenvedésre térnek ki, és hálát adnak Istennek a sorsuk jobbra fordulásaért. A protestantizmus érdemei közül főleg az állammal való kapcsolata nyer említést; nem az uralkodásban való részvétel, hanem a múltra visszatekintve a sors mindenkori elfogadása. Ez így fogalmazódik meg: „Gyermeki hűséggel hozott életáldozatot. Néma lemondással tűrte el a mindig igaztalan és kegyetlen elbánást.” Az evangélikusok szerint még a hazafiság is elsősorban a kötelességnek van alárendelve, és az ellenállással vagy a haza védelmével szemben inkább az uralkodó s az isteni törvény iránti kötelességeknek adnak elsőbbséget: „A valódi hazafiak legnemesebb törekvéssel összhangban hódolt meg földi és égi Trónok előtt.” Viszont ez is igaz lehet: „A szabadsághősök sorából kivette a maga részét bőven. Mit sem keresve a haza szent köreiben kívül, egynek vallotta haza- és egyházszeretetét mindig. Evangéliumi hite, hazafias munkája és vallásos reménye, miként hálaadásának egyetlen imazsámolya, volt és lesz azon ‘édes otthon’, melyben a boldogulás vallásos hitével, szabadság, felvilágosodás és testvérszeretet evangéliumi szellem hatalma alatt, tudta összes intézményében és intézkedésében [. . .] keresni és munkálkodni mindig.”⁵⁴ Így néha az ünnepben való részvétel is főleg az államért, s a védelméért teljesített kötelesség. „Mert illő dolog és kötelességszerű, hogy a midőn mi az állami törvények védőszárnyai alatt vallásunk szabad gyakorlatának szent jogát háborítatlanul élvezzük, és a honpolgári jogokban a haza minden polgáraival egyenlő mértékben osztozunk – a szeretett közhazának örömeiben és bánatában is egyenlő részt vesszük.”⁵⁵ (Ez a gondolat a német evangélikusokat is áthatja.⁵⁶)

4) A korabeli állapotok leírásában a prédikációk – az ezeréves állami létten túl – elsősorban a civilizációs vívmányokat és a kulturális teljesítményeket

méltatják, az elért fejlődési színvonalat, amely bizonyos tekintetben a nyugati országokéval tűnik összehasonlíthatónak. Amire 1848-ban törekedtek, az a század végére elértnek mutatkozik. Csak ritkán térnek ki az ország közjogi helyzetének megoldatlan kérdéseire. Történelem és jelen, az újabb kori történelem és az aktuális perspektíva összebékítése a király dicsőítését is mindig magában foglalja. A király és nemzet közötti kibékülést – amely inkább államjogi formula, mint ténylegesen megállapítható mentális tény – adottnak, az ég szerencsés ajándékának vallják. Ami viszont e kibékülés előtt állt, és amire az istentiszteletek résztvevői talán még személyesen is emlékeztek, aminek szájhagyománya, és miként kiállítások mutatták, gazdag népművészeti hagyománya is volt, arra nem vagy csak érintőlegesen tértek ki. A mitizáló nagy múltból ebben az esetben nem volt közvetlen átmenet az egyéni sorsokban átélt konfliktusokba. Ugyanígy a nemzetiségi ellentétek, de a társadalmi feszültségek is zárójelek közé kerültek.

A történelem felidőzésének e módja hosszabb teológiai, illetve történetírási előzményekre épülhetett. Az üldözés története éppúgy, mint a hazáért, nemzetért végzett tettek és szerzett érdemek felsorolása egy hosszú, az országgyűlési panaszokig lassan kiépülő hagyományra nyúlt vissza. Református oldalon nyilvánvalóan az eleve elrendelés eszméjének sajátos recepciója a magyar környezetben is nyomon követhető.⁵⁷ Általában szólva ezekben a narratívokban teológiai mozzanatok és aktuális politikai reflexeik találkoznak össze. De érdemek határozott hangsúlyozása egy már régebben meglévő tendenciával szemben, csak a 80–90-es évek történéseinek leszűrődése. Hangsúlyos volta a reformátusoknál e felekezet erősebb szekularizációját is tükrözi, az evangélikusoknál megnyilvánuló hagyományosabb kegyességgel szemben. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a református történelemmagyarázat alapvető konstellációi, az isteni akarat közvetlen jelenlétére való hivatkozás a politikai események integrálását is könnyebbé teszi, s így megkönnyíti a nemzet evilági misszióját, az üdvtörténetből a liberális haladás koncepciójába vezető utat. Az evangélikus szövegekben e felekezet a belső nemzetiségi hasadásra is talál kifejezést, bár, ahogy láttuk, a magyar szellemű egyházvezetésben, a magyarul író lelkészek körében ez nem feltétlenül vezetett kompromisszumhoz. A nemzetnek, ahogy Renan mondta, a közös emlékezés nevében sok mindent el is kell felednie. Az ilyen ünnepi visszaemlékezések során tűnik ki igazán, hogy mi mindent. Az csak az utána következő mindennapokban dől el, hogy áll-e a szimbolikusan felidézett nagy narratív és az egyéni tapasztalat között az a híd, melyen túl a tágabb közösség emlékezetévé válik a nagy narráció.

JEGYZETEK

- ¹ A Hajnal István Kör „Ünnep–hétköznapi–emlékezet” témaköréről 2000-ben Szécsényben rendezett konferenciáján tartott előadás részletesebb változata.
- ² Assmann, J., 1992, 11. 1.
- ³ Pl. Appleby (Hunt) Jacobs, 1994
- ⁴ L. egyebek mellett: Berger–Luckmann, 1969, kül. 110, 89–138.
- ⁵ L.: Hettling–Nolte 1993, 7–36, 13–19., továbbá Dörner 1995
- ⁶ L.: Invention 1983; Kaschuba 1999, 168–176.
- ⁷ Hobsbawm és Ranger híres formulája szerint, Invention 1983
- ⁸ Sinkó K. 1983
- ⁹ „... hogy Magyarország ezer éves fennállásának ünneplésében az ország ifjúsága, mint a jövő letéteményese részét kivegye s a nagy dicső múlt emlékének illő ünnepies felelevenítésével nemzeti önrétetében és hazaszeretetében megerősödvé gyarapodjék ismeretekben, erkölcsökben és hazafiúi erényekben.” Tervezet 1896, 134.
- ¹⁰ A rendeletet az iskolaügy intézményein keresztül, a tanfelügyelők révén terjesztették, az illetékes szaklapokban is megjelent, a protestáns lapok is közölték, az illetékes püspökök is körleveleket adtak ki az ünnepekre nézve.
- ¹¹ Kun B. 1896, 257. Vö. Szász K. 1896, Antal G. 1896, Kiss Á. 1896, Szász D. 1896, Sárkány S. 1896, Baltik F. 1896, Gyurácz F. 1896, Zelenka P. 1896
- ¹² A népiskolák 1896
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Pl. „Kérdelem: mit koszorúznak meg azon kis és szegénysorsú falusi iskolák, melyekben a legszükségesebb taneszközök, talán éppen Magyarország térképe sincsen meg, vagy ha van, az oly kopott és ronda, hogy a gyermek azon a Kárpátok bérceit alig mutathatja meg”. Vitéz L., 1896, 167.
- ¹⁵ L. Bándy J. 1896, valamint pl. Ezredéves 1896, A Soproni 1896, Millenniumi 1896a, Millenniumi 1896b, A Gyönki 1896, Az Egyházközségek 1896, Budapesti Theológiai 1896, Budapesti Főgimnáziumunkban 1896, Fáklyásmenet 1896 [Pápa], Csomonya 1896, Pelsőc 1896, A Pataki 1896, Egy Nagykőrösi 1896, A Sárospataki 1896, A Millennium 1896, A H[ód]-M[ező]-Vásárhelyi 1896, Kisújszálláson 1896
- ¹⁶ Bándy J. 1896, 217.
- ¹⁷ Uo. 217–217. A következő napon a felnőttek ünnepeltek, megint templomlátogatással, külön e napra szerzett énekekkel, Takáts lelkész hazafias „szónoklat”-ával, a Himnusz és a Szózat templomi éneklésével. Délután pedig zászlókkal, zenével és karénekekkel „körmenetre” vonultak ki. Az ünnep tiszteletére a templomlátogatás után tartott közgyűlésen olvasóegylet alapítását is elhatározták. (Egyletek alapítására másutt is sor került, l. pl. Gyülekezeti 1896.)
- ¹⁸ Ezredéves 1896
- ¹⁹ A soproni tanítóképző intézet hallgatói az országos tornaversenyen való részvételük biztosítására, útiköltségüknek gyarapítására különösen érdekes műfajú rendezvényt szerveztek: az indulás előtti napon bemutatót tartottak: vallásos énekekkel felváltva tornagyakorlataikat mutatták be. (A Soproni 1896)
- ²⁰ Ezredéves 1896
- ²¹ A budapesti rendezvényekre nézve egy evangélikus magyar lapban külön örömmel látják, hogy az istentiszteletre is magyar ruhába mentek – bár a leírtak egy része egyszerűen a szakminiszter elvárásait valósítja meg: „Nemzeti színű szallagokkal, kokárdákkal, millenniumi érmekkel felékesítve jelentek meg fiúk és leányok a ünnepélyeken. A leányok egy része magyar ruhába volt öltözve”, a közönség „gyönyörködött az apró pruszlikákba,

bokorugró szoknyákba öltözött s széles ingujjakban járó-kelő alakokon. A fiúk között is több magyar ruhás volt látható.” (*Magyar viselet* 1896)

²² L. Sinkó K. 1896

²³ Így pl. Pozsonyban is, *Millenniumi* 1896a

²⁴ A megfigyelések alapja a protestáns lapokban (azaz a kerületi lapokként működő, de szélesebb körben terjesztett budapesti *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, a pápai *Dunántúli Protestáns Lap*, a *Debreceni Protestáns Lap*, a *Sárospataki Lapok*, a kolozsvári *Protestáns Közlöny*; továbbá református és evangélikus lelkészeknek szánt kölesdi *Protestáns Lap*; az orosházi *Evangélikus Egyház és Iskola*, a soproni *Evangélikus Népiskola*, a Luther Társaság által kiadott *Evangélikus Családi Lap*, az e témával alig foglalkozó békéscsabai *Evangélikus Egyházi Szemle*, valamint a pozsonyi német nyelvű *Evangelische Glocken. Blätter für Kirche, Schnule und Haus*), de külön publikációkban is nagy számban megjelent egyházi beszédek, a szintén ott közölt egyes helyi ünnepeken tartott beszédek (amelyek főleg református oldalról jól vannak dokumentálva), valamint az ünnep előkészítéséről és lefolyásáról közölt apró hírek és beszámolók. Az egyházi beszéd konvenciói miatt, az istentisztelet által adott keretben, a prédikációkban egyes motívumok kevésbé határozottan jelennek meg, csak indirekt módon, szimbolikus formában villannak fel. A hetilapok vezércikkei, beszámolói egyes ünnepségek előkészítéséről és lefolyásáról ezzel szemben részletesebbek, határozottabbak. (A református szövegek elemzésére l. *Brandt J.* 1998.) Sok prédikációt már az országos ünneplés előtt közöltek, másoknak szánt példaként és inspirációként, ami egyáltalán nem volt szokatlan eljárás. Az „Evangélikus Egyház és Iskola” erre az alkalomra külön pályázatot is hirdetett, a nyertes művek a lap hasábjaiiban jelentek meg a zsűri indoklásával együtt. (Vö. *Millenniumi* 1896 is. A nyertesek voltak: 1. *Enderffy J.* 1896, 2. *Paulik J.* 1896, 3. *Sántha K.* 1896, 4. *Éder J.* 1896, 5. *Magyari M.* 1896.)

²⁵ *Papp K.* 1896, kül. 62. A tejjel-mézzel folyó Kánaánról szintén pl. *Pataki S.* 1896, kül. 164. l.; *Csiky L.* 1896, 257. l. vagy *Barla S. J.*, 285; *Tabajdi L.* 1896, kül. 202. l.; stb.

²⁶ *Szász D.* 1896, 163. l.; *Ifjúsági* 1896, 235. l.

²⁷ *Fülöp* 1896, 11. l.; hasonlóképpen *Szász K.* 1896a, 52. l.

²⁸ *Szász K.* 1896a, 51.

²⁹ *Csiky L.* 1896, 258. l.; vagy *Szász G.* 1896, 212. l.

³⁰ *Pataky S.* 1896, 165. l.

³¹ *Enderffy J.* 1896, 186.

³² *Sántha K.* 1896, 210.

³³ L. (ev.): *Paulik* 1896, 198, 203; *Enderffy* 1896, 186; *Sántha* 1896, 210; (ref.): *Ifjúsági* 1896, kül. 235, 237; *Tabajdi* 1896, 202; *Fülöp* 1896, 8.

³⁴ *Evangelische* 1896, 5; *H.* 1896.

³⁵ *Enderffy* 186; vagy *Paulik* 198, *Sántha L.* 210; ref. oldalon pl. *Ifjúsági* 236.

³⁶ *Enderffy* 187/88; l.: *Sántha K.* 210

³⁷ *Sántha K.* 209.

³⁸ *Ifjúsági* 235. Az evangélikus szövegek hasonló tulajdonságokat sorolnak fel; elsősorban előadásuk gesztusa különbözik.

³⁹ *Sántha K.* 212. A zsűri egyébként „a nemzetiségi torzsalkodásra való célzásnak” mint „disszonáns hangnak” az elkerülését, az óhajtott építő hatás érdekében, kimondottan értékelési szempontjai egyikeként említette meg. (*Jelentés* 1896, 192.)

⁴⁰ Uo.

⁴¹ L. kül.: *Horváth J.* 1896, *Szöts F.* 1896, *Molnár J.* 1896, *Zsindely I.* 1896, *Géresi K.* 1896

⁴² így pl. *Ifjúsági*, 236.

⁴³ *Neupor*, 378.

- ⁴⁴ Enderffy, 189.
- ⁴⁵ Paulik, 1896, 200.
- ⁴⁶ Neupor B., 1896, 378; Enderffy, 1896, 190.
- ⁴⁷ Neupor B., 1896, 378. (Ami a szerző szerint fordítva is áll: S miután a mi volt, ezután is léssen, a jövőben a protestantizmus leend, s már – fájdalom – a jelek mutatják, hogy az leend a magyarságnak védbástyája. Mikor tehát egyházunk hitelveihez, alkotmányához szilárdan ragaszkodunk, ugyanakkor a magyarságnak teszünk drága, megbecsülhetetlen szolgálatot.” Uo., 379.
- ⁴⁸ Pl.: „S ez az evang. vallás a mellett, hogy ősi szabadságunk megtartójává lett, egyszerűsmind hatalmas lendületet adott a népműveltségnek, a tudományos és általános előhaladásnak s ez által hazánk felvirágozásának is . . .” *Ifjúsági*, 1896, 236. [Rövidítés az eredetiben.]
- ⁴⁹ Különösen tanulságosak a teológiai akadémiákon tartott beszédek. Géresi és Zsindely előadása mintegy a protestáns történelemfelfogás részletes kifejtéseként olvasható. (Horváth J. 1896, Szöts F. 1896; Molnár J. 1896; Zsindely I. 1896; Géresi K. 1896.)
- ⁵⁰ Péter M. 1896, 22.
- ⁵¹ Borsos I. 1896, 4.
- ⁵² Radácsi Gy. 1896, 770.
- ⁵³ „(N)emzeti nagy hivatásunk, létmisszióink befejezve még nincs. Dicső nagy őseink hazát foglaltak, nagy hőseink nemzetet és államot alkottak számunkra; de az állam nemzeti kiépítése s a nemzet erkölcsi átnemesítése még mireánk és utódainkra váró feladat.” Szöts F. 306, 1. Zsindely 16.
- ⁵⁴ Zelenka, 173.
- ⁵⁵ Sárkány, 94.
- ⁵⁶ „Aber diese stiefmütterliche Behandlung seitens des ungarischen Staates, die der ev. Kirche zu theil wird, darf uns Evangelische nimmer abhalten, zu den treuesten Bürgern des Landes zu gehören; all unsere Kraft gehört dem Vaterlande, und so wollen wir auch dies Jubeljahr mit rechter Freude feiern, doch stets bedenken, daß Religiosität und Sittlichkeit das Fundament jeder bürgerlichen Ordnung ist. Indem wir unser kirchliches Leben pflegen, erziehen wir pflichttreue, opferfreudige, selbstverleugnende, das allgemeine Wohl eifrig fördernde Söhne und Töchter dem Vaterlande.” H. 1896, 4–5. [Rövidítés az eredetiben.]
- ⁵⁷ Erről pl. Révész 1934. Sok jel arra utal, hogy az eleve elrendelés gondolata a magyar reformátusoknál a 19. században inkább egy kollektív kiválasztottság eszméjében, mint a Weber által annyira hangsúlyozott személyes kiválasztottság gondolatában ill. ennek féltésében nyilatkozik meg

IRODALOM

- ANTAL, G.
1896 Antal Gábor: Püspöki körlevél a millennium ünneplése tárgyában. A dunántúli ev. ref. egyházkerület híveihez. *Dunántúli Protestáns Lap* [DtPL]. (1896) 15, 225–229. 1.
- APPLEBY (HUNT), Jacob
1994 Joyce Appleby (Lynn Hunt) Margaret Jacob: Telling the truth about history. New York–London, W. W. Norton & Co., 1994
- ASSMANN, J.
1999 Jan Assmann: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen [1992]. München, Beck, 1999

BALTIK F.

1896 Baltik Frigyes: A dunáninneni ág. hitv. evang. Egyházkerület Nagytiszteletű Egyházközségeinek kegyelem és békesség a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól! *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896) 11, 105–106. l.

BÁNDY J.

1896 Bándy János: Ezredéves ünnep Kapin. *Evangélikus Népiskola*, Sopron 8(1896) 6–7, 216–217. l.

BARLA S. J.

1896 Barla S. János: Imádság az ezredéves ünnepre. *Dunántúli Protestáns Lap*, 7(1896)18, S. 284–285. l.

BERGER–LUCKMANN

1969 Peter L. Berger–Thomas Luckmann: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie [1969]. Frankfurt a. M., Fischer, 1980

BORSOS I.

1896 Borsos István: Az új ezredév küszöbén. *Dunántúli Protestáns Lap*, 7 (1896) 1, 1–5. l.

BRANDT J.

1998 Juliane Brandt: A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. *Századvég* (1998) 11, 167–193. l.

BUDAPESTI THEOLOGIAI

1896 Budapesti teológiai akadémiánkon. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 317. l.

BUDAPESTI FÖGIMNÁZIUMUNKBAN

1896 Budapesti főgimnáziumunkban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 317. l.

CSIKY L.

1896 Csiky Lajos: Imák és alkalmi beszéd. Elmondottak május 9-én a debreceni ev. ref. főiskola millenáris ünnepélyén. *Debreceni Protestáns Lap* 16 (1896)20, 257–259. l.

CSOMONYA

1896 május 9. és 10. Csomonyán. *Sárospataki Lapok* 15 (1896)21, 423–424. l.

DÖRNER

1995 Andreas Dörner: Politischer Mythos und symbolische Politik. Sinnstiftung durch symbolische Formen am Beispiel des Hermannsmythos. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995

ÉDER J.

1896 József Éder: Ezredévi egyházi beszéd. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11 (1896) 21, 222–225. l.

AZ EGYHÁZKÖZSÉGEK

1896 Az egyházközségek ezredévi ünnepei. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896) 20, 317. l.

ENDREFFY J.

1896 János Endreffy: Ezeréves ünnepi beszéd. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11 (1896)18, 186–191. 1.

EVANGELISCHE

1896 Die evangelische Volksschule und das Millennium. *Evangelische Glocken* 8 (1896)1, 5. 1.

EZREDÉVES

1896 Ezredéves ünnepélyek Kunszentmiklóson. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 317. 1.

FÁKLYÁSMENET [Pápa]

1896 Fáklyásmenet. *Dunántúli Protestáns Lap* (1896)19, 302. 1.

FÜLÖP

1896 Fülöp József: Templomi beszéd elő- és utóimádsággal millenniumi hálaadó Istentiszteletre. Körmend 1896

GÉRESI K.

1896 Kálmán Géresi: Ünnepi beszéd / Május 9-én a debreceni ev. ref. főiskola millenáris ünnepélyén. *Debreceni Protestáns Lap* 7(1896)20, 259–264. 1.

A. GYÖNKI

1896 A gyönki algimnázium millenáris ünnepe. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 317–318. 1.

GYURÁTZ F.

1896 Ferencz Gyurácz: A dunántúli ág. ev. egyházkerület hiveihez. *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896)12, 113–115. 1.

GYÜLEKEZETI

1896 Gyülekezeti nőegylet. *Dunántúli Protestáns Lap* (1896)29, 462/63. 1.

H. 1896 H.: Ein Jubeljahr. *Evangelische Glocken* 8(1896)1, 3–5. 1.

HETTLING–NOLTE

1993 Manfred Hettling–Paul Nolte: Bürgerliche Feste als symbolische Politik im 19. Jahrhundert = Bürgerliche Feste. Symbolische Formen politischen Handelns im 19. Jh. Szerk.: uő. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1993

A H[ód]-M[ező]-VÁSÁRHELYI

1896 A h.-m.-vásárhelyi ev. ref. egyházban a millenniumi kijelölt napokban . . .
DePL (1896)21, 279. 1.

HORVÁTH J.

1896 Horváth József: Hazánk ezredéves ünnepén. Elmondotta a főiskola ünnepélyén, f. hó 9-ikén. *Dunántúli Protestáns Lap* (1896)19, 289–291. 1.

IFJÚSÁGI

1896 Ifjúsági tanítás a millennium alkalmából. *Debreceni Protestáns Lap* (1896)18, 235–237. 1.

INVENTION

1983 The invention of tradition, ed. by Eric Hobsbawn–Terence Ranger [1983], Cambridge, Cambridge University Press, 1993

JELENTÉS

1896 Jelentés a millenniumi ünnepi pályamunkákról. *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896) 18–22., 191–193., 203–205., 213–214., 225–226., 238–239. l.

KASCHUBA

1999 Wolfgang Kaschuba: Einführung in die europäische Ethnologie. München, Beck, 1999

KISS Á.

1896 Kiss Áron: Főtiszteletű Kiss Áron ev. ref. püspök úr Milleniumi körlevele. *Debreceni Protestáns Lap* (1896)14, 174–175. l.

KISÚJSZÁLLÁSON

1896 Kisújszálláson a f. hó 9-én tartott iskolai millenáris ünnepélyről . . . *DePL* (1896)22, 291. l.

KUN B.

1896 Kun Bertalan: Millenniumi főpásztori levél és utasítás. *Sárospataki Lapok*, 15 (1896)14, 257–259. l.

MAGYAR VISELET

1896 Magyar viselet. *Evangélikus Családi Lap* 1 (1896)17, 135. l.

MAGYARI M.

1896 Magyar Miklós: Ezeréves hálaadó ünnepi beszéd. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11 (1896)22, 233–238. l.

A MILLENNIUM

1896 A millenium megünneplése az egyházban és az iskolában. *Debreceni Protestáns Lap* (1896)19, 255. l.

MILLENNIUMI

1896 Millenniumi ünnepi beszédek. *Evangélikus Családi Lap* 1 (1896)17, 136. l.

MILLENNIUMI

1896a Millenniumi ünnepségek Pozsonyban. *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896) 216–217. l.

MILLENNIUMI

1896b Millenniumi ünnepély Kisújszálláson. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 318. l.

MOLNÁR J.

1896 Molnár János: Ezer esztendő. Felolvastatott a budapesti ev. ref. teológia által 1896. május 9-én tartott millenniumi ünnepélyen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 310–311. l.

EGY NAGYKÖRÖSI

1896 (Egy nagykörösi jelenvolt:) A munkácsi ezredéves ünnepélyek. 1896. júl. 19. *Sárospataki Lapok* 15 (1896)30, 609–611. l.

A NÉPISKOLÁK

1896 A népiskolák ünnepe. *Evangélikus Családi Lap* (1896)16, 127. l.

NEUPOR B.

1896 Neupor Béla: Egyházi beszéd. (Hazánk ezeréves fennállásának emlékűnnepén) I.–III., *Dunántúli Protestáns Lap* (1896) 22. sz., 344–346. l.; 23. sz., 358–360 l.; 24. sz., 378–381. l.

- PAPP K.
1896 Papp Károly: Utó-ima. *Protestáns Pap* 17(1896)2, 61–64. l.
- A PATAKI
1896 A pataki diákok ezredévi kirándulása. *Sárospataki Lapok* 15(1896)27, 573–574. l.
- PATAKY S.
1896 Pataky Sándor: Ima (egyházi beszéd előtt). Magyarország 1000 éves fönnállásának örömnépén. *PrP* 17(1896)4, 164–165. l.
- PAULIK J.
1896 Paulik János: Ezredéves emlékbeszéd. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11(1896)18, 198–203. l.
- PELSÖC
1896 Pelsöc is megünnevelte . . . *Sárospataki Lapok* 15(1896)21, 424–425. l.
- PÉTER M.
1896 Péter Mihály: Millenniumi gondolatok. *Sárospataki Lapok* 15(1896)2, 21–25. l.
- RADÁCSI Gy.
1896 Radácsi György: Iskolai év-nyitó beszéd. *Sárospataki Lapok* 15(1896)39, 769–772. l.
- RÉVÉSZ
1934 Révész Imre: Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához. *Századok* 68(1934)7–8. 127–275. l.
- SÁNTHA K.
1896 Sántha Károly: Egyházi beszéd ezredéves ünnepünkre. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11(1896)20, 207–213. l.
- SÁRKÁNY S.
1896 Sárkány Sámuel: A bányai ág. hitv. evang. egyház közönségének üdvözllet az Úrban! *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896)10, 93–94. l.
- A SÁROSPATAKI
1896 A sárospataki öröm-ünnepek. *Sárospataki Lapok* 15(1896)41, 818–825. l.
- SINKÓ K.
1986 Sinkó Katalin: A valóság története, avagy a történelem valósága. A millennium-ünnep historizmusa. = Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. Budapest, 1986, 12–20. l.
- A SOPRONI
1896 A soproni ev. tanítóképző intézeti növendékek a tornaversenyen. *Evangélikus Népiskola* 8(1896)6–7., 227. l.
- SZÁSZ D.
1896 Szász Domokos: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület összes lelkipásztoraihoz. *Protestáns Közlöny [PK]*. 26 (1896)17, 139. l.
- SZÁSZ D.
1896a. Szász Domokos: Az Isten előtt. *Protestáns Közlöny* 26(1896)20, 163–164. l.
- SZÁSZ G.
1896 Szász Gerő: Millenáris, és templom-szentelő beszéd. *Protestáns Közlöny* 26(1896)26, 211–213. l.

SZÁSZ K.

1896 Szász Károly: Püspöki körlevél a millennium tárgyában. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)15, 225–226. l.

SZÁSZ K.

1896a Szász Károly: Új-(s egyszersmind Ezred-) évi Beszéd előimával. *Protestáns Lap* 17(1896)2, 50–61. l.

SZÖTS F.

1896 Farkas Szöts: Nemzeti örömrünk, nemzeti ünnepünk. Ezredévi beszéd budapesti teol. Akadémiánkon. 1896. május 9-én. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39(1896)20, 305–306. l.

TABAJDI L.

1896 Tabajdi Lajos: Millenniumi egyházi beszéd. *Debreceni Protestáns Lap* 7(1896)16, 201–203. l.

TERVEZET

1896 A millennium alkalmából a népiskolákban tartandó iskolai ünnepségek tervezete. Itt az *Evangélikus Egyház és Iskola* közlése szerint. (1896)15, 134.

VITÉZ L.

1896 Vitéz Lajos: Millenniumi ünnepély népiskoláinkban. *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896)16, 166–67. l.

ZELENKA P.

1896 Pál Zelenka: A tiszai ágost. hitv. evang. egyházkerület közönségének, az Úrban hitsoros Testvéreinknek üdv az Úrtól! *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896)17, 173–174. l.

ZSINDELY I.

1896 Zsindely István: Millenniumi emlékbeszéd. Írta és 1896. május 9-én elmondta. *A Sárospataki Lapok millenáris melléklete* [=15(1896)19], 2–17. l.

FESTIVAL AND REMEMBRANCE

Construction of historical remembrance in denominational perspective

The interest that has increased both in historical remembrance and recollection, and in personal recollection and collective remembrance, which can also be noticed in the world of professionals (and there it finds expression in new subject-matters and new approaches or at least in new titles) has not necessarily stemmed from methodological arguments in historical scholarship.

Keywords: historical remembrance, denominational perspective, festival, national identity

Szűcs Magdolna

AZ EMBERI MÉLTÓSÁG VÉDELME AZ ÓKORI RÓMÁBAN

Protection of Human Dignity in Ancient Rome

Az ókori Róma vonatkozásában, rabszolgatartó társadalomról lévén szó, mai értelemben vett személyiségvédelemről nem beszélhetünk. Az viszont nem tagadható, hogy a római társadalom alapértékként biztosította a szabad római polgár tisztességének, becsületének, jó hírnevének védelmét. A személyiség ezen értékének sérelme manapság mint erkölcsi, nemvagyoni kár élvez polgári jogi, de igen gyakran büntetőjogi védelmet is. Rómában a jogellenes cselekedetek (delictumok) keretében az iniuria intézményeként létezett. Mivel nem mérhető értékről van szó, felmerül a kérdés: mily módon lehet biztosítani a védelmet? A jogtörténet folyamán már többször is erkölcstelennek tartották az erkölcsi kár pénzbeli megtérítésére irányuló kérelmet. Habár a római jog nem alkalmazza az erkölcsi kár fogalmát, elégtételének alapja és módja már a római korban fellelhető. Nem érdektelen tehát korunk szempontjából sem egy pillantást vetni a múltra, a korra, melyben az emberi méltóság védelmének alapkérdéseit igyekeztek megoldani. A római kor hagyatékaként reánk maradt igen gazdag forrásszöveget követve igyekszünk ezen alapvető emberi érték védelmének római kori előzményeire egy kis fényt vetni.

A római jogtörténet folyamán fokozatosan alakultak ki és bővültek a személyisértő (*iniuria*) tényállások. Felmerült annak kérdése is, hogy tettelesen (*re*), avagy csak szóval (*verbis*) követethető el, valamint, hogyan lehet eljárni – büntető vagy polgári perben stb. A feltett kérdésekre adandó választ a római jog fejlődési korszakainak adott társadalmi körülményei szabták meg.

Kulcsszavak: a XII táblás törvény csak a testi sértést, vagy már a becsületsértést is szankcionálta?

A XII táblás törvény iniuriaként értelmezett tényállásai elsősorban testi sértések, melyek, a pénzbeli büntetések alapján ítélve, a magándeliktumok kategóriájába tartoztak.¹ Megtaláljuk itt a tagcsonkítás (*membrum ruptum*) esetét (VIII, 2), mint a súlyosabb testi sértést, amely valószínűleg tartós sérelmet jelölt,² s melyet a sértettel való kiegyezés hiányában a talio büntetése követett,³ a csonttörést (*ossis fractio*; VIII, 3), melyet a törvény szabad ember sérelme esetében 330, rabszolga esetében pedig 150 asszal sújtott; valamint a más módon elkövetett *iniuria* (*iniuriam alteri facit*) esetét (VIII, 4), mely az előbbieknél jóval enyhébb lehetett, mert a büntetés csak 25 *as* volt.

Felvetődik a kérdés, különösen az utolsó tényállás kapcsán,⁴ hogy vajon a becsület, azaz a méltóság ellen irányuló sértés büntetéséről is szó van-e már.⁵ Pólay és Talamanca csak a XII táblás törvény utáni időszakra teszi a lelki sére-

lem védelmét. Talamanca a *recuperatorok bonum et aequum* (ami jó és méltányos) alapján megállapított *aestimatio*s (felbecsült) értékre szóló büntetésében látja az *iniurának* a becsület és méltóság sérelme felé kanyarodását.⁶ Szerintük elfogadhatóbb Ivo Puhan véleménye, mely szerint az ókorban az emberek nem különítették el a testi sértést a becsületsértéstől, és a későbbi kor becsületsértése sem jöhetett volna létre minden előzmény nélkül – az *iniuria* az ember testi-lelki egészének épségét sérthette.⁷

A nem tettelesen elkövetett (*extra corpus*) személysértés e korszakban a misztikus szféra esete volt, a *malum carmen incantassit* tényállása (VIII, 1), amely Cicero (de rep. 4, 10, 12) szerint „gonosz varázslattal való ráolvasást” jelentett, és fejvesztéssel volt büntetendő.⁸ Ezt a mágikus cselekedetet az ősi *crimenek* körébe sorolják, mert a XII táblás törvény keletkezésének idején a *praetor* magánjogi perekben senkit sem ítéltetett halálra. A római polgárt csak a *comitia* sújthatta ilyen büntetéssel.⁹ Pólay szerint, a *malum carmen incantassit* nem tekinthető *iniuria*-tényállásnak.¹⁰

A RABSZOLGA ÁRUVÁ VÁLÁSÁNAK HATÁSA AZ INIURIA PREKLASSZIKUS KORABELI SZABÁLYOZÁSÁRA

A római hódításokat új társadalmi viszonyok kialakulása, a népek mobilitása követte, és ennek folytán a bűnözés is megnövekedett. Az életkörülmények (pénzromlás) és a közfelfogás megváltozása a *talio* és a tarifális pénzbüntetés elavulásához vezetett.¹¹ Emellett a rabszolgák áruvá válása következtében nem bizonyult igazságosnak a test és a méltóság ellen irányuló sérelmek egységes szabályozása sem.¹²

A hódítások következtében megnövekedett rabszolgaréteg és áruvá válása a szabad ember és a rabszolga lényeges megkülönböztetését vonta magával. A rabszolgák testi sérelmét i. e. 286-tól a károkozásról (dologrongálásról) szóló *plebiscitum*, a *lex Aquilia* szabályozta. A szakirodalom általánosan elfogadott álláspontja szerint¹³ a *lex Aquilia* intézkedései szabad ember testi sérelmére, mivel a szabad ember testének nincs ára, egészen a posztklasszikus korszakig nem terjedtek ki.¹⁴

A XII táblás törvény három tényállása (VIII, 2–4)¹⁵ mellett ekkor új *iniuria*-tényállások kerültek köz- vagy magánüldözés alá. Mindinkább kifejezésre jutott a római polgár méltóságának (tisztességének, becsületének, jó hírnevének) védelme. Külön *delictum*ként jelentkezik most már a más jó hírneve elleni (*infamandi causa*) cselekedet (D. 47, 10, 15, 25), melyet nem csak közvetlenül, de közvetve, például a rabszolga kínvallatásával, vagy ütlegetésével is el lehetett követni ura ellen, vagy a gyermek sérelmével *pater familias*a ellen. Ugyancsak ide sorolható a *mater familias*, vagy ifjú, avagy leány erkölcsi jóhíre elleni támadás is (*adtemptata pudicitia*).¹⁶ A büntethetőség előfeltétele azonban, hogy e

cselekedetek nemcsak az egyén, hanem a közrend ellen (*adversus bonos mores*) is irányuljanak, ami a sérelem fennállásának objektív feltétele volt.¹⁷ Új tényállásként jelentkezik a *convicium* – „macskazene”. Pólay ezt az *iniuria*-tényállást is a testi sértésből igyekszik levezetni. Szerinte, a *convicium* a XII táblás törvény „VIII, 4-beli *iniuria*-tényállás (testi bántalmazás) folytatásaként kialakuló, személyes élű, közrendet, sőt ’közcsendet’ háborító becsületsértés”.¹⁸

A gazdaságban bekövetkezett változások, valamint a 268-ban a rómaiak által bevezetett első római ezüstpénzt és ennek az *ashoz* való viszonyítása tette indokolttá, hogy az addig tarifáisan megszabott pénzbüntetéseket ezentúl a prétori *aestimatio* alapján szabják ki. Ezt az *aestimatio*s eljárást, például a *membrum ruptum* esetében, úgy alkalmazták, hogy ha az alperes nem akarta a *taliót* elszenvedni, vagy a felperes által kiegyezésként követelt összeget túl magasnak tartotta, akkor a *praetori aestimatio* (felbecsülés) alapján a *iudex* megfelelő pénzbüntetést szabott ki.¹⁹

E tényállások büntethetőségének feltétele most már a jogellenesség és a szándékosság, a pénzbüntetés mértékét pedig a *praetori* utasítás alapján a bíró mérlegelte: „amennyi az adott esetben méltányosnak bizonyul (*quantum ob eam rem aequum... videbitur*” – D. 47, 10, 17. 2) elve alapján.²⁰

Véleményünk szerint az *iniuriának* kimondottan a becsületsértésre utaló esetei a rabszolgák dologgá (áruvá) való nyilvánításából következnek.

A POLGÁRHÁBORÚK ÉS AZ INIURIA CRIMINALITER ÜLDÖZÉSE

Cornelius Sulla a „rend helyreállítása” (*rei publicae restituendae*) céljából i. e. 81-ben különleges törvényszékeket, *quaestio de iniuriis*, állított fel. Törvénye, a *lex Cornelia de iniuriis*, pontosította a XII táblás törvényben foglalt testi sértések elkövetési módját. Három *iniuria*-tényállásról szól, melyből kettő testi sértés: *verbeare* (ütlegelni), *pulsare* (meglökni), míg a harmadik magánlaksértés (*domum vi introire*). *Aulus Ofilius*, a preklasszikus korabeli jogász a *verbeare* és a *pulsare* közötti különbséget abban látja, hogy a *verbeare* fájdalommal jár, a *pulsare* pedig nem (*Ulp. Ed. Comm. D. 47, 10, 5, 1*). Ezek az esetek magán~~delictum~~-jellegűek, *Sulla* mégis *criminaliter* üldözés alá veti őket. Ez az intézkedés a sullai proscriptiók erőszakos cselekményeinek megnövekedésével, az anarchia elharapózásával magyarázható. A köztársaság utolsó századának polgárháborúit a proscriptiók jellemezték. Ez azt jelentette, hogy az uralmon lévő diktátor politikai ellenfeleinek nevét lajstromozták és közzétették. A megnevezett személyeket bárki elfoghatta és megölhette, megkeresésükre, annak gyanújával, hogy más házában bujdosnak, szabad volt más házába erőszakkal behatolni, ha pedig ott találták az üldözöttet, a ház tulajdonosát is halálbüntetés várta.²¹ Amikor a vérengzések után *Sulla* megszerezte a hatalmat, érdekében

állott az anarchia felszámolása és a hatalom stabilizálása. Ehhez volt szüksége egy olyan bíróságra, amely a magánosok elleni gyakori erőszak megfékezését volt hivatott szolgálni.²² A *lex Cornelia de iniuriis* azzal, hogy az elkövetés módjára helyezi a hangsúlyt (*verbeare, pulsare*), a szabad embert ért minden testi sértést, akár súlyos (tagcsonkítás, szemkiverés), akár könnyű (arculcsapás), az elkövetés módja szerint egyesít, és megszünteti a XII táblás törvény három tényállása közötti különbséget. E cselekményeknek *crimen* jelleget ad, de az *actio iniuriarum ex lege Cornelia* mégis magándelictumi jelleggel származik belőle. Az eljárást a sértett indíthatta.²³

Vitatott az irodalomban, hogy a *lex Cornelia* milyen büntetést írhatott elő. Feltételezhetően pénzbüntetésről volt szó, amelyet egészében vagy részben a vádló kapott.²⁴ Felmerül a kérdés, hogy a testi sértések *criminaliter* üldözésében közrejátszott-e már annak ténye is, hogy a *lex Aquilia* a rabszolgát dologgá minősítette, amelynek ára van, ellentétben a szabad emberrel, kinek teste, ahogyan a klasszikus korabeli jogászok majd megfogalmazzák, felbecsülhetetlen értékű („*Liberum corpus nullam recipit aestimationem*”). Másrészt a testi sértés bekövetkezhet infamáló szándék nélkül is.

A római polgárháborúk idejére tehető tehát a személysértés (*iniuria*-tényállások) *criminaliter* vagy *civiliter* védelmének konkrét kérdésként való felvetése. *Sulla* ezt a kérdést az i. e. I. században a közrend (*utilitas publica*) érdekében úgy döntötte el a testi sértések és a magánlaksértés esetében, hogy habár a magánérdek védelméről van szó (magándelictum), ezeket az eseteket mégis *criminaliter* üldözés alá rendeli.

Kérdéses, hogy *Sulla* mely sérelmekre gondolt – szerintünk mindenfajta testi bántalmazást büntetni kívánt. Végül: vajon a testi sértések infamáló esetei a sullai törvénykezés után elbírálhatók voltak-e továbbra is polgári perben? Amint látni fogjuk, az ókorra nézve a válasz – igen.

AZ ÓKORI SÉRTETT VÁLASZTHATOTT A BÜNTETŐ VAGY A POLGÁRI PERBELI ÜLDÖZÉS KÖZÖTT

Az időszámításunk szerinti első három században fennmaradtak a tagcsonkítástól az arculcsapásig terjedő testi sértések ekkor már egységesen *iniuriának* nevezett tényállásai. Ezeket *Gaius* szerint polgári per keretében a *praetor aestimatio*-ja alapján a *iudex* pénzbüntetéssel sújtotta (*Gaius*, Inst. 3, 223–224). A *lex Cornelia* alapján azonban a sértett fél a *questio* előtt vádlóként is felléphetett, és ezáltal *crimenként* tárgyalta ügyét. A klasszikus *paulusi* szöveg (D. 47, 10, 6) is arra utal, hogy a cselekmény üldözése lehetséges volt akár *civiliter*, akár *criminaliter*, azzal, hogy a kettő nem volt halmozható.²⁵

A rabszolga megölése esetében a tulajdonosa perelhetett az *actio iniuriarum* vagy *crimen* alapján, de emellett alkalmazhatta az *lex Aquilia* szerinti keresetet is a rabszolga értékének megtérítésére.²⁶

A szabad ember testéért nem jár becsérték – állítja Gaius.

Gaius, D. 9, 3, 7: „*Liberum corpus nullam recipit aestimationem*”

Gaius, D. 9, 1, 3: „*Cum liberum corpus aestimationem non recipiat*”.

Ulpianus és Paulus szerint sem lehet a szabad ember testi sérülését felbecsülni, pénzben kimutatni

Ulpianus, D. 9, 3, 1, 5: „*Quia in homine libero nulla corporis aestimatio fieri potest*”.

Paulus, D. 14, 2, 2, 2: „*Corporum liberorum arstimationem nullam fieri posse*” . . .

A szabad ember testi sértése következtében is fennállhatott azonban oly anyagi kár, mely nem közvetlenül a testének értékelésében jelentkezett (gyógyítás, munkamulasztás). Ezt a hiányt látszik pótolni az *actio legis Aquiliae utilis* alkalmazásának lehetősége,²⁷ amely a szabad ember elleni gondatlan testi sértés²⁸ és az általa nem korporálisan szenvedett károk anyagi korrekcióját jelentette.²⁹

Ulpianus, D. 9, 2, 13. pr. „*Liber homo suo nomine utilem Aquiliae habet actionem, directam enim non habet, quoniam dominus membrorum suorum nemo videtur*.” (A szabad embert saját nevében megilleti az Aquiliusi utilis – (hasznosság céljából kiterjesztett) – kereset, közvetlenül azonban ezt nem veheti igénybe, mivel senki sem tekinthető saját teste tulajdonosának /vagyonilag/).

A testi sértést elszenvedő személy tehát alkalmazhatta az *actio utilis legis Aquiliae*³⁰ és az *iniuriarum acti*ót is, melyek alapján az egyik a kárra (*damnum*), a másik pedig a *contumeliára* (nyilvánosság előtti megalázásra) vonatkozott.

Ulpianus, D. 9, 2, 5, 1: „*Utraque actio concurret et legis Aquiliae et iniuriarum, sed duae erunt aestimationes, alia damni, alia contumeliae*.”³¹ (Két kereset jöhet számításba: az aquiliusi és az iniuriarum, tehát kétfajta becsérték járt, az egyik a károkért – gyógyítás, munkamulasztás –, a másik a megalázásért.)

Az ókorban kialakul a testi sértés különösen súlyos formája, melyet *atrox*-nak neveztek. Ezen Gaius (3, 225) azon eseteket érti, amikor valakit megsebesítenek, megkorbácsolnak, vagy megbotoznak, de *atrox*nak minősülnek azok az esetek is, melyeket nem tettel követtek el, hanem hely szerint (színházban, a fórumon), vagy személy szerint (*magistratus* vagy *senator* által elszenvedett sértés alacsonyrendű személy által).

Az *iniuria* irányulhat a sértett testére, méltóságára és jó hírének rontására.³²

Ulpianus, D. 47, 10, 1, 2: „*Omnesque iniuriam aut in corpus inferri aut ad dignitatem aut ad infamiam pertinere*.”

Feltételei: a szándék (*dolus*); a jóerkölcsöket sértő (*adversus bonos mores*); célzatos cselekedet, amely a sértett becsülete ellen irányul (*contumelia*).³³

A POSZTKLASSZIKUS KORSZAKBAN AZ INIURIA NAGYRÉSZT CRIMENNEK (KÖZBŰNCSELEKMÉNYNEK) MINŐSÜLT

Paulus Sententiái (5, 4, 1) alapján arra a következtetésre jutunk, hogy az *iniuria*ként jelentkező testi sértések (*verberibus* – ütlegelés, *illatione strupi* – a nemi erőszak különböző fajtái *crimenek*nek minősültek.³⁴

Paulus Sententiái 5, 4. *De iniuriis* cím alatt utalnak az *iniuria* klasszikus értelmezésére is – az *iniuriát* elszenvedhetjük testileg és testen kívül: testileg, ha valakit csoportosan megvernek és megszeplőtelenítenek, testen kívül „macskazenével” és rágalmazó irat által, hozzáátéve, hogy ilyen esetekben a sértett érzelmei és a sérelem okozójának szándéka alapján becsülendő fel a büntetés.³⁵

A továbbiakban azonban a *Sententiák* pontosítják a büntetést olyan értelemben, hogy a *corpore* elkövetett *iniuria*, különösen, ha becsületsértő erőszak alkalmazásáról van szó, halállal büntetendő. Ha azonban valaki csak illetlen ajánlattal tör más házasságára, minden siker nélkül, habár az nem minősül bűnténynek, mégis *extra ordinem* (mint *crimen*) büntetendő.³⁶ Ahogyan Zlinszky is megállapítja, a *lex Cornelia* tényállásai a posztklasszikus korszakban kiterjednek új tényállásokra is, azaz a nem tettelesen elkövetett *iniuria* eseteire.³⁷

Pólay szerint a *lex Cornelia* által rögzített esetekben ugyancsak el lehetett járni *criminaliter* és *civiliter* is.³⁸ A *Sententiák* ily módon döntenek el a *lex Cornelia* kapcsán szintén *Paulus*nak tulajdonított megoldást (D. 3, 3, 42, 1), hogy habár az *iniuria* magán delictum jellegű, mégis *criminaliter* üldözés alatt áll. Ennek alapján azonban még nem bizonyítható mindkét per párhuzamos alkalmazásának lehetősége is. A *lex Cornelia* most már kiterjesztett esetei tekintetében Monier is felveti azt a kérdést, hogy vajon a sértett jogosult-e a *criminaliter* és *civiliter* üldözésre egyaránt, igenlő válasz esetében pedig megvalósíthatja-e becsületének csorbításáért mindkét kárpótlást, a *criminaliter* büntetés mellett a pénzbeli kártérítést is? Erre a kérdésre azonban igenlő választ ő sem tud adni.³⁹

A posztklasszikus korszakban az *extra ordinem* üldözendő *crimenek* esetei kiterjedtek a súlyos (*atrox*) *iniuria* eseteire is.

Megállapítható, hogy az i. sz. III. századtól a polgári perben eldöntendő *iniuria*-tényállások száma drasztikusan csökkent. Főképpen a *convicium* eseteire és a bírónak a fellebbező általi becsémelésére szorítkozott (*Paulus*, D. 47, 10, 42).⁴⁰

A *crimenek*ké minősített delictumok büntetése igen gyakran halál, száműzetés, avagy szigetre való deportálás volt, ami összhangban állt az abszolút császárság kegyetlenségével és az emberi értékek lebecsülésével.⁴¹ A *criminaliter* üldözés oka lehetett továbbá a bizonytalan, háborús helyzet (a zavargások és a testi-lelki sérelmek megfékezése), a gazdasági válság és a pénztelenség (minek következtében a sértett nem számíthatott pénzbeli kárpótlásra), ha tekintetbe vesszük, hogy a posztklasszikus *Paulus Sententiái* nyugat-római eredetűek.⁴²

A nem tettelesen elkövetett *iniuria* is bűnténynek minősült. A rágalmozót (*famosi libelli*) megvesszőzéssel büntették, még akkor is, ha állítását be tudná is bizonyítani (C. Th. 9, 34, 1). A *Codex Theodosianus* rendelkezése szerint a névtelen rágalmozó iratokat meg kell semmisíteni (C. Th. 9, 34, 4). A rágalmozó irat nem használható fel bizonyítékként (C. Th. 9, 34, 6). Aki ilyen iratot talál, és nem semmisíti meg, vagy tartalmát mással közli, fejvesztéssel büntetendő (C. Th. 9, 37, 7). Ugyancsak büntetés vár arra is, aki infamáló és becsületsértő iratot látott kifüggesztve nyilvános helyen, és azt nem szakította le, hanem szóbeszéd tárgyává tette (C. Th. 9, 34, 9). Manfredini szerint azonban a *famosi libelli* *Theodosianus* és *Justinianus Codex*-ében specifikus értelmezést kap: nem általános értelemben vett rágalmozó iratról, hanem tömören megfogalmazott névtelen feljelentésről van szó, melyben valamilyen bűnténnyel terhelik az iratban kifejezetten megnevezett személyt.⁴³ Ezeket az iratokat meg kell különböztetni a szatirikus, gúnyos vagy kritikus, polemizáló iratoktól. *Constantinus* császár kora előtt ez a tényállás nem járt főbenjáró büntetéssel. Mint *delictum privatum* az *iniuria* körébe tartozott, és a sértett rendelkezésére állott az *actio iniuriarum* (Ulp. D. 47, 10, 15, 29), vagy *Paulus Sententiái* alapján a sérelem elszenvedője *extra ordinem* elérhette a tettes szigetre való száműzetését (P. S. 5, 4, 17). Manfredini úgy véli, hogy a *delictum crimenné* minősítésben közrejátszott az inquisitorius eljárás bevezetése és a névtelen feljelentések alapján végzett kivizsgálások veszélye. Ez utalta *Constantinus* császárt arra, hogy egyrészt megvédje a feljelentett személyeket, másrészt pedig büntesse azt, aki a névtelen feljelentést közvetlenül, de közvetve is kieszközölte.⁴⁴ Hogy ebben az esetben a sértett indíthatott-e *iniuria* alapján peres eljárást is, ez az általunk ismert források alapján továbbra is nyitott kérdés marad.

A társadalmi és gazdasági válság tehát a személysértések *civiliter* vagy *criminaliter* üldözésének kérdését a posztklasszikus korszakban ismét időszerűvé tette. Látható, hogy az *utilitas publicára* való tekintettel a mérleg a *criminaliter* üldözés oldalára hajlott. A feltett kérdés időszerűségét igazolja *Valens*, *Gratianus* és *Valentinianus* császárok 378-ból származó törvénye „*Victum civiliter agere et criminaliter posse*” címszó alatt (C. Th. 9, 20, 1), melyet kisebb változtatásokkal *Justinianus* császár *Codex*e is átvett (C. Just. 9, 31, 1). E törvény szerint a polgári és büntetőper párhuzamos alkalmazásának lehetősége számtalan esetben meg van engedve.

A törvény a jogtudósokra hivatkozva állapítja meg, hogy ha a családi dolgokra (vagyonra) vonatkozó esetben egyaránt alkalmazható a polgári és a büntető kereset, mindkettőt szabad alkalmazni, és a *civiliter* eljárás a *criminalitert* nem foglalhatja magába. . . . Ezek után példaképpen felsorol néhány esetet, melyek között az *iniuria* nem szerepel, majd megállapítja: mivel ezek az esetek a szokások által váltak ki, hatszáz másik van, amelyet meg sem lehet számolni, amelyben mivel először az egyik kereset nem volt megkísérelve, a másikkal, amely megmaradt, a per újratárgyalható.⁴⁵

Míg a *Codex Theodosianus*ban ez a rendelet az okirathamisításra vonatkozó rendeletek (*crimen falsi*) kötelékében szerepel, addig a *Codex Justinianus* mint általános értékű szabályt külön, egyedülálló *titulus*ként rögzíti.

Archi szerint a C. Th. 9, 20, 1 378.-ban közzétett törvény amellett, hogy fenntartja a két per közötti választás lehetőségét, új jogszabályként⁴⁶ a két per párhuzamos (kumulatív) alkalmazását is bevezeti abban az esetben, ha a sértett választása elsődlegesen a *civiliter agere* lehetőségére esett.⁴⁷ Ezt a lehetőséget a császári hivatal, egy pár eset példakénti megnevezése mellett, megszámlálhatatlan számú hasonló esetre is kiterjeszti. Bozóky a vagyoni ügyek eseteire (így értelmezi a *de re familiari* kifejezést⁴⁸) vonatkoztatja mindkét per egymás utáni lefolytatásának lehetőségét (példaként említi a birtoktól való megfosztás esetét).⁴⁹ Az ilyen értelmezés alapja az lehetett, hogy a *Codex Theodosianus*ban Bozóky sem talált példát arra, hogy a személysértés esetében is indítható lett volna mindkét per, míg a példaként felsorolt esetek külön *constitutió*ban is szerepelnek. Archi szerint, habár a *civiliter* és *criminaliter* eszközök struktúrája és eljárása különböző, mégis mindkettő célja ugyanaz: példaként nevezi meg a *crimen falsi* (okirathamisítás) esetét, melyre vonatkozólag, habár *crimen*ről van szó, a császári hivatal előirányozza a *civiliter agere* lehetőségét (*Qua iuris definitione non ambigitur, etiam falsi crimen, de quo civiliter iam actum est, criminaliter esse repetendum*).⁵⁰ Ez a megoldás Archi szerint lényegesen különbözik a C. Th. 9, 19, 4 pr. szabályától, mely szerint *de falso* (az okirathamisítás miatt) *criminaliter*, azonban a *de scriburae fide* (az okirat bizonyító értéke miatt) *civiliter*, lehet perelni. Itt két különböző érdek védelméről van szó.⁵¹

Felmerül a kérdés, hogy az *iniuria* esetében ugyanazon érdek megvalósításáért lehetett-e párhuzamosan indítani akár *civiliter*, akár *criminaliter* eljárást, és ugyanazon érdek (a becsület, méltóság sérelme) pozitívan elbírálgatható volt-e mindkét eljárásban. Például a rágalmazás (*calumnia*), a házasságtörés (*adulterium*) vagy a nemi erőszak bármely változata, és a *libellum famosum* is, jóllehet a *crimen* eseteiről van szó, ugyanakkor *contumeliaként* is megnyilvánul. Ilyen esetben megalapozott a kérdés, hogy a sérelem elszenvedője kaphatott-e mindkét eljárás szerinti elégtételt: *criminaliter* elérhette-e a sérelem okozójának főbenjáró büntetését, *civiliter* pedig a pénzbeli *aestimatio*s elégtételt?

A CTh.9.20.1 rendelkezése előtérbe helyezi a *civiliter agere* lehetőségét, és ha ez valamilyen oknál fogva nem jár sikerrel megadja a *criminaliter agere* lehetőségét is, de ugyanakkor nem zárja ki mindkettő párhuzamos alkalmazását sem. Az *interpretatio*, amely a példaként felsorolt eseteket taglalja, a *criminaliter* üldözést csak arra az esetre irányozza elő, ha a *civiliter* nem járt sikerrel, vagy elmaradt.

Az *interpretatio* szerint vannak kevert esetek, amelyek részben magán-, részben közbűncselekmények; és ennek folytán úgy oszthatók meg, hogy először *civiliter*, azután pedig *criminaliter* üldözhetők, ha a felperes erre igényt

tart: ha valakitől erőszakkal megvonják birtokát, és a dolog visszaszerzésére a *civiliter* keresettel azt elmulasztotta perelni, a lehetőséget (*criminaliter*) visszaszerezheti . . .⁵²

Az ilyen értelmezés alapján személysértés esetében sem árt megkísérelni mindkét per alkalmazását, azonban az idézett értelmezés nem alapozza meg mindkét per párhuzamos igénybevételének lehetőségét.

Ha a személysértéseket vesszük figyelembe, például az *adulterium* esetét, kétségtelen, hogy mindkét eljárás folytatható, azonban nem ugyanazon érdek megvalósítására. *Criminaliter* a *delictum publicum* alapján, *civiliter* pedig az *adulterium* kapcsán felmerülő anyagi érdekek megvalósítására, mint például a hozomány. A polgári peres igényt azonban ilyen érdekek megvalósítása esetében is csak a házasságtörés miatti büntetőper befejeztével lehet lefolytatni, hogy a büntetőpert ne hátráltassa.⁵³

JUSTINIANUSI TÖREKVÉS A KLASSZIKUS ÉS POSZTKLASSZIKUS KORSZAK MEGOLDÁSAINAK EGYEZTETÉSÉRE, VALAMINT AZ ÚGYNEVEZETT *INIURIA* *GENERALIS*

A különböző korszakokban kialakult problémamegoldások, valamint *Justinianus* császár azon igyekezete, hogy visszaállítsa a klasszikus jog érvényét, a kodifikáció elkészítői elé komoly feladatot tűzött: rendezzék a lényegében különböző klasszikus és posztklasszikus szabályokat a személysértés esetében? A justinianusi kodifikációban helyet kaptak a klasszikus jogászok esetmegoldásai és a régi források közvetítése, valamint értékelése, a klasszikus jogászok véleménye posztklasszikus átdolgozásban,⁵⁴ valamint a közérdeket (*utilitas publica*) képviselő posztklasszikus császári törvények. A személysértés értelmében vett *iniuria* igen összetett és szerteágazó esetjogára tekintettel ez a probléma még nehezebbnek bizonyult.

A *Codex Justinianus* általános szabályként rögzíti a már idézett törvényt, amely a *Codex Theodostanus*ban benne foglaltatik (C. Th. 9, 20, 1). Általános jellege mellett a justinianusi változat a nyugat-római interpretációt is igyekszik pontosítani olyan értelemben, hogy mindkét kereset megindítható, és nem fontos, hogy melyiket, az *actio civilist* vagy az *actio criminalist* kezdeményezték-e először, egyik kereset sem gátolja a sérelem elszenvedőjét abban, hogy a másik eljárást is megkísérelje.⁵⁵

A személysértés jellegű bűntények a *Codex Justinianus* szerint is *criminaliter* üldözés alá esnek, eltérően az ókor jogszabályainak megőrzésére hivatott Digestától és Institutiótól, melyek a *civiliter* vagy *criminaliter* üldözés klasszikus lehetőségét követik.

Justinianus Institutiói, melyek a jövő jogászok számára valamilyen általános felfogást, elméleti alapot is kellett hogy nyújtsanak, a *contumelia* értelmében felfogott *iniuriát* is tágan értelmezik, és a megnevezett esetek mellett megjegyzik, hogy az *iniuriát* sok más módon is el lehet követni: „*et denique aliis pluribus modis admitti iniuriam manifestum est.*”⁵⁶ – ami az *iniuria generalis*ra utal. Pólay elveti azt az álláspontot, mely szerint az *iniuria* már az ókorban általános jelleget kaphatott volna, ugyancsak ez az álláspontja az ún. *edictum generale* kapcsán is. Szerinte az i. sz. IV. században a *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*⁵⁷ elnevezésű gyűjteményben jelenik csak meg az *iniuria* mint generálklauzula: „*iniuria, quod non iure fit*” (az *iniuria* az, ami nem jogszerű)⁵⁸ A generálklauzula kialakulása igen érdekes jogfilozófiai kérdés, különösen a római joggal kapcsolatban: a tételes jogi normák, avagy a jogrendszer egésze ellen irányuló vétséget jelent-e az *iniuria*. Zlinszky elfogadja *Labeo* azon álláspontját, mely szerint már a *praetor* tiltja mindazt, ami a jó erkölcs ellen irányul.⁵⁹ Ugyanakkor ez a filozófiai nézet segíthette elő a személyisértés *iniuria*-tényállásainak szükségszerű bővítését is. Ilyen irányt vesz a mai jogfejlődés is, nemcsak a jogellenes, de a jó erkölcsökbe ütköző magatartást is szankcionálja, szem előtt tartva a jogrendszer egészének sérelmét. Ez egy irányvonalat jelez, amely jóllehet a kezdeti római társadalomban nem fogalmazódhatott meg, de a védett érdekek állandó bővülése kétségkívül tanúsítja.⁶⁰

Követve a klasszikus felfogást *Justinianus Institutiói* is megállapítják, hogy az *iniuria* minden esetben lehet alkalmazni a *criminaliter* vagy a *civiliter* eljárást: Just. Inst. 4, 4, 10 „*In summa sciendum est, de omni iniuria eum qui passus est posse vel criminaliter agere vel civiliter. et si quidem civiliter agatur, aestimatione facta secundum quod dictum est, poena imponitur. sin autem criminaliter, officio iudicis extraordinaria poena reo irrogatur . . .*” (Általában tudni kell, hogy minden sérelem esetében perelhet a sérelmet szenvedett és pedig vagy bűnvádi, vagy polgári úton. Ha polgári úton perel, akkor a mondottak szerint becslés alapján szabja ki a bíró a büntetést. Ha pedig bűnvádi úton perel, akkor a bíró tisztéből kifolyólag mér a vádlottra rendkívüli büntetést . . .”)

Az előző korok megoldásainak ilyen szép összefoglalása után azonban váratlan fordulatként ér bennünket a *Zeno* császár példaként felhozott *constitutio*-ja (C. J. 9, 35, 11), mely szerint: „Ha pedig bűnvádi úton perel, akkor a bíró a tisztéből kifolyólag szab ki a vádlottra rendkívüli büntetést, szem előtt tartva, amit *Zeno* császár *constitutio*jában irányzott elő, hogy *illustris* című és ezek felett álló személyek *iniuriarum actió*t bűnvádi úton is indíthatnak, illetőleg mint vádlottak lefolytathatnak képviselő útján is . . .”⁶¹

Az *Institutió*nak ez a része tulajdonképpen nemcsak a mi szemlélődő szempontunkból származó kételyt, de a justinianusi kodifikációs bizottságnak a probléma megoldását illető kétségeit is igazolja. – Az *actio iniuriarum criminaliter* alkalmazásakor megengedi a *procurator* (képviselő) általi eljárást, miköz-

ben a büntetőper ezt a lehetőséget nemcsak a klasszikus, de a posztklasszikus források szerint is kizárja.

Zeno császár rendelete a gyakorlatban elfogadott megoldására utal. *Justinianus Institutió*iban nemegyszer találkozunk a klasszikus jogszabály és a posztklasszikus gyakorlat ellentétével.⁶²

A justinianusi *Institutiók* az *iniuria* esetében a *criminaliter* és *civiliter* eljárás vagylagos változatát fogadják el. Szerintünk ez nem jelenti azt, hogy ha az egyik eljárás nem járt sikerrel, a sértett nem kísérelhette meg a másik lehetőséget. Sőt az sem kétséges, hogy a sértett megvalósíthatta az *iniuriát* követő egyéb anyagi érdekeit. Mindemellett, ha *iniuria* következtében többen szenvedtek el sérelmet, valamennyi érdekelt kárpótoltathatta magát. Ebben az esetben, nem lévén szó a *ne bis in idem* elvének megsértéséről, az *Institutio* is megadja a lehetőséget a több per lefolytatására.⁶³ A választás lehetőségének megadása érthető: az élet nemcsak tipikus *iniuria*-tényállásokat produkál, ezért a jogalkotónak sem volt egyszerű, a sérelem elszenvedőjének pedig még nehezebb lehetett ügyét *crimenként* vagy egyszerű *iniuriaként* minősíteni. Úgy tűnik azonban, hogy ugyanazon személy ugyanazon érdeket kétszer nem valósíthatott meg nemcsak ugyanazon eljárásban, de a *civiliter* és *criminaliter* kereset halmozásával sem. Ezt a választási lehetőséget kívánják hangsúlyozni az interpoláltak vélt *Digesta*-esetek is, amelyek a *lex Cornelia* eseteire, vagy az *atrox iniuria* eseteire is a *civiliter* üldözés lehetőségéről tanúskodnak.

Marc. D. 47, 10, 37, 1; *Ulp.* D. 47, 10, 7, 6: „*Posse hodie de omni iniuria, sed et de atroci civiliter agi imperator noster rescripsit (Severus)*. (Manapság, császáruk *rescriptuma* szerint /Severus/, minden *iniuria*, tehát a súlyos is, perelhető polgári perben /civiliter/.)

Ezzel szemben azonban *Hermogenianus* (D. 47, 10, 45), követve a gyakorlatot, a súlyos *iniuria* eseteit *extra ordinem criminaliter* büntethetőként fogalmazza meg, amely státusbéli megkülönböztetés szerint (annak alapján, hogy rabszolga, *humiliores*, avagy *honestiores* elkövetőről lenne-e szó) különbözőképpen büntetendő.

KÖVETKEZTETÉS

A XII táblás törvény elsődlegesen testi sértést jelölő *iniuria delictuma*, az i. e. III. században közzétett *lex Aquilia*t követően (mely a rabszolga testének sérelmét dologrongálásként kezeli), mindinkább a szabad ember méltósága (becsülete, jó hírneve) elleni vétséggé válik. A klasszikus kori jogtudósok többször is hangsúlyozták, hogy a szabad ember teste felbecsülhetetlen értékű, mert mivel a szabad ember nem tulajdonosa saját testének – nincs ára. A szabad ember méltósága azonban sérelmet szenvedhetett akár testi sértés által (re), akár szóbeli becsmérléssel (verbis), sőt egyéb cselekedetek által is (pl. ha valaki szeme-

tet dob más kútjába, vagy azt híreszteli valakiről, hogy eladósodott). *Iniuria* értelmében okozott *delictum*-ról azonban csak abban az esetben lehetett szó, ha a cselekedet nemcsak a sértett szempontjából méltóságsértő, hanem ugyanakkor a közösség is jó erkölcsöt sértőnek minősíti (*adversus bonos mores*). Emellett *iniuria*ként csak a szándékos (*dolus*), a sértett becsülete ellen irányuló (*contumelia*) célzatos cselekedet volt büntetendő.

Az *iniuria* esetjoga már a római korban újabb és újabb esetekkel bővült, olyannyira, hogy a VI. században *Justinianus* császár *Institutióiban* (törvényerejű tankönyv) azt olvashatjuk, hogy a példaként felsorolt esetek mellett „az *iniuriát* sok más módon is el lehet követni”. Ez a megállapítás összhangban van az *iniuria* azon értelmezésével, hogy *iniuria* mindaz, ami nem jogszerű – tehát jogellenes („*iniuria, quod non iure fit*”). Az *iniuria* ilyen általános értelmezése igen érdekes időszéri jogfilozófiai kérdést vet fel: a tételes jogi normák (a törvényben megnevezett tényállások), avagy a jogrendszer egésze ellen irányuló vétséget jelent-e az *iniuria*? A mai jogfejlődés ilyen irányban halad nemcsak a jogellenes, de az erkölcsbe ütköző magatartást is szankcionálja, szem előtt tartva a jogrendszer egészének sérelmét.

A római kori méltóságsértő *iniuria* a szabad ember becsülete, tisztessége, jó hírneve ellen irányult. A római jogi források másfajta erkölcsi kár (félelem, fájdalom) kárpótlásáról nem tanúskodnak.

Követve a római jogtudósok felfogását, hogy a szabad ember testének (eltérően a rabszolgáétól) nincs ára, felvetődik a kérdés: miért tartották fontosnak becsületsértés esetében a pénzbüntetést, melynek összegét „amennyi az adott esetben méltányosnak bizonyul (*quantum ob eam rem aequum . . . videbitur*” – D. 47, 10, 17, 2) elve alapján becsülték fel? Ha szem előtt tartjuk, hogy az ember kezdetben vérbosszúval, később pedig a szemet szemért, fogat fogért elvvel védte javait és így méltóságát is, akkor a társadalmi közösségre nézve, a polgárok közötti zavargások megszüntetése érdekében, ennél már sokkal biztonságosabb volt a pénzbeli kiegyezés vagy a tarifarendszer. A méltányosság alapján megállapított pénzbeli kárpótlás a római köztársaság korszakában a zavargások megfékezésére ennél még jobb megoldásnak bizonyult. Később azonban a becsérték mindinkább kifejezésre juttatta a társadalmi egyenlőtlenséget, amely különösen a posztklasszikus korszakban nyilvánvaló. A magas rangú polgár becsülete többet ér (*iniuria atrox*) nemcsak akkor, ha nyilvános helyen becsmérelték, de akkor is, ha alacsonyabb rendű személy sértette meg a magasabb rangút.

A közbűncselekmény (*delictum publicum – crimen*) a római korszakban nem volt élesen elhatárolva a magándelictumtól (*delictum privatum*), annak alapján azonban, hogy az *iniuria* eseteit kezdetben polgári perben döntötték el, ez a *delictum* a XII táblás törvény idején magándelictumként jelentkezik. Tekintve, hogy már a preklasszikus korszakban megkövetelték, hogy a közösség által

megszabott jó erkölcs elleni (*adversus bonos mores*) jellege is legyen, ekképp értékelhetjük egészen Sulla korszakáig. A büntetőperben való (*criminaliter*) üldözés bevezetése a római polgárháborúk következménye volt. A közérdek, rendteremtés céljából Sulla a testi sértéseket és a magánlaksértést *crimenné* minősítette. A sullai *lex Cornelia* ilyen rendelkezése vezette be a klasszikus jogászok véleményét, hogy *iniuria* esetében választani lehet a *criminaliter* vagy *civiliter* kereset között. A *criminaliter* üldözés jelentőségét a klasszikus kor választási lehetősége után, a III. század gazdasági és általános társadalmi válsága hozta vissza. E válság következtében megnövekedett a bűnözés, minek következtében az „erős kéz” politikáját követve, a legtöbb *iniuria* tényállás *crimenné* minősült. A kegyetlen büntetések azonban ismét időszerűvé tették a *civiliter* vagy *criminaliter* üldözés kérdését, most oly értelemben is, hogy lehet-e mindkettőt párhuzamosan alkalmazni. Az általunk ismert források szerint a sérelem elszenvedője nem követelhetette egyidejűleg személyisértés esetében a sértés elkövetőjének büntetőperbeli büntetését, illetve az *actio iniuriarum* alapján a *civiliter* megítélt *aestimatió*s értékét. Ha anyagi kára keletkezett is az *iniuria* által, vagy ha az *iniuria* több személyt is sértett, abban az esetben indítható volt több per is, azonban *iniuria* esetében a *criminaliter* és *civiliter* eljárás ugyanazon (erkölcsi) érdek megvalósítására továbbra is kérdéses marad. Feltehetően a *ne bis in idem* szabálya volt érvényben.

A római jogtörténet a személyiségvédelem néhány időszerű kérdésére hívja fel figyelmünket:

1. A személyiség védelme a törvényben kimondottan előírányzott esetekben érvényesíthető, vagy pedig mindenkor, ha a sérelem a jogrendszer egészének figyelembevétele alapján sérti az emberi méltóságot?

2. A becsület, tisztesség, jó hírnév védelme polgári vagy büntetőperben, avagy mindkét perben vagylagosan vagy párhuzamosan érvényesíthető-e?⁶⁴

3. Szem előtt tartva a valós társadalmi egyenlőtlenséget, hogyan lehet biztosítani az emberi méltóság védelme esetében az egyenlő és tisztességes eljárást a joggyakorlatban?

JEGYZETEK

¹ Megjegyzendő azonban, hogy a római korszakban a közbűncselekményeket szabályozó büntetőjog nem ismeretes mint külön jogi ág. Lásd Zlinszky, J.: *Noxiam sarcire*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Jur. et pol. Tom. IX, fasc. 1–13, Miskolc, 1994, 235–245. l.

² A *membrum ruptum* értelmezésével kapcsolatos különböző véleményekről lásd Pólay, E.: *A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez, Iniuria-tényállások a római jogban*, Szeged, 1983, 12. l. (Angol nyelven: *Iniuria Types in Roman Law*, Budapest, 1986)

³ „Si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto” A talio alkalmazását Mózes II. Törvénykönyve a következőképpen írja le: „Életért életet, szemért szemet, fogért fogat, kézért kezét, lábért lábat!” (MTörv 19.21)

- ⁴ Egyes vélemények szerint a 25 asszal büntetendő iniuriam alteri facit esete irányult a méltóság ellen. Mások azonban ezt a véleményt elfogadhatatlannak tartják, mert a testi sérelmekkel szemben a lelki sérelem leértékeléséről lenne szó.
- ⁵ Talamanca, M.: *Istituzioni di diritto romano*, Milano, 1990, 630. l.
- ⁶ Talamanca, i. m. 360. l.
- ⁷ Puhan, I.: *Injuria Zakona XII tablica*, Godišnik na pravno-ekonomskiot fakultet vo Skopje, Skopje, 1955, 467–483. l.
- ⁸ Zlinszky, J.: *Római büntetőjog*, Miskolc, 1995, 124. l.
- ⁹ Pólay, i. m. 25. l. (IX, 1 és 2: Cicero, de leg. 3, 4, 11: „...De capite civis nisi per maximum comitiatum – ne ferunt”. Az effajta mágikus cselekedetek criminaliter üldözése Justinianus korában is fennmaradt.
- ¹⁰ Pólay, i. m. 16–27. l.
- ¹¹ Gellius (Noct. Att. 20, 1, 12–13), Labeot idézve Lucius Veratius esetén mutatja be a XII táblás törvény bírságainak időszerűtlenségét. A 25 as bírság idővel olyan jelentéktelen összegnek bizonyult, hogy Veratius séta közben a szabad emberek arcon csapásával szórakozott, mögötte haladó rabszolgája pedig nyomban kifizette a károsultaknak a 25 ast.
- ¹² Talamanca, i. m. 630. l.
- ¹³ Ami nem jelenti azt, hogy e kérdés körül nem folynak viták, lásd Pólay, i. m. 45. l. not. 15.
- ¹⁴ Molnár, I.–Jakab, É.: *Római jog*, Szeged, 2001, 340. l.
- ¹⁵ Pugliese, G.: *Studi sull' „iniuria” I*. Milano, 1941, 66. l. Pugliese szerint a XII táblás törvény három tényállása (VIII, 2–4) ebben a korszakban még nem került egységes fogalom, az iniuria fogalma alá, csupán a tarifarendszer és a talio alkalmazása szűnt meg.
- ¹⁶ Földi, A.–Hamza, G.: *A római jog története és institúciói*, Budapest, 1996, 557. l. Részletesebben ezeket a tényállásokat csak a klasszikus jog fejtette ki.
- ¹⁷ Lásd, Pólay, i. m. 55–59. l.
- ¹⁸ Pólay (i. m. 53–54. l.) Bizonyítékát az i. e. 86–82 között keletkezett tanmű, az Auctor ad Herenium (4, 25, 35) szövegében véli, szerinte a conviciumban még a tettleges bántalmazás új formáját látták, „a fülnek, mint testrésznek »macskazenével« való megsértését”. Ezt a nézetet nem osztja Solyom, L.: *Az iniuria és a személyiségi jogok*. „Semlegesség” és technika, Állam- és Jogtudomány XXIX 2/1981, 26. l.
- ¹⁹ Pólay, i. m. 52. l.
- ²⁰ A köztársaság korszakának második felétől a szerződésen kívüli károk körében is a vétkes felelősség elve érvényesült és a jogellenesség elvált a vétkességtől (a károkozás lehetett jogellenes, de vétkesség hiányában most már nem volt felróható) – állítja Molnár. Ehhez a fejlődésmenethez a bona fides elvének alkalmazása vezetett. Helyesen állapítja meg, hogy a fejlődés nem lehetett „féloldalas”, hogy a bona fides elve csak a szerződéseknél érvényesült volna, a szerződésen kívüli károknál pedig továbbra is megmaradt volna az eredményfelelősség. Fokozatosan az i. e. III. század végétől a szerződésen kívüli károknál is a bona fidesszel ellentétes dolus lett a felelősség alapja, amihez később hozzáadt a culpa is. Cicero (Pro. Tull. 14, 34) is megjegyzi, hogy másoknak kárt okozni nem szándékosan is lehet („nec consulto alteri damnum dari sine dolo malo potest”). Molnár a veteresek (P. Mucius, Q. Mucius, Servius, Alfenus) szövegeinek vizsgálata alapján megállapítja, hogy a felelősséget már az i. e. II. század végén, illetve az I. század elején a culpára is kiterjesztették, ami a konkrét esetben elvárható gondosság elmulasztását jelentette. Erre utal a Paulus által közvetített muciusi szöveg (Paulus, D. 9, 2, 31). Arról az esetről szól, hogy ha a fanyeső a közút mellett ágat dob le, de nem kiált, akkor felelni fog az arra haladót ért kárért. Felelős abban az esetben is, ha magánút mellett történt a kár, ha nem kiáltott, vagy későn kiáltott. Ebben a két esetben culpaért felelt. A harmadik változata az esetnek, ha a

baleset az úttól távol történne. Ekkor csak dolusért lenne felelős. Gondatlanság nem áll fenn, mert nem láthatta előre, hogy ezen a helyen valaki átjár. Servius a ház elhanyagolt állapota miatt bekövetkezett kárért felelőssé teszi a háztulajdonost (Ulp. D. 39, 2, 24, 4), ugyancsak Alfenus is (D. 39, 2, 43), de ha a kár elháríthatatlan erő következménye volt, akkor a háztulajdonost nem terhelte felelősség. Molnár nézete szerint „a culpa fogalmát a veteres jogtudománya teremtette meg az úgynevezett culpa Aquiliana formájában”. Bővebben, Molnár, I.: *A preklasszikus jog felelősségi rendszere*, Dr. Szilbereky Jenő emlékkönyv, Acta Univ. Seg. de Attila József nominatae, Acta jur. Et. Pol. Tom. XXXVII, fasc. 1–22, Szeged, 1987, 189–207. l.

²¹ Apianus, Római polgárháborúk, *Danilović, J. – Stanojević, O.: Tekstovi iz rimskog prava*, Beograd, 1996, 9–10. l.

²² Maskin, *Az ókori Róma története*, 251–253. l.

²³ D. 3, 3, 42, 1: Paulus 8 ad ed. „Ad actionem iniuriarum ex lege Cornelia procurator dari potest: nem etsi pro publica utilitate exercetur, privata tamen est.”

²⁴ *Pugliese*, i. m. 141. l.

²⁵ Paulus a famosum libellum kapcsán állítja: D. 47, 10, 6: Paulus 55 ad ed. „Plane si actum sit publico iudicio, denegandum est privatum: similiter ex diverso.” L. *Pólay E.*, i. m. 78. l.

²⁶ L.: Dig. 47.10.7.1 Ulpianus 57 ad ed. Ugyanez a helyzet az az adulterium és a stuprum esetében is (Papinianus, D. 48, 4, 5, 6). Ha szabad emberekről van szó, a lex Iulia a mérvadó. A rabszolgák esetében azonban a lex Aquilia és az iniuriarum actio alkalmazható, azzal, hogy a praetori actio de servo corrupto sincs megtiltva. Ebben az esetben több kereset is emelhető. A felperes kumulatíván alkalmazhatja a poenális és reipersecutorius kereseteket. A magánjellegű keresetek halmozása azonban kizárt az actiones mixtae esetében, mert ugyanazon érdek nem valósítható meg kétszer (ne bis in idem); *Zimmermann, R.: The Law of Obligations*, Oxford, 1996, 921. l. Bozóky szerint (Bozóky A.: *Az első keresztény kodifikáció /Codex Theodosianus/*, Budapest, 1900, 125 és 130. l.) a ne bis in idem szabálya fennmaradt a Codex Theodosianus rendelkezései szerint is. C. Th. 2, 18, 3; 4, 18, 2.

²⁷ Pólay (i. m. 68–69) szerint az actio legis Aquiliae utilis alkalmazása, a többségi felfogástól eltérőleg, i. e. 67. és i. sz. 130 között jött létre. A communis opinio szerint az aquilusi keresetet utilis causa csak a posztklasszikus korszakban terjesztették ki a szabad ember testi sérüléseire.

²⁸ Molnár szerint (i. m. 191. l.) a gondatlanul okozott testi sértést már a preklasszikus korszakban szankcionálták a szabad ember testi sértésének eseteiben is.

²⁹ L.: Monier, R.: *Manuel de droit romain, Les Obligations*, ed. 5, Paris, 1954 /1977/, 61–62. l.

³⁰ D. 9, 3, 7.

³¹ Pólay, i. m. 69. l.

³² Pólay, i. m. 85. l.

³³ Ulpianus, D. 47, 10, 15, 24; D. 9, 2, 5, 3; Paulus, D. 47, 10, 33.

³⁴ A Sententiák „Ad legem Corneliam de sicariis et veneficis (a gyilkosokról és méregkeverőkről)” körében tárgyalják a már régről ismert fanyeső esetét is. Most azonban függetlenül attól, hogy forgalmas vagy elhagyatott helyen vágta-e az ágakat, ha nem kiáltott, hogy megakadályozza a kárt, és a leeső faág valakinek a halálát okozta, bányamunkára ítélték (P. S. 5, 23, 12). Az ilyen döntés ismét az objektív felelősség felé kanyarodik. A tiszta objektív, vétkességet kizáró felelősség példái is jelen vannak e címszó alatt. Ide tartoznak azok az esetek, ha valaki magzatelhajtás céljából, vagy szerelmi bájtalként másnak italt adott, még ha a szándékosság nem is állt fenn (etsi id dolo non faciant). Alacsonyrendű elkövetők esetében bányamunka, magasrangú esetében pedig szigetre való száműzetés volt a büntetés, és vagyonukat is elkobozták. Ha az italt ivó személy meghalt, büntetése-

se halál volt. Azzal indokolták a szigorú büntetéseket, hogy az elkövetők rossz példát mutattak (mali exempli res est – P. S. 5, 23, 19). Még furcsább az az eset, ha gyógyítás céljából gyógyszert adott valaki a másinak, és az meghalt. A gyógyszert adó személyt, ha alacsonyrendű, halállal, ha magasrangú, szigetre való száműzetéssel büntették (P. S. 5, 23, 19). Az ilyen kegyetlenségnek más magyarázata nincs, mint a varázslók és más kereszténységet veszélyeztető eretnekek minden enyhítő körülmény figyelmen kívül hagyása melletti üldözése.

³⁵ P. S. 5, 4, 1: Iniuriam patimur aut in corpus aut extra corpus: in corpus verberibus et illatione stupri, extra corpus conviciis et famosus libellis, quod ex adfectu uniuscuiusque patientis et facientis aestimatur . . .

³⁶ P. S. 5, 4, 4. „Corpori iniuria infertur, cum quis pulsatur cuive stuprum infertur aut de stupro interpellatur. Quae res extra ordinem vindicatur, ita ut pulsatio pudoris poena capitis vindicetur. 5. Sollicitatores alienarum nuptiarum itemque matrimoniorum interpellatores et si effectum sceleris potiri non possint, propter voluntatem perniciosae libidinis extra ordinem puniuntur.”

³⁷ Zlinszky J., i. m. 147–148. l.

³⁸ P. S. 5, 4, 8. „Mixto iure actio (lege et moribus) iniuriarum ex lege Cornelia constituitur, quotiens quis pulsatur, vel cuius domus introitur ab his, qui vulgo directarii apellantur. In quos extra ordinem animadvertitur, ita ut furis ingruentis consilium pro modo commentae fraudis poena vindicetur exilii aut metalli aut operis publici. 9. Iniuriarum civiliter damnatus eiusque aestimationem inferre iussus famosus efficitur.” Pólay E., i. m. 66–67. l. Továbbá Romac, A.: Paulo, *Sentencijs*, Zagreb, 1989, str. 189. not. 16.

³⁹ Monier, R., i. m. 45. l.

⁴⁰ M. A. de Dominicis: *De alcuni testi orientali sulle „Sententiae”*, St. Arangio–Ruiz, IV Napoli, 1953, 351. l.

⁴¹ Levy, E.: *Die Römische Kapitalstrafe*, Ges. Schr. II, Köln–Graz, 1963, 337. l.

⁴² A nehéz gazdasági helyzetre, pénztelenségre való hivatkozás manapság is előfordul. A szerbiai büntető törvénykönyv tervezetének kidolgozásakor az egyik érv éppen a pénztelenség volt a börtönbüntetés fenntartása mellett a rágalmazás és becsületsértés esetében.

⁴³ Manfredini, A. D.: *Osservazioni sulla compilazione Teodosiana* (C. Th. 1, 1, 5, 6 c Nov. Theod. 1) in *marginibus a C. Th. 9, 34 (de famosus libellis)*, Atti dell' accademia rom. Cost. Perugia, 1981, 417. l.

⁴⁴ Manfredini, A. D., i. m. 417–419. l.

⁴⁵ C. Th. 9, 20, 1 „Imppp. Valens, Grat. et Valent. AAA. ad Antonium pf. p. A.: Plerisque prudentium generaliter definitum est, quoties de re familiari et civilis et criminalis competit actio, utraque licere experiri, nec si civiliter fuerit actum, criminalem posse consumi.... Et quum una excepta sit causa de moribus, sexcenta alia sunt, quae enumerari non possunt, ut, quum altera prius actio intentata sit, per alteram, quae supererit, iudicatum liceat retractari.”

⁴⁶ Habár hivatkozik a jogtudósok véleményére – az megalapozatlan. Lásd, Archi, G. G.: „Civiliter vel criminaliter agere” in *tema di falso documentale (Contributo storico-domatico al problema della efficacia della scriptura)*, Scritti di diritto romano, vol. III, Studi di diritto penale studi di diritto postclassico e Giustiniano, Milano, 1981, i. m. 1592 és n. 11.

⁴⁷ Archi, G. G., i. m. 1591. l.

⁴⁸ Pharr, C.: *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton University Press, 1952, a de re familiai kifejezést „property”-ként fordította le azzal a magyarázattal, hogy res familiarison (family) property, pecuniary matters értendő.

⁴⁹ Bozóky A.: *Az első keresztény kodifikáció (Codex Theodosianus)*, Budapest, 1900, 120. l.

⁵⁰ Archi, i. m. 1594. l.

- ⁵¹ Polgári per útján az okirat valódisága kérdéses a hamisítás fennforgásának állítása nélkül, bűnvádi per útján az okirathamisítás bizonyítandó. Lásd Bozóky A., i. m. 113. l.
- ⁵² Int. CTh.9.20.1 „Sunt causae permixtae, civiles pariter et criminales; et possunt hae causae ita dividi, ut prius civilis, deinde criminalis agatur, si voluerit accusator: ita ut si quis de re sua fuerit violenter expulsus, et rem ablatam civili primitus maluerit actione repetere, momentum sibi restitui petat, . . .”
- ⁵³ Bozóky A., i. m. 111. l.; C. Th. 9, 7, 7 (C. J. 9, 9, 32).
- ⁵⁴ A Digestákban „De extraordinibus criminibus” címszó alatt találjuk a posztklasszikus korszakban többszörösen átdolgozott paulusi Sententiák egyes crimennek minősített iniuria-tényállásait. Paulus, D. 47, 11, 1. libro quinto sententiarum. D.47.11.1.1 (Paul. Sent. 5, 4, 13 és 14); Dig.47.11.1.2.
- ⁵⁵ C. J. 9,31, pr. Justinianus Codexében a „sive prius criminalis sive civilis actio moveatur” és az „et similiter e contrario” szövegrész betoldás a Codex Theodosianusban megtalálható rendelethez.
- ⁵⁶ Iust. Inst. 4, 4, 1.
- ⁵⁷ Ez a jogkönyv „Mózes törvényeit” hasonlította össze a római joggal, a pogány jogászok és császárok által alkotott jognak a kereszténységgel való összeegyeztetése céljából.
- ⁵⁸ Pólay, i. m. 90. és 95. l.
- ⁵⁹ Zlinszky J.: *Római büntetőjog*, Budapest, 1995, 146. l.
- ⁶⁰ Mommsen és Kaser véleménye szerint az iniuria már az ókorban általános fogalom volt, amely minden jogellenes cselekedetet magában foglalt. L.: Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899, 784–825. l.; M. Kaser, *Das altrömische ius*, Göttingen, 1949, 207–208. l. E nézet ellen szóló érveket Pólay E., i. m. 11. l. Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*, Budapest, 1996, 557. l. A general iniuria megjelenését a pretori edictumhoz fűzi. Monier, R. *Manuel élémentaire de droit romain*, tom. 2, Paris, 1977, 44. l.
- ⁶¹ Just. Inst. 4, 4, 10. „hoc videlicet observando, quod Zenoniana constitutio introduxit, ut viri illustres quique supra eos sunt et per procuratores possint actionem iniuriarum criminaliter vel persequi vel suscipere”. *Justinianus császár Intézményei* (magyar nyelvű fordításban), Budapest, 1939, újranyomtatva, 1997.
- ⁶² Pl. Az adásvételi szerződés formája tekintetében, a pretium iustum, valamint a származékos tulajdonszerzés esetében.
- ⁶³ (Ulpianus, D. 47, 10, 5, 6): ha az iniuriát a filis familias szenvedni el, az apa perelhet az actio iniuriarum alapján, a fiú pedig a lex Cornelia alapján. – A filius azonban mindkettőt nem alkalmazhatja. Monier, R., i. m. 5. l. és not. 4.
- ⁶⁴ Felhívjuk a figyelmet Büntető törvénykönyvünk rendelkezéseire, *Krivični zakonik* Sl. gl. RS 85/05 od 29.09.05. na snazi od 01.01.2006.

PROTECTION OF HUMAN DIGNITY IN ANCIENT ROME

Since it was a slave society, in ancient Rome we cannot speak of the protection of personality rights in the contemporary sense of the word. However, we cannot deny that in Roman society the protection of the honesty, integrity and reputation of free Roman citizens was ensured as one of the fundamental values of Roman society. In our days the violation of these personality values are protected by civil law, what more, frequently even by criminal law as violation of moral, non-material values. In Rome we find moral damage in the frameworks of wrongful deeds (*delictums*) as the institution of *iniuria*. Being of non evaluative value, the question arises how the protection of these values can be guaranteed. In legal history claim for monetary compensation for moral damage has often been considered immoral. Roman law does not recognize the concept of moral damage; however, we can already find traces of the basis and method for compensation for moral damage in Roman times. Therefore, it is of interest in the present, too, to look back into the past and into an era in which solutions were sought for the protection of the fundamental issues of human dignity. Looking through this rich source material, the legacy of the Roman world, we are trying to throw some light onto the antecedents of the protection of fundamental human values in ancient Roman times.

In Roman legal history bearings of a case of personal injuries (as a form of *iniuria*) gradually developed and widened. The questions whether *iniuria* could be an incidence of physical (*re*) or only verbal abuse (*verbis*), and also what legal proceedings ought to be taken: civil or criminal suit, etc. also arose. The answers to these questions were given by the social conditions of the stages of development of Roman law.

Keywords: ancient Rome, Roman law, the XII Tables of the Roman Law, libel and slander

Takács Izabella

NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS *DIALOGUS*ÁNAK ÉRTELMEZÉSE

Interpretation of Dialogus by Mátyás Nyéki Vörös

A dolgozat a középkori Visio Philiberti ismertetésével igyekszik bemutatni Nyéki Vörös Mátyás *Dialogus*át, s annak újjáélesztett, barokkos stílusjegyeit, jellemzőit. A mű értelmezése során kitűnik, hogy Nyéki Vörös Mátyás a barokk szemléletet, a hatniakaráss jellegzetes eszközeit felhasználva érzékletessé tudta tenni, s felélesztette a középkori víziót kora olvasói számára.

Kulcsszavak: barokk, *Dialogus*, középkor, manierizmus, Nyéki Vörös Mátyás, Visio Philiberti

1. A BAROKK IRODALMA

1.1. A barokról általában

A barokk korszakon a XVII. és XVIII. század művészeti stílusának korszakát értjük. Nem azt jelenti ez, természetesen, hogy egy egységes stílus nőtt ki 1600-ban, amely 1800-ra megszűnt. Bán Imre a barokról írt előszavában ezt a kort az 1570 és 1750 közé eső évekre szűkíti. Tulajdonképpen a reneszánszból nőtt ki, valamiféle újszerű nyugtalanságot, mozgalmasságot, bonyolultságot hozva, amely eltért a reneszánsz megszokott stílusától. Sőt a késő reneszánsz korszakán, a manierizmuson is átível. Sokan nem nézik jó szemmel ezt az újfajta megnyilatkozást, elnevezése, a barokk is csúfnévből, az olasz barocco szóból ered, amely nyakatekert okoskodást jelent. A barokk irodalom témája továbbra is a vallásos irodalom, de a főnemességi élethez is kapcsolódik. Egyes helyeken a (kis)polgári barokkot is megemlítik.

1.2. A barokk irodalom jellemzői

A barokk eredetileg az ellenreformáció visszatérő motívumainak, a katolizálásnak, és egyáltalán a vallási meggyőződésnek volt a művészi eszköze. „Az irodalmi mű kompozíciója a nyugtalan mozgalmasság következtében szerteágazik, sok benne a közlés fő vonalától eltérő mellékepeződ és betét. És egészen feltűnő a tartalmasabb funkció nélküli, pusztán csak díszítőformák halmozása.(...) Nagymértékben hódított a bravúrkodás.(...) A halmozódó mondatszerkezeteket a csattanók és a retorikából eltanult hatáskeltő kérdések, felkiáltások, a késleltetések és megtorpanások tették még hatásosabbá.”¹

Kedveli a látványos, nagy műfajokat, színpadias megnyilatkozásaiban vonzódik a külsőségekhez: magamutogatás, díszítettség, érzékiség, pompa jellemzi. Szereti a látszatot, a változást, a tűnő idő ábrázolását. Gyakran leírásai bonyolultak, túlburjánzóak. A barokknak nincs önálló formanyelve, hanem a reneszánszban megújított antik elemek felhasználásával alakítja ki a magáét. Nyelvi anyagát így a szóképek halmozása, a nyakatekert körmondatok használata, gyakran kihagyásokkal, összecsapó ellentétekkel, felkiáltásokkal dúsított szöveg jellemzi. Kezdetben, magyarországi megjelenésekor, még a túldíszítettség nem annyira erőteljes, de a körmondatokkal ékesített szövegekben már jelen van a monumentalitás, amely később szinte szertelenséggé erősödik. A bonyolult díszítőelemek sora igazán a barokkot felváltó rokokóban uralkodik el.

A barokk irodalom kedveli a végtelen hullámlását, a kuszáltságot, a túlfokozást. Előtérbe kerül a mű pusztá gyönyörködtető funkciója, ezt a gyönyörködtetést leginkább a csodálkozás felkeltésével igyekeztek elérni. Nyelvileg ez azt jelenti, hogy meghökkentő nyelvi párosításokat gondoltak ki, egymástól távol eső gondolatokat állítottak egymás mellé. A barokk számára nélkülözhetetlen a lenyűgöző hatás, ami olyan formai külsőségekkel érhető el, mint a virtuóz rímtechnika, merész gondolatársítás, újszerű költői képek, patetikus stílus, rokon értelmű szavak, drasztikusabb népiesség. Általánossá vált az érzéki szerelem, víziók, misztikumok, látomások ábrázolása, mindez intellektuális köntösben. A barokk *„megcélozza az emberfölköttit, a túlvilágit, s ehhez fokozott valószínűséggel, naturalista megelevenítéssel és pátosszal kíván hitet szerezni. Kialakulása elválaszthatatlan a reformációval szembeszegülő ellenreformációtól. Hősies formában ábrázolja a katolikus vallással összefüggő bibliai vértanú- és szent-jeleneteket, melyek látható ábrázolását, imádatát a reformáció tiltja. A barokk az európai kultúra utolsó, nagyszabású kísérlete arra, hogy érvényt szerezzen a hitnek, de ehhez folyton evilági erőkre, külsőségekre(...) hivatkozik”*.²

Nagyon fontosnak tartom az utóbbi mondatot, hiszen az eddigi korok irodalma szinte kivétel nélkül az egyház égisze alatt született, óriási erőket indít be a barokk (a reformáció és ellenreformáció), amely az irodalmat lassan a tömegek kultúrájává, s nem csak kiváltságosok eszközévé teszi, s nem csak az egyházi eszméket szolgálja.

Az egyház a főúri osztályt célozza meg hívei visszanyerésére, mondván, „azé a föld, akié a vallás”. Ahhoz, hogy templomaiba becsalogassa híveit, a templomokat fényűzően díszítik, hogy ezzel is lenyűgözzék a híveket.

1.3. Barokk ideológia

A barokk ideológia társadalmi háttere a tridenti zsinaton újjászerveződő katolikus reformáció és ellenreformáció, valamint az antifeudális erők és a XVII. században újraerősödő feudalizmus harca. Ez a belső társadalmi ellentét az irodalomban is megmutatkozik: nemritkán ellentétekben nyilatkozik meg a

barokk szerző, a művekből gyakran hiányzik az erős centrum. Szándékukban áll „visszaállítani a régi bizonyosságot, hinni és elhíttetni a vallás tanait az ész érveivel szemben, lerombolni az önmagát mértéknek tekintő humanista ember önbizalmát: ez a barokk világnézeti alapja”.³ A barokk irodalom stílusa tehát nem az egyéniség megnyilvánulását jelenti, hiszen ez a túldíszítettség nincs szerves és közvetlen kapcsolatban olvasójával. Az egyéni vonás nem jellemzi a barokk irodalom hőseit, inkább általánosan megfogalmazott típusok, egy-egy rend átlagos képviselői. A látszat megragadása a fontos, nem a lényegé, nem emberi mélységek megmutatását szolgálja. A forma diadalmaskodik a tartalom felett.

1.4. A manierizmus

A manierizmus korszaka 1530 és 1600 közé esik. A szó a *maniera* szóból ered, ami modort jelent. Ez a modorosság pejoratív értelemben használt, a reneszánsz vívmányainak modoros utánérzésére vonatkoztatták. Ma már manieristának minősül egy-egy nagy korszak vívmányainak túlhajtott utánérzése, formajegyeinek eltúlzása.⁴ A manierizmust a reneszánsz természetű, klasszikus művészi törekvéseivel szemben a szubjektív, természetellenes, szabálytalan megoldások jellemezték.

Olyan világnézeti különbség áll a manierizmus és a barokk esztétikája között, hogy a barokk nem tétovázó, visszahúzó és sztoikus, hanem heroikus és agitatíván katolikus.

A manierizmusnál már megfigyelhető, hogy a művészet céljának elsősorban a gyönyörködtetést szánják. Ez a gyönyörködtetés azonban lényegesen eltér a barokktól. Míg a manierizmus valóban gyönyörködtetni akar, a barokk meggyőzni. A manierizmus az észre próbál hatni, míg a barokk inkább az érzékekre.

A manierista stílus Magyarországon erősen retorikus, intellektuális, bonyolult, homályos, a szövegszerkezet laza. A költészetet is az intellektuális stílus jellemzi. A manierizmus egyes elemei (a diszharmonikussá váló harmónia eszközei) századokkal később még Csokonai egyes verseiben is felbukkannak.

A manierizmus mesterei c. könyv a kor festőiről szólva, néhány mondat erejéig kitér az irodalmi párhuzamokra is: „*A manierista művész szereti az ellentmondást és a paradoxont, magának az ellentmondásnak, a játékoságnak, a meghökkentően ellentétesnek a kedvéért. A manierista irodalom képeiből való a 'kegyetlen kegyes' (...) A szellem, a gondolat, az 'invenzione' oly váratlan, játékos és csapongó, az eredmény, a 'kitalálmány' oly fátyolozott és bonyolult, hogy annak megértése, megfejtése szinte lehetetlen. A manierista művész számára minél rejtettebb az igazság, annál nagyobb a hatóereje.*”⁵

2. A KÖZÉPKORI VÍZIÓ

2.1. Középkori látomások

Mi történik a lélekkel a halál után? Ez a kérdés foglalkoztatta a középkor emberét, s ezért a túlvilági látomások és túlvilági utazások nagyon érdekesek voltak a magyar olvasók körében. Kódexirodalmunkban sok itáliai és francia eredetű látomás szerepel. Az ember ragaszkodik az élethez, a haláltáncok ősi szövegekben, szokásokban gyökerező műfaja a reneszánsz hajnalán bontakozik ki. A középkor képzeletfelszabadító olvasmányai közül első hely illeti meg a vizionárus irodalmat. Mint műfajt, Klaniczay Tibor a legenda és a kalandos tárgyú elbeszélés közé sorolja.⁶ A látomás a középkor fokozottan vallásos rajongású világának tipikus irodalmi termése. A látomásos irodalom az ókori irodalomig nyúlik vissza, hogy a középkorban kivirágozzék, de utóélete is jelentős. A középkori látomások a régebbi forrásokból is merítettek, de újabb elemekkel is gyarapították a régieket, hiszen mind merészebb képzelettel színezték ki őket. Tehát nem kellett Nyéki Vörös Mátyásnak az annyira elfelejtett múltból merítenie *Dialogusa* megírásához.

A látomások utókorra kiható értéke nem annyira jelentős, hiszen a középkor embere megrázó valóságnak vette mindazt, amit „*bennük a másvilág gyönyörűségeiről és kínjáról a legfelcsigázottabb képzelet ki tudott gondolni.*”⁷ A vízióktól nehezen különíthetők el a vetélkedések, amelyek többnyire az előbbi keretein belül fordulnak elő.

A látomás igen népszerű műfaj volt, képeiben a főszereplők kalandos, metafizikai élményekkel találják magukat szembe.

A kereszténység elnyomni igyekezett a halálfélelmet. „*A vallásos irodalom állandóan a hívők elé tartotta a halál képét, s a rámutatás gesztusa nemcsak kegyes életre és bűnbánatra intett, hanem beletörődésre is.*”⁸ A természetes halálfélelmet illet eltitkolni. Témát elsősorban a halál és az élet feloldhatatlan ellentéte szolgáltatott a vetélkedések íróinak. Látomásokon tehát általában a túlvilági víziókat értjük. Ugyanis a vetélkedés műfaja adta meg a lehetőséget ellenkező álláspontok szembesítésére. Erre volt alkalmas forma a certamen (versengés). Ezek a versengések általában a halál és az ítélet témakörébe, a hanyatló középkor légkörét oly jól kifejező halálirodalom keretébe tartoznak. Az ars moriendi mondanivalóját pergő dialógusok teszik szemléletessé a Test és a Lélek, az Ördög és az Angyal, az Ember és a Halál közti vetélkedésekben. A látomásokkal általában a kódexirodalomban példaként élnek. Látomás többféle is van, de általában a túlvilági látomást értjük a szón. „*Egy földi ember révületbe esik (elragadtatik), elszenderedik, vagy meghal, s meglátja a másvilágot: a mennyországot, a poklot, vagy mindkettőt, majd magához térvén, vagy a földi életbe egy időre visszabocsátatván, vagy ott valakinek megjelenvén, közli tapasztalatait: rendszerint ez a látomás tárgya.*”⁹ – írja Horváth János

A látomásokban a halál utáni kínok kerülnek előtérbe, maga az ördög ölt testet a bűzölgő pokolban. Tanításuk a bűn nélküli élet fontosságát célozza meg. De a látomásokban eltörpül a tanító célzat ereje, maga a kép lesz jelentőssé, a képzelet csapongása szüli az elrettentő pokol vízióit, „*melyek Tar Lőrinc alvilági kalandjaira emlékeztetnek, szinte előlegezik a XVI. században felvirágzó európai ördög-irodalom szatirikus tendenciáját, amelyre nálunk Heltai Gáspár és Bornemisza Péter ördöghistóriái nyújtják a legjobb példákat.*”¹⁰

2.2. A Visio Philiberti

Fontos megemlíteni a téma teljessége érdekében a középkori szöveget is, hiszen elsősorban ez szolgált alapul Nyéki Vörös Mátyásnak *Dialogusa* megírásakor.

Az egyik legszebb ránk maradt látomás a Visio Philiberti. Szövegét az óbudai klarisszák számára készült Nádor-kódex (1508, Nytár XV, 224–229. lapján) őrzi. A test és a lélek vetélkedése Gualterus Mapes *Visio Philiberti* c. költeményének prózai fordítása. Ez a XII. századi szöveg nagyban megrongálódott, értelmezéséhez nagy segítséget nyújt a magyar prózai változat. A téma szempontjából azért jelentős kitérni a látomásra, mivel Nyéki Vörös Mátyás az adott szöveget ültette át a barokk követelményeinek megfelelően.

A Nádor-kódexbeli vízió annak igazolására szolgál, hogy a világi élet mulandó, s a földi tobzódás után elkövetkezik a túlvilági büntetés. A prózai szöveg lendületes dinamikájú.

A látomás gerincét az a vetélkedés adja, amelyet Philibertus remete révületében látott(hallott). A holttestet – melyet a remete látott – elhagyja a bűnös Lélek, s vádolni kezdi a Testet, amiért őt annyi bűnre vitte, szemére hányva a ’nyavalyaságos testnek’, hogy életében csak a gazdagságot hajszolta, s most, lám, csak koporsója lehet az övé, palotáit, kincseit nem viheti a sírba. A Test viszont a Lelket hibáztatja mindezért, hiszen a Test a Lélek nélkül nem tesz semmit. A Lélek így szól a Test ellen: „*Ó, okatlan állatoknak és barmoknak bódog természeti, mert azon ő testökkel elvész az ő lelkek! Akár csak ilyen volna a gonosznak végezeti, és ekképpen megmeneködnének a nagy gyötremtől.*”¹¹

Az idézetből láthatjuk a középkor szemléletét: a halál pillanatában a test és lélek különválnak, de míg az állatok lelke a testtel együtt hal, az ember lelke tovább él, s vállalnia kell a test bűneit is. Egy másik fontos kérdésre is a Lélek adja meg a választ, amikor a Test vagyonával akarja kiváltani magát a pokol kinjaitól: „*...valaki mennével nagyobb ez világban felmagasztatik, annével nagyobbban esik, ha vétközendik.*”¹² Ez szolgáltatott vigaszt a középkor emberének: a halál előtti egyenlőség.

Visszatérve a történethez, a vita végén megjelenik két ördög, s elragadják a lelket. Philibertus pedig halát ad Istennek e vízióért, s minden ékességével együtt megutálja a világot. A látomás a halál pillanatát duzzasztja elbeszéléstémává.

Az ördögvízióból csak az ördög megjelenítését idézném: „*íme, két ördög, koromnál feketőbbek, kiknek éktelenségüket mind ez velágnak íródeáki meg nem írhatnák, sem képirói meg nem jegyözhetnék, vaskosárt kezökben viselvén, kénköves lángot szájokon kibocsátván, kapához hasonlatos fogok vala, és or-rokból kigyók kiszármaznak vala, szömök vasa, miként szikrázó tör, és filőkön gennyedség foly vala ki, homlokokon szarvak vala, és a szarvok végén mérög forr vala ki.*”¹³

Ezek a szörnyalakok döntik el a Lélek és a Test vitáját, ezek adják meg, a Lélek válaszan túl, a méltó feletetet az egykori dúsgazdag nagyúrnak: megragadják a lelkét é a vaskosárba zárva kárhozatba hurcolják.

Ilyen szörnyűséges képpel festi a halált s az ördögöt egy XVI. századbeli kódexfordító tolla. Az ördög mint elrettentő példakép jelenik meg a víziókban.

Fontosnak tartom itt felsorolni Horváth János nyomán¹⁴ e látomás utóéletét:

- Nyéki Vörös Mátyás: *Dialogus* (1625),
- Ének a gazdagról c. vers XVII. századi Lipcsei és XVIII. századi Szen-csey-kódexben,
- Pázmány Péter: Az utolsó ítéletnek rettenetességéről, II. rész (érinti a látomást a prédikáció),
- Bethlen Miklós önéletírásába is be van szőve,
- Dúsgazdagnak az Morsz Halállal való elmélkedése, 1786-os ponyvafüzetnek is ez a tárgya,
- Arany János: Melyik a bűnös c. versében is ezzel a tárggyal próbálkozott, de csak néhány sorig jutott.

3. NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS (1575–1654)

A barokk költészet úttörőjének tekintett Nyéki Vörös Mátyás életét Győrben éli le. A késői reneszánsz sztoikus világképét alakítja át barokk jelleművé. Kezdetben Mária-himnuszokat fordított latinról (a Mária-kultuszt az ellenreformáció éleszti újjá), majd oktatni, tanítani szeretne, ezért a barokk „négy végső kultuszát” állítja szolgálatába (halál, ítélet, pokol, mennyország) pl. a *Tintinnabulum* c. versében. Említést kell tennünk még az *Aetharnitas* c. katalógus-versről is, amelynek középpontjában az örökkévalóság megfoghatatlanságának paradoxona áll.

Elmélkedő, oktató versei már a magyar barokk költészet darabjai. Jellemzőjük a terjedelmesség. Nyéki Vörös Mátyás barokk költői stílusát jelzik a hosszú verscímek is. Követi a kor divatját, az erőt, szenvedést, borzalmat, mozgalmas-ságot eleveníti meg. A művekre jellemző a nagy szó- és képgazdagság. Víziói már Zrínyi Miklós látomásait előlegezik meg. Műveiben megjelenik a barokk halál- és ítéletszemlélete.

Irodalmi tevékenységét Győrbe kerülésének köszönheti, ahol kanonok lett, hiszen Győr volt a XVII. század eleji katolikus szellemi élet egyik legfontosabb központja. Költészetében két korstílus különböztethető meg: korai versei, az 1620 előtt írottak, valamint zsoltárfordításai, könyörgő énekei tematikailag is Balassi istenes verseit követik. Ezek még a reneszánsz égisze alatt születtek. Barokk ihletésű alkotásai a jelentősebbek, habár kisebb számúak. A Balassi-strófát felváltja a négysarkú tizenkettős, amely a barokkban válik népszerűvé.

Nyéki Vörös Mátyás nagy szerepet szán a vizualitásnak, az érzéki hatásoknak, képszerűen idézi fel a pokol kínjait. Költői munkásságának vége felé már bírálja a reneszánsz életformát, de az egész földi világra kiterjed megvetése. A világot mindenestül hitványnak, értéktelennek tekinti.

Nyéki Vörös Mátyás barokk szellemű versei, melyek 1644-től kezdve egy kötetben jelentek meg, a XVI–XVII. század legnépszerűbb olvasmányai közé tartoztak.

4. A *Dialogus* értelmezése

Az új irányt jelző első nevezetes munkája a test és lélek vitájának középkori vízióját felújító *Dialogus*, azaz *egy kárhozatra szállott gazdag test és léleknek siralommal teljes egymással keserves panaszolkodó beszélgetései* (Prága, 1623). A vers tulajdonképpen a középkori Visio Philiberti témájára támaszkodik, s egyben középkori műfajt is elevenít fel vele, a certament. Nyéki Vörös barokk stílusú látomásának szemlélője a nagy misztikus, Szent Bernát, de a tanulságokat maga a költő foglalja össze.

A *Dialogus* című költeménye elé bevezetőben közli az olvasóval, hogy a Test és a Lélek vitájáról fog írni, mely látomásokat már Szent Bernát latinul leírt, most Nyéki Vörös tolmácsolásában lesz olvasható. Ezeket a halál pillanatában lezajló vitákat, megszemélyesített fogalmakat, illetve közneveket már a drámaírási kísérletek zsongéiban felismerhetjük. Jelen olvasatban a dialógust lírai formában közvetíti az olvasóhoz a költő. Minden megszólalás hosszas monológoknak is minősíthető: három a Léleké, kettő a kízó Ördögöké és egy a Testé. Tulajdonképpen ez a hat megszólalás képezi tartalmát ennek a 192 versszakos drámai költeménynek. Nem véletlen, hogy a verses formát választotta, hiszen a barokk szemlélet szerint csak az irodalom az, ami retorikus. Másrészt a formai bravúrokra is ez ad lehetőséget, mint például, hogy a 192 versszakot négysarkos felező tizenkettesekben írhatta meg.

Költészetében teljesen új formavilág lép a magyar költészetbe. A manierizmus stílus-újításait is felhasználja a *Dialogus*-ban, például ebben a képben – mutat rá Klaniczay Tibor¹⁵:

„Szitok, rágalmazás, csúffolásnak völgye,
Itt képmutatásnak ballag gyenge hölgye.”

Vagy ilyen jellegű hasonlatokkal is a manierizmus eszköztárából merít:

*„A Test, ha megnézed, mint jól rakott kastély,
Kiben, míg a Lélek vigyáz, fő a rostély,
S nem is férhet addig hozzá semmi fortély,
De ha hajlandó lesz, ki bűne, ha bordély.”*

Ezek a manierista megoldások azonban csak az érdeklődés felkeltését szolgálták, s Nyéki Vörös ezzel nem elégedett meg. Ezek a stíluseszközök serkentették ugyan a gondolkodást, csak hogy a barokk irodalomnak nem ez volt a célja, hanem a láttatni akarás.

„A halott ember testének és lelkének fiktív párbeszédét a barokk irodalom a középkorból kölcsönözte. A középkorban a téma hitelét a vallásos hit biztosította. A reneszánsz százada után a költő csak a valóság színeinek igénybevételével számíthat sikerre.”¹⁶ Ezért Nyékinek a halott személyét a barokknak megfelelővé formált, valóságból merített elemeivel kellett megfestenie:

*„Vigyázó szemeid majd elhunynak immár,
Húsod csontaiddal azért rothadást vár,
Jó szerencséd után követ keserves kár,
Istennek ostora, megemésztő bogár.”*
(136. o., 4. vsz.)

A naturalista ábrázolásmód mellett több formai bravúr bemutatására is alkalmas a versszak: láthatjuk, a verssorok 12 szótagosak, az ütemhangsúly pontosan meghúzható minden sorban, tehát megállapíthatjuk, hogy felező tizenkettesről van szó. Rímképlete: a a a a, vagyis a versszakot, a négy egymást követő sort négyes rím kapcsolja össze. Strófaszerkezete: négysoros. Ezek a technikai megoldások végig követhetőek változatlanul az egész versen. Alliterációra is ad példát a strófa: „követ keserves kár”, valamint a szóképek közül a versben gyakran megjelenő metafora is fellelhető az utolsó két sorban.

A bevezetés és a befejezés foglalja keretbe a verset. Először Szent Bernát látomását idézi fel, amelyben a barokk divatos elemei jelennek meg, mint a monumentalitás:

*„Mozdulás ez földön hirtelen indula,
Úgy tetszék, ez világ ugyan megrándula,
Ily nagy rémülésen elmém megbódula,
Utolsó ítélet félelme borula.”*
(131. o., 3. vsz.)

A színpadiasság is helyet kap ebben az első szakaszban. S mint említettük a „*barokk ízlést színpadiasság jellemzi. (...) A barokk ember számára az egész világ egyetlen színpad, melyen mindenki csak szerepet játszik...*”¹⁷ Erre a színpadra érkezik meg a koporsó, amely megnyílik előttünk:

*„Azonban hát a föld hertelen megnyílék,
Egy koporsó honnan föld színre hozaték,
Kiből nagy szomorúan egy Test emelkedék.
Ép kézzel és lábbal hamar állapodék.”*
(131. o., 4. vsz.)

A térszerűséget is érzékelhetjük az idézetből. A továbbiakban egy szép példával találkozunk a túlzásra a következő mondatban: „*Előtte iszonyú nagy mélységes verem.*” (131. o., 7. vsz.) A „csoda” szó maga is megjelenik a szövegben, hiszen a látottakat a szerző csodának nevezi meg.

A párbeszéd (illetve monológ) első felszólalója a Lélek, aki a koporsón ülő Testhez beszél. Vagyis nem csak beszél, hanem kérdések sokaságával halmozza el. Számonkéri tőle pompáját, gazdagságát, ragyogását. Majd leszögezi, hogy a Testnek már senkije sincs, már nem emlékeznek rá, még arannyal ékesített ruhájában is más jár.

A halál utáni egyenlőség középkori példája is megjelenik: „*Nincs most udvarodból sem szegény, sem főrend*” (134. o., 9. vsz.) A macabre a halál irodalmának jellegzetes alfaja. Igaz, hogy a haláltáncban különböző rendű, rangú, típusú emberek táncolnak le az élet színpadáról, de a vallási vigaszt szolgálja, hogy a halálban mindenki egyenlő.

A barokk jellegzetes szóképe, az allegória is megtekinthető a Lélek monológjában, amikor is a Testet fonnyadó virághoz hasonlítja, s a hasonlatot három versszakon keresztülviszi, hiszen illatáról, a továbbiakban gyöngye harmatról beszél, amellyel élete során öntözték.

A másik jellegzetes szókép a hasonlat, amelyre szintén találunk példát:

*„Elszáradtál szintén, mint a fonnyadt széna,
Tested vékonyodott, mint a nyújtott cérna.”*
(135. o., 4. vsz.)

A halott naturalista leírását jól szemléltetik a következő sorok:

*„Régi szépségedet a föld nehéz doha,
Fejér tagaidat az halálnak moha
Igen marcongotta s nem lesz immár soha,
Kinek esedezzek nyelved hangos szava.*

*Vigyázó szemeid majd elhunynak immár,
Húsod csontaiddal azért rothadást vár,
Jó szerencséd után követ keserves kár,
Istennek ostora, megemésztő bogár.”*
(136. o., 3–4. vsz.)

A naturalista leíráshoz ismét használja a metaforát az utolsó sorban, de a betűrím sem maradhat el („követ keserves kár”).

A kérdések, panaszok áradata után, a bosszús Lélek választ vár feltett kérdéseire a Testtől.

A második részben a Test felel a Léleknek a megszólító beszélgetésre. Mielőtt megszólal, az első két versszakban az elbeszélő mondja el a Test hangulatát. Érdekes megfigyelnünk a szakasz 35 versszakának rímkezelését. Itt is minden versszak négyes rím, de hangsúlyosak a ragrímek, ugyanis 27 versszak ragrímes. Az öt versszak közül két képzős is van (egy kicsinyítő képzős „üvegecske, törzsököcske”, és egy fosztóképzős „részetlen, fizetetlen”). De szép főnévi rímeket is előlegez: „hamu, falu, válú, kapu”, „sátor, tábor, bátor, por”, „edény, sövény, fösvény, ösvény”.

A Test a szemrehányásokra így felel meg a szakasz elején:

*„Tudod, veled láttam sok multságokat,
Nem laktam kívüled magas palotákat.”*
(137. o., 7. vsz.)

A Test mentegeti magát, mondva, hogy a Lélek az égből jött, Isten önmagára formálta, míg a Test csupán a „földnek gyümölcse...halandó, romlandó...erőtlen, tudatlan...” Hasonlattal magyarázza tovább, hogy a Test olyan, mint a fű, amelyből hasznos és ártalmas is terem.

Maga bűnösségét igyekszik törpíteni a Lélek fokozással erősített megszólításával is: gazdám, bírák, vezérem, hadnagyom.

A Lelket allegorikusan a Test kormányosának írja le, aki az élet útjain kormányosként igazgatja annak útjait.

A szakasz tulajdonképpen a Test védekezése a Lélekkel szemben, hiszen ő maga semmire sem lett volna képes a Lélek akarata nélkül, a Test önmagában semmit sem ér:

*„A Test ő magában föld és száraz hamu,
Kin az kevélységnek épült irigy falu,
Az szemtelenségre vagyon buja válú,
Sok csintalanságra fölállatott kapu.”*
(139. o., 4. vsz.)

Túlzásoktól sem riad vissza, amikor a Test lakóiról ír, tehát a Lélekről, aki benépesíti a Test teremt. Ilyenek az: irigység, hamisság, csalárdság, szitok, rágalmazás, csúfolódás, képmutatás.

Tehát a Test a Lelket hibáztatja, s így a büntetés is őt illeti, hiszen:

„A Lélek.../Testtel, mint eszközzel teszi akaratját.”

(140. o., 1. vsz.)

Megragadva az alkalmat, a szerző újabb hasonlatot épít a szövegbe. A Test a mentegetőzésbe/vádaskodásba belefáradva üzi a Lelket, hogy hagyjon neki békét, nyugalmat, elfáradt már mindentől. Viszont a Lélek sem hagyhatja szótlanul az őt ért vádakat.

A harmadik szakaszban az egy versszakos bevezető után a Lélek feleletét olvashatjuk. A Lélek szerint a Test a vádaskodásokkal saját hibáit próbálja palástolni, hiszen az emberek ilyenek:

*„Ilyen minden ez világ fia általjában,
Azki torkig merült az nagy hamisságban,
Másra kenyi vétkét, gyors az vádolásban,
Csak lehessen módja az szabadulásban.”*

(141. o., 5. vsz.)

A bűnös Test életében csak sanyargatni, s kizsákmányolni tudta az embereket, a még ezzel sem éri be, még most is kincseit magával akarja vinni a sírba. A sok kincsről a Lélek egy gyönyörű allegóriával felel a már megszokott körmondatban:

*„Könnyebbségedre bár volna csak az a kincs,
Kiben semmi hasznod mostan kínodban nincs,
Nem volna rabságra kezed a bilincs,
S hamarébb megnyílnék az irgalmas kilincs.”*

(143. o., 2. vsz.)

Azért is kiemelkedik ez a versszak, mert a többnyire ragrimekből álló strófák közül rímszerkesztésével Nyéki Vörös remekel ebben a példában.

A Lélek a továbbiakban sem enged a Test vádaskodásának, azzal mentegetőzve, hogy hiába volt nála a kengyel, a Testet képtelen volt vele megzabolázni. Az az egyetlen bűne, amit beismer, hogy túl engedelkeny volt. De erre is gyorsan talál mentséget:

*„Nem csudálható ez, ha ki megtekinti,
Mert szerelmes társát ki keserétheti?
Kiváltképpen mikor szívvel édesgeti,
S nagy hízelkedéssel magához híheti.”*

(143. o., 9. vsz.)

Ha nem kevélyen, jóllétben élte volna a Test napjait, most Isten bárányaként vonulhatott volna örök nyugalomba. Azonban így a Lélek önmagát sajnálja, hogy más bűne végett maga is pokol tüzére kerül. Az ártatlanul bűnhődésnél pedig nagyobb büntetés nincs.

A mű elején megszólaltatott Bernát szerző most az elbeszélő szerepébe lép. Leírja, hogy hatalmas zaj támad a párbeszéd után, füst tekereg, villámlás, csatogás közepette két ördög bújik elő a földből. Iszonyúságuk leírásában szinte komikusnak hatnak, de a korabeli olvasó számára ez a naturalista ábrázolásmód a valóságos ördög elriasztó képét mutatta be. A naturalisztikus ábrázolásmód megidézéséhez számos hasonlatot iktat be a részbe Nyéki Vörös Mátyás, amelytől a vízió még erőteljesebb lesz. A merész gondolatársítások a barokk jellemző elemei a Dialogus ezen részében domborodnak ki (szarvaikból méreg csorog, orraikból kígyók táncolnak ki, tövishegyes szárnyikkal csapkodnak...). Szükségesnek tartom az ördögök hosszabb idézetben történő bemutatását:

*„Tekintetek nékik mint villámlás vala,
Tüzet szikrázással kiokádnak vala,
Szarvok kecske módra meghorgadtak vala,
Kiknek végeiből méreg csurog vala.*

*Orrok mint kányának hegyesek, s horgadtak,
Kiknek likaiból kígyók kiforrottak,
Fülök mint számárnak, éktelenül nyíltak,
Kikből dögletes gőzölgést bocsátottak.*

*Testek mint a halháj, páncélosnak látsztak,
Honnan gyulladt szikrák tüzesen hullottak,
Lábok tekerődött, körmök mint bikának,
Karjok és az ujjok szeges, mint a sasnak.*

*Szárnyok is hátokon szélesen terjedtek,
De olyatén, mint a szárnyas egereknek,
Kiknek az végei hegyes, mint tövisnek,
Fogok mint vadkannak, szájokból kinőttek.”*
(145. o., 8–9. vsz., 146. o., 1–2. vsz.)

Ezek a siralmas szörnyek a Lelket vasláncokkal a pokolba húzzák, miközben fejére tüzet okádnak és sivalkodnak. Majd a Test marcangolásához látnak. Itt is a kínzások módszereit realisztikusan írja le a szerző: egyesek tüzes fogóval fogdossák, mások jeges vízzel csapkodják, fogukkal mardossák, sebeit méreggel mossák, epével itatják, testébe tüzes nyilakat szaggatnak, s dögös füstöt

gyújtanak mellébe. Nem fukarkodik a szerző az elrettentés eszközeivel, sőt még az ördögök közös munkához is látnak:

*„Egyik rész szájában forró ónat önte,
Másika testéről bőrét lefejtette.”
(146. o., 8. vsz.)*

Miután az ördögök győzelmüket látják, közlik, hogy ők bizony így köszöntik szolgálkat, s így látják vendégül, akik nekik hízelegnek a világi életük során. Minden, ami fényes s édes a földi élet során, annak a vége így fejeződik, s még ezerszer nagyobb kínok várnak ezután rá. Ilyen túlzással él a szerző, amely azt a katolikus tételt kívánja szolgálni, hogy a hívők bűn nélküli élete a Paradicsom belépőjével jutalmaztatik, míg a bűnös lélekre a kínok szörnyűséges pokla vár.

A következő egységben a Lélek utolsó kétségbeesett könyörgése szólal meg. A Lélek a Test borzalmas végét látva leborulva könyörög Istenhez kegyelemért:

*„Irgalmazz énnekem, s essék szíved rajtam,
Irgalmas Úr Jézus, lásd, hogy elhagyattam,
Szánjad kegyelmesen, mint elnyomorodtam,
Kegyetlen ellenség kezébe jutottam.”
(148. o., 4. vsz.)*

Bánja már bűneit, azonban feleletre már nincs idő, hisz az ördögök ezt meghallva megsokszorozva jelennek meg.

A kínzó ördögök utolsó megszólalásából megtudhatjuk, hogy késő már a megbocsátásra. Élete során kellett volna Istenhez méltóan élnie s félennie. Ezután napot már nem láthat, a leírt ördögökkel kell további létét élnie, s a megnyúzott Test lesz most már örökre börtöne, amit eddig is szolgált.

Az elbeszélő Szent Bernát zárja le a történetet az ördögökkel, mondván, hogy a pokol ajtaja ezzel bezárult. S maga a vízió is véget ért. Ez volt tehát Szent Bernát látomása, ami egy nap megjelent, s arra intette, hogy ilyen földi bűnöket el ne kövessen, ilyen veszély közelében nehogy kerüljön. Ezért beszél az embereknek a látomás óta arról, hogy féljenek, mert van mitől, hogy bűnökben ne éljenek vakmerően, s hogy Istenhez időben megtérjenek.

A záróénekben a prédikáció hangja csendül fel, amely a bűn nélküli életre szólítja fel az olvasót:

*„Vesd meg azért, ember, világ dicsőségét,
Nagy szemtelenségét, tökéletlenségét,
Utáld hamisságát, s ne nézd ékességét,
Kárhozatra vonyó gonosz kevélységét.*

*A sok tiszt, gazdagság, böcsület, méltóság,
Örem, vígan lakás, tánc és sok nyájasság,
Sokszinű ajándék, barátság, mulatság,
Minden csak nagy hévság és bolond kívánság.”
(151. o., 1–2. vsz.)*

Ezekkel az intelmekkel buzdítja az olvasót a szerző az istenfélő életmódra, hogy életünk végeztével a „boldog partra” érkezhessünk.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A halott ember testének és lelkének fiktív párbeszéde a barokk irodalomban újjáélesztett köntösben jelenik meg Nyéki Vörös Mátyás tollából. Alapul a középkori Visio Philibertit használja. Tartalmilag nem változik a szöveg, de formailag és a leírások színezésében egészen átköltött remekműről van szó. Formáját tekintve a prózai alkotást egy felező tizenkettesekben megírt szakaszos költemény váltja fel. Ez a retorizálás a barokk népszerű műfajának tiszteletét jelzi. Újíttatása a keretben elmondott vízió, amelyet a keretet képező Szent Bernát valóságos, hiteles megjelenítése tesz hihetővé. A vers végén megjelenő mulandóság-költemény is újszerű.

A középkorban használt történetet a vallásos hit tette hitelessé. A reneszánsz százada után azonban ezt csak a valóságos elemekkel átítatva lehetett elhíhetővé tenni. Tulajdonképpen a középkori gondolat továbbított formája, amely az új kor új emberének szól, miszerint a büntelen élet biztosíték a boldog elmúlásra. Hogy ezt szemléletessé tegye, a szerző a naturalista képek megidézésével (ördög, pokol, kíno) az elrettentést választja megoldásként. A realisztikus ábrázolásmód a vers központi részében, a látomásban domborodik ki igazán, amelyet a Lélek és Test folytatta párbeszéd, majd az ördögök megjelenítése képez.

Maga a vízió a mulandó idő, a pillanat megragadására törekszik, hiszen mindössze arról a pillanatról szól a hosszú költemény, amikor a test és lélek földi pályáját befejezi. Nagyfokú színvonalassággal, körmondatokkal duzzasztja monumentálisra a pillanatot. A Dialogus a forma diadala a tartalom felett, mint ahogyan a barokk is az.

A barokk eszköztárából merít Nyéki Vörös Mátyás akkor is, amikor a verset metaforákkal, hasonlatokkal, allegóriákkal, túlzással építi fel.

A képszerű megjelenítést a plasztikusság felhasználásával erősíti. Rímkezelése is következetes: a négyes rím végigvonul minden versszakon.

A mű értelmezése során láthattuk, hogy Nyéki Vörös Mátyás a barokk szemlélet, a hatni akarás jellegzetes eszközeit felhasználva érzékletessé tudta tenni, s felélesztette a középkori víziót kora olvasói számára.

JEGYZETEK

- ¹ Szabó Zoltán: A barokk általános művészeti sajátosságai. IN: A barokk és rokokó irodalmából. Holnap. Bp. 1993. 21. o.
- ² Alföldy Jenő: Irodalmi fogalomtár. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1993. (barokk. 35–36. o.)
- ³ A barokk. Gondolat. Bp. 1968. Szerk.: Bán Imre. 15. o.
- ⁴ Alföldy Jenő: Irodalmi fogalomtár. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1993. A manierizmus címszó átfogó tájékoztatást nyújt ebben a tárgykörben. 162. o.
- ⁵ H. Takács Marianna: A manierizmus mesterei. Corvina K. Bp. 1968. 11. o.
- ⁶ A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Akad. K. Bp. 1964. 157. o. A látomásokról szóló fejezete jelentős tárgyunkat illetőleg
- ⁷ Katona Lajos: Tülvilági látomások codexeinkben. Akadémiai Értesítő. 1907. 505. o.
- ⁸ Lukácsy Sándor: Magyar haláltáncok. ITK. 1991/2. 111. o.
- ⁹ Horváth János. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Akad. K. Bp. 1988. 197. o.
- ¹⁰ A magyar irodalom története 1600-ig: Szerk.: Klaniczay Tibor. Akad. K. Bp. 1964. 136. o.
- ¹¹ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Szerk.: Madas Edit. Tank. Bp. 1992. 449. o.
- ¹² i. m. 449. o.
- ¹³ i. m. 449. o.
- ¹⁴ Horváth János. i. m. 197. o.
- ¹⁵ Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi K. Bp. 1961. (A magyar barokk irodalom kialakulása) 391. o.
- ¹⁶ Klaniczay. i. m. 391. o.
- ¹⁷ Alexander Gleichner-Russwurm: A barokk színpadiasságról. IN: A barokk és rokokó irodalmából. Szerk.: Kelemen Hajna. Holnap. K. Bp. 1993. 15. o.

IRODALOM

- A barokk. Gondolat. Bp. 1968. (Szerk.: Bán Imre)
- A barokk és rokokó irodalmából. Szerk.: Kelemen Hajna. Holnap. K. Bp. 1993.
- Alföldy Jenő: Irodalmi fogalomtár. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1993
- A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Akad. K. Bp. 1964.
- A magyar középkor irodalma. Szerk.: V. Kovács Sándor. Szépirod. K. Bp.
- André Chastel: Fabulák, formák, figurák. Gondolat. Bp. 1984. (A barokk és a halál)
- A XVII. század költői. (A magyar költészet kincsestára sorozat). Itt olvasható: Nyéki Vörös Mátyás: Dialogusa. Unikornis K. Bp. 1993.
- Bán Imre: A magyar irodalom története a romantikaig. Tankönyvkiadó. Bp. 1976.
- Décsi Tamás: A hosszústrófa a XVII. században. www.magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt
- Egon Friedell: Az újkori kultúra története. Középkor, pestis, misztika. Pharos. Bp. 1944.
- Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Akad.K. Bp. 1988.
- H. Takács Marianna: A manierizmus mesterei. Corvina K. Bp. 1968.
- Kaposi Antal/Lengyel Györgyi: Művészettörténet. Tankönyvkiadó. Bp. 1978.
- Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Magyar Történelmi Társulat. VII. k.

- Katona Lajos: Tülvilági látomások codexeinkben. Akadémiai Értesítő. 1907.
- Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi K. Bp. 1961. (A magyar barokk irodalmi kialakulása)
- Kovács Endre/Szerdahelyi István: Irodalomelméleti alapfogalmak. Tankönyvkiadó. Bp., 1977.
- Lederer Emma: Egyetemes művelődéstörténet. Káldor Könyvkiadó Vállalat. Bp., 1992.
- Lukácsy Sándor: Magyar haláltáncok. ITK. 1991/2.
- Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Szerk.: Madas Edit. Tank. Bp., 1992.
- Pintér Jenő: A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei György fellépéséig. I. k. Bp. 1909.
- Sághy Marianne: Magyarok a purgatóriumban. www.vigilia.hu/2001/2
- Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Magvető. Bp., 1992.
- Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Szépirodalmi KK. Bp. 1985. (Bevezető: V. Kovács Sándor) + Ebben olvasható: Filibertus, vagy a lélek és a test vitája.
- Timar Kálmán: Magyar kódex-családok. I. ITK. 1927.
- V. Kovács Sándor: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Magvető K. Bp. 1987.
- Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. MTA. Bp. 1894.

INTERPRETATION OF *DIALOGUS* BY MÁTYÁS NYÉKI VÖRÖS

Through the presentation of *Visio Philiberti*, a mediaeval Latin poem, the paper endeavours to acquaint us with the *Dialógus* (Dialogue) by Mátyás Nyéki Vörös and the stylistic characteristics of the Baroque art revived in the poem.

Through the interpretation of this work we can see that Mátyás Nyéki Vörös using the characteristic devices of Baroque approach, i.e. trying to influence the reader, managed to make susceptible and bring to life the mediaeval vision to his readers.

Keywords: Baroque, Dialogus, the Middle Ages, Mátyás Nyéki Vörös, Visio Philiberti

Mák Ferenc

KALAPIS ZOLTÁN ÉS A SZELLEMI HONVÉDELEM (III.)

Zoltán Kalapis and spiritual home-defence (III.)

A szerző Kalapis Zoltánról, vidékünk kiváló művelődéstörténeti kutatójáról és annak munkásságáról írt tanulmányt, aki a Magyar Szó „terepjáró” újságírójaként a bánsági szórványmagyar-ság pusztuló portáinak rendetlenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták.

Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tért vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúraként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.

Kulcsszavak: a délvidéki magyarság története, Kalapis Zoltán, kisebbségi lét

A BÁNSÁG MEGALKOTÓI

A XVIII. század közepén katonák, udvari tisztviselőkből lett helytartók, papok, tanítók, vízépítő mérnökök, kereskedők és szállítók láttak hozzá a déli területek újjáépítéséhez, mert az elpusztított területen mindent előlről kellett kezdeni. Nehezen láttak munkához, hiszen Bécs kezdetben a Temesi bánságot is és Bács-Bodrog vármegyét is katonai határvidéknek minősítette, s ezzel évtizedekre elriasztott a vidékről minden vállalkozó szellemű idegent. Katonase-regek vonultak át a területen, vagy állomásoztak különböző helyőrségekben, s a megmaradt települések lakossága boldog lehetett, ha téli elszállásolásra nem kvártélyoztak be hozzájuk idegen zsoldosokat. Az utazók messze elkerülték e lenti vidékeket, legfeljebb olyan megszállott tudósok vetődtek e tájra, mint a természetrajz kiváló művelője, a lepkék, rovarok és madarak gyűjtője, a szász-országai Hofmannsseggróf, Kitaibel Pál, aki két és fél évtizeden át tartó, összesen húszezer kilométernyire tehető utazásai során 1800-ban a kitűnő Schütz festővel együtt járta be a Bácskától a Bánáton és a Temes vidékén át Horvát-Szlavónországot, melyeknek flórájáról két évre rá 280 színes táblával illusztrált füzet-sorozatokat adtak ki Bécsben, vagy a szépreményű, de túlonúl korán, huszonnégy éves korában meghalt erdélyi ifjú, Teleki Domokos, aki hazafiúi lelkesedéssel csodálta meg Kiss József inzseller úr kanálisát. „Bácskában leg-

följebb furulyaszót lehetett hallani a zsírosabb legelők felől – írta Herceg János a régi dolgainkra emlékezve –, ahol a juhászok már elindították megint a nyáját, s bánatos dudaszót a határőrvidéken meg gyermekteleg hopszasszát az új településeken. Az urak, akik megjelentek itt, a Grassalkovichok és Rédlek, s később a többiek is mind, vonalzóval húzták meg a határt, s szabályos négyszögekké építették a bevándoroltak falvait. A bácsi vár magányosan állt a romok között, nem kevésbé kísérteties hangulatot árasztva a századelő éjszakájában, mint a bagolyhuhogás. A föld volt itt a fontos, és mindenki azt nézte, hogy lehetne minél többet kivenni belőle. Az urak meggazdagodtak, és másutt építették a kastélyokat és palotákat, Bácska örök időkre gyarmat maradt. (...) A szorgalmas, dolgozó, józan és jómódú Bácska zsíros földjében még mélyebbre süllyedtek a romok, és azzal együtt az álom arról, hogy mi lehetett volna.”¹

Mária Teréziának és fiának, II. Józsefnek a kora volt ez, a merkantilizmus korszaka, amikor a feudális földbirtokok kezdetleges üzemében már elszaporodtak a tőkés vállalkozások nem egy esetben „államilag is hajtatott csírái”, az iparosítási törekvések már magukon viselték a kapitalista termelési mód jellegzetes, munkamegosztáson alapuló formáit. A manufaktúrák, a fabrikák – ahogyan akkoriban nevezték őket – túlnőttek már a feudális gazdálkodás biztosította kereteken, s a piac, a kereslet korábban soha nem tapasztalt módon befolyásolta a latifundiumok álmos életét. A két uralkodó, különösen II. József, a polgári, vagy „kalapos király” egyenesen az államkasszából támogatta ezeket a kezdeményezéseket. A fellépésük nem egy esetben már a kapitalista vállalkozásokra emlékeztetett, hiszen a „finanszírozási szándék” mögött a busás haszon nem leplezett reménye volt felfedezhető. A kincstárba befolyt haszon természetesen az állam hatalmát növelte, s persze az sem mellékes, hogy ennek ők voltak egyedüli hordozói. A császári-kincstári közreműködéssel létrehozott kapitalista vállalkozások első példáját csodálta meg 1794-ben a Bácskában, a Kiss-testvérek „kanálisának” partján Teleki Domokos, amikor eddigelé példátlan szakszerűséggel vetette papírra a következőket: „A kanális ezelőtt két esztendővel projektáltatott Kiss József és Gábor uraktól, és az ő projektumoknak hasznos volta megismeretvén, mind őfelsége a király azt helybenhagyta, mind pedig csakhamar egy társaság is állott fel annak végrehajtására, mely társaság gazdag privatusokból (nevezetesen bácsi urakból) áll, akik a magok capitalisaikat a kanálisra fordítandó költségekre egybetették oly feltétellel, hogy a kanálisnak ezután hasznáiból aszerént, amint egyenként a költségekre adakoztak, tíz procentóba részesüljenek esztendőnként; addig is pedig, míg a kanális elkészülne, öt procentót vegyenek. A kanálisi társaság magát Királyi Privilegiált Hajókázó Társaságnak nevezi (németül: K. k. privilegierte Schiffarth's Kanal Gesellschaft). Őfelségétől privilégiuma vagyon huszonöt esztendőre, melynek eltelése után a királyi kamara által fogja venni a kanalist, a capitalisokat kinek-kinek visszafordítván. Őfelsége maga is interessatus benne kétszázezer fo-

rintokig. Az akcionáriusok, v.is interessatusok négy klasszisokra osztatnak el, olyanokra, akik tízezerbe és ezen felül, ötezerbe és ezen felül, ezerbe és ezen felül, ötszázba és ezen felül adtak, és ki-ki a maga beadott capitalisának (melyet akciónak neveznek a kereskedésben) mennyiségéhez képest veszi esztendőnkint a meghatározott procento szerint a maga részét v. interesit.”²² Amit a fiatal erdélyi utazó úti beszámolójában leírt, minden bizonnyal az volt Magyarországon az első részvénytársaság.

Császári-kincstári közreműködéssel, vagy anélkül, de kétségtelen, hogy a XVIII. század végén merész vállalkozói kezdeményezések formájában kezdődött meg a felszabadított területek újjászervezése a Bácskában és a Bánságban egyaránt. Kalapis Zoltán kiváló történetírói érzékéről tanúskodik, hogy felismerte, ezekben a kezdeményezésekben ragadhatja meg és írhatja le az újjászerveződő élet lényegét. Még a hivatalos magyar történetírás is rendre a hatalmi és a közigazgatási intézmények létrehozásában látja a déli vármegyék újraalkotásának tartalmi mibenlétét, emellett legfeljebb a birtokpolitikai meggondolások és szándékok jelentőségét méltatja, történetírónk a feudális birtokon létrehozott üzemek, gyárak, vízszabályozási vállalkozások, csatornaépítési kezdeményezések megjelenésében vélte tetten érni a betelepülők berendezkedő, otthonteremtő szándékát. Az általa felfedezett Képeßy József magyar királyi vízépítő mérnök – aki talán a legtöbbet tette a bánsági vízszabályozás terén – igazi hazafiként, 1873-ban, terveinek útra bocsátásakor így lelkesedett: „Engedje a gondviselés, hogy hova előbb tűzessék fel a zöld galy, mely építményeink befejeztét jelvényezze, hogy e jelvény hirdesse egyszersmind az ország valódi Kánaánját, a birtokos osztály, ipar, kereskedelem, valamint a mezei gazdászattal foglalkozó nép dús talajú birtokának eldorádóját.”²³

Az első betelepülők között már 1718-ban a Bánságba érkezett a német kézműves-iparosok 300 fős csoportja, akik között egyaránt akadtak kőművesek, ácsok és téглаégetők is. Császári iparosok voltak ők, hiszen hatósági rendeletre érkeztek, s feladatuk volt az újonnan létesített – a kiváltságok között egyébként is szereplő – telepek lakóépületeinek a felépítése. Első feladatuk azonban mégis katonai jellegű volt; a régi, a felszabadító háborúk során megrongálódott erődítmények, katonai létesítmények (várak, kaszárnyák, raktárak), helyőrségi épületek és hivatali helyiségek helyreállítása mindennél fontosabb feladatnak bizonyult. Csak ezután következtek a civileknek szánt lakóépületek. A péterváradi vár helyreállítása már 1711-ben megkezdődött, mai formáját az erődítmény azonban csak az 1753 és 1776 között végrehajtott felújítási munkák során nyerte el. Jelentőségénél fogva a zimonyi vámhivatal már 1722-ben felépült, míg az Aranka folyó köhídjáról csak annyit lehet tudni, hogy valamikor a XVIII. században készült. „A telepítés, az építkezés üteméről ad képet a következő adat – foglalta össze a hihetetlenül gazdag, egyszersmind lenyűgöző forrásanyagát Kalapis Zoltán –: 1784 és 1787 között több mint 3000 családi ház épült Dél- és

Közép-Bácskában. Ezeknek falát szinte kivétel nélkül a föld kérgének különféle felhasználásával képezték ki: leginkább földből verték, ritkábban vályogból rakták vagy vesszőből fonták, sárral tapasztották, azaz paticsból készítették. A téglát katonai célokra használták, vagy egyházi épületeket emeltek belőle – a már említettek mellett még a péterváradi barokk templomot (1714) meg az ot-tani plébániát is (1734) –, s csak ritkábban szolgáltak polgári célokat. Ilyen volt a pancsovai sörgyár (1793), több határőrvidéki ház Titelen és Mitrovicán (1747–1780), egy becskerekai családi ház (1790, Karadjordje tér 21.), a törökkanizsai Schulpe-féle kastély (1793), a verseci régi patika (1798).⁵⁴ Mindehhez agyagbányákkal rendelkező téglaegető üzemeket, téglagyárakat kellett létrehozni, melyek minden bizonnyal az első kapitalista vállalkozói kezdeményezések voltak a vidékünkön. Az id. Bohn Mihály 1866-ban Nagyikindán alapította modern téglá- és cserépgyárat pedig már az első korszerű nagyüzemként tartja számon az emlékezet.

A téglagyártáshoz hasonlóan a selyemtenyésztést is „a felvilágosodott bi-rodalomépítés, a merkantilizmus korszaka hozta létre, az államilag ösztönzött korai iparosítás egyik függvénye volt. Az osztrák állampolitika főleg a török alól felszabadult, elmaradottabb keleti területeken fejlesztette ki, hogy nyersanyagot biztosítson a nyugati, fejlett országrészeknek, amelyek még regionális vámokkal is el voltak egymástól választva”.⁵⁵ A téglá és az építőanyag előállításával ellentétben a selyemgyártás körültekintőbb megalapozást és előkészítést igényelt. A selyemipar ugyanis valahol ott kezdődött, hogy eperfaültetvényeket, epreskerteket kellett létesíteni, ezek közelében hozták létre a selyemhernyó-tenyésztést, és a selyemfeldolgozó üzemet. Kalapis Zoltán körültekintő forrásfeltárásának és történetírói szintézisalkotó tehetségének legkiválóbb példája az 1988-ban írt *Az eperfa 250 éve a Vajdaságban* című tanulmánya. Önmagában már az is kisebb csoda, hogy egyöntetűen megállapítható: „1988-ban volt kerekén 250 éve, hogy vidékünkön megjelent és elterjedt [az eperfa], hogy negyed évezreden át alakította, majd egy ideig meg is határozta tájunkat”. Az osztrák örökös tartományokba menekült spanyolok telepedtek le 1738-ban Nagybecskerekben, Mercy-fálván, Versecen és Temesvárott, ők hozták magyar területre az eperfát és a selyemtenyésztés tudományát. Más források szerint olasz telepések honosították meg ugyan az eperfát, de a spanyolok építettek rá jövedelmező iparágat. Ez már önmagában is olyan szövevényes történet, amely kihívást jelent a kiválóan felkészült történész számára: bonyolult összefüggések és következtetések hálójátán át bomlik ki az alvidéki selyemút története. A Habsburg örökösödési háború nyomán előállt új udvari igények Bécsben, mocsárláz és pusztító járványok a Bánságban, kincstári hitelek és megbukott helyi vállalkozások, anyagi érdekeltségek és azok hiánya, teréziánusi becsvágy és jozefinista pénzügyi következetesség – mind-mind szerepet játszott abban, hogy II. József 1768-ban a déli határőrvidéken tett látogatását követően – anyai sugallatra

– selyemgyárak épültek Fehértemplomban és Versecen, melyek rövid idő alatt európai szintre emelték az osztrák selyemipart. 1780-ban, II József a megyei hatóságok számára rendeletben tette kötelezővé az eperfaültetvények létesítését és gondozását, és figyelme még arra is kiterjedt, hogy a déli határőrvidék illír lakosságának nagycsalád-szervezetén belül meglévő kihasználatlan munkaerő mily nagy haszonnal fordítható a selyemipar javára. Trónra lépését követően olyan szilárd alapokra helyezte a selyemtenyésztést, hogy az közel egy évszázadon át vezető iparága volt a déli tartományoknak – elsősorban a Bánságban és Szlavóniában művelték nagy sikerrel. És még egy érdekes adalék: a Bánságban a leghíresebb selyemtenyésztő egy verseci patikus özvegye, Eva Herczog, az író Herczeg Ferenc nagymamája volt, akinek neve fogalommá vált az európai selyemiparban. Nem meglepő tehát, hogy az író *A Várhegy* című visszaemlékezéseit tartalmazó kötetében is szóvá teszi: „Eperfaerdő is volt a pusztán, még a családi selyemgyár idejéből, amikor reggeltől estig két szénásszekér hordta a lombot az éhes hernyóknak.”⁶

Az ismeretek özöne – történelmi nevek, rendeletek, statisztikák, országos jelentőségű kimutatások, de ugyanakkor családi üzemek pontos leírása, tankönyvekben fellelhető, oktató-szándékú szövegek értelmezése, hiedelmek és szokások felidézése, tájleírások sora és irodalmi idézetek áradata – zúdul az olvasóra Kalapis Zoltán *Az eperfa 250 éve a Vajdaságban* című tanulmányának az olvasásakor. Mindez mesészerű könnyed történetbe ágyazva jelenik meg, mintha csak a selyem regényét írná a szerző. Mindemellett a tanulmány igazi jelentősége abban van, hogy először találkozunk az olvasó Bárány Ágoston és Szentkláray Jenő műveiből vett idézetekkel és hivatkozásokkal. Elfeledett történetíróink munkáit Kalapis Zoltán egyenértékűnek tekinti a hivatkozott művek bármelyikével, értékes forrásként kezeli őket, ami 1988-ban – az egyetlen, Aracsnak emléket állító Berecz Sándor mellett – úttörő kezdeményezés volt. A selyem történetéről szóló írásában a szerző először tett kísérletet egy kor társadalomképeinek a megrajzolására, új izgalmat lopva ezzel a historizáló szépirodalomba és publicisztikába is.

A törököktől megszabadult déli országrészek közigazgatásának megszervezésével egyidejűleg kellett megoldani a közlekedési gondokat is. Krónikásunk, a német Hofmannsegg gróf úti beszámolójában hol bosszúsán, hol határtalan érdeklődéssel figyelte a vidék lakóinak leleményességét, ahogyan az utasok továbbbszállítását igyekeztek megoldani. Hivatalosan csak a postakocsival fogadótól fogadóiig közlekedhetett volna, de persze már a XVIII. század végén is a bürokrácia mérhetetlenül megnehezítette az egyszerű és kézenfekvő megoldások alkalmazását, ezért minden egyes állomáson a további lehetőségeken kellett törni a fejüket. De a kocsi, a szekér, a kordé, a delizsánsz, a homokfutó – és egyáltalán a fogatos járművek mégiscsak elvitték az utast eredeti úti céljához. Akkor volt gond, ha mocsaras területre érkeztek. Szászvidéki grófunknak eb-

ben az egyben nem volt szerencséje; ő a lápvilágot azért látogatta meg, hogy természetstudományos gyűjteményét gyarapítsa, de az 1794-es esztendő korábban soha nem tapasztalt szárazságot hozott, a lelkes utazó kifejezett bosszúságára. „A Tisza mentén sétálni indultam, de semmit sem találtam, csak a magaslatokról láthattuk a roppant terjedelmű mocsarakat, melyek a Tisza másik partján a Bánátban részint még vannak, részint az idei roppant szárazság következtében beláthatatlan távolságra csak száraz nádsíkságból állanak. Sok fekete sast láttunk, valamint egész sereg, különféle fajú kígyót. De egyik sem nagy. Másnap elég kedvetlenül a kedvezőtlen eredmény miatt, visszafordultam, de mégis más úton”⁷⁷ – írta a gróf valahol Titel környékén járva.

Az egykori Temesi bánság területén, a későbbi Torontál megyében az évszázadok során szüntelenül nagy gondot kellett fordítani a vízrendezésre, hiszen a Maros, a Tisza és a Duna által körülvárt területre keletről, a havasok felől, mindig bőséges vízmennyiség zúdult. Olyan vízgyűjtő területe ez a három nagy folyónak, amelyen ráadásul a közbenső mellékvizek, a Béga, a Temes, a Berzava, a Karas és a Néra forrásai is erednek. A XVIII. században először a mocsárral kellett megküzdeni a területre érkező telepéseknek, közlekedési útvonalakat kellett biztosítani a határtalan lápvilágon keresztül. Hamarosan azonban már ez sem volt elegendő, a mezőgazdasági termékek – elsősorban a jó minőségű bánsági búza – szállításának kérdését is meg kellett oldani. A gabona szállítása zömében vízi úton történt – s ez sokáig egyedül a Tisza volt –, de a hajózható vizek berakodó kikötőibe mégiscsak tengelyen kellett elszállítani az árut. „Eleinte évekig a folyó tisztítása, a vontatútak rendben tartása, vagyis a fontos vízi út karbantartása volt a fő feladat. Az idő tájt a vízmentesített szántóföldek már ontották a gabonát, a bánsági búza fogalommá vált. Észak- és Közép-Bánát uradalmairól tengelyen hozták a búzát a törökbecsei kikötőbe, onnan azután a Dunán és a Száván Bécsbe, illetve Fiumébe szállították. A távolabbi birtokok ezt nem tehették meg. Számukra létfontosságú volt a Béga, szinte egyedüli kapcsoló a világgal”⁷⁸ – írta *Öt régi torontáli vízimérnök* (1989) című tanulmányában Kalapis Zoltán. A mocsarainak lecsapolásával a Bégát 1818-ban kezdték szabályozni, 1828 és 1833 között pedig öt éven át építették a 70 kilométer hosszú Béga-csatornát. Ez utóbbi munka elsősorban a havasokban kitermelt faanyag leúsztatásának megoldását szolgálta, a könnyebb közlekedés és szállítás érdekében történt, de a duzzasztóművek, a zsilippel szabályozható temesi tápcsatorna építése már a vízgazdálkodás szolgálatában állt. A Béga szabályozása után az Illancsi- és az Alibunári-mocsarak lecsapolása következett, s ezáltal mintegy 150 000 hold terület vált alkalmassá a mezőgazdasági munkára.

A Temesi bánság kezdetben császári közigazgatás alatt állt, ennek folytán a területén csakis kamarai „vízépítő mérnökök” tevékenykedhettek. A gazdaságilag célszerű és üdvös tevékenységük méltatásának Kalapis Zoltán történetírói munkássága során mindig nagy figyelmet szentelt. *Öt régi torontáli vízimérnök*

című tanulmánya mellett számos esetben hivatkozott a jeles mérnökök munkájának jelentőségére, hangsúlyozva a táj arculatának kialakításában játszott szerepük valódi jelentőségét. Bennük látta az elvadult vidék megszelídítéséért folytatott szakadatlan küzdelem elkötelezett megtestesítőit. Kosztka Jánosról, az első torontáli inzsellérek egyikéről alig lehet tudni valamit. Legfeljebb azt, hogy Lugoson született feltehetően 1740-ben, vidékünkön csak néhány évet töltött, a XVIII. század hetvenes éveiben került el a Temesközből. Életútjáról csak a fennmaradt térképei árulnak el valamit. Kosztka János homályba vesző alakja azonban elegendő ahhoz, hogy Kalapis Zoltán az új honfoglalók sorában tartsa őt számon, akit mérnöki posztján Sátor Dániel, a nevezetes Böhm Ferenc tanítványa követett. Őt 1789-ben nevezték ki a Bega vezető mérnökévé. „Amióta híre kelt, hogy Kiss József hamarosan befejezi a nagy csatornát, nyilvánvaló lett, hogy a bácskai búza nagy előnyhöz jut. Az elhanyagolt Bega rendbe hozása ezzel még sürgősebb lett. Nos, ez a munka várt az újonnan kinevezett vízmérnökre, neki kellett olyan feltételeket teremtenie, hogy a búza Temesvárról eljusson Perlaszig, illetve Pancsováig, onnan pedig tovább az osztrák fővárosig vagy az adriai kikötőig”. Az egész Béga-csatornarendszer építésére Sátor Dániel tervei alapján került sor.

A XIX. századi vízszabályozás Spatzek János és Fischer József tevékenységével kezdődött, akiket Temes vármegye szolgálatában Szathmáry Sámuel követett – immár jelentősen megváltozott szerepkörrel. „A XIX. század elején a »vizesek« már egy másik nagy feladat felé fordultak, az eddigi csaknem érintetlen Tisza szabályozása felé. Ez már az »ébredező korszak« nagy eszméje volt, ezt a nagy művet a reformkor neves mérnökei hozták tető alá. Ezekhez tartozott, ezeknek részben előfutára is volt Szathmáry Sámuel.”⁹ Az ókanizsai születésű Beszédes József viszont már valóban az „ébredező” korszak inzsellére volt, akinek nevét már nem csak a Tisza-szabályozás helyszíni munkálatai őrizték meg, érdemeit növeli mindaz, amit a vízépités, a vízgazdálkodás, a műszaki irodalom, a műszaki nyelv megújítása terén tett. Katona Antal munkásságának viszont már honismereti, gazdaság- és művelődéstörténeti többlete van, amit elsősorban a megjelent könyveinek köszönhet az utókor. A „tisza IV-ik folyamosztály II-ik építészeti egylet vezető mérnöke” – ahogyan könyveinek címlapján is szerepel – 1867-ben Kecskeméten jelentette meg *Torontálmegye vízrajzi ismertetése s mérnöki javaslat a vízszabályozás érdekében* című művét, majd öt évvel később, az 1869 és 1872 közötti katasztrofális áradások, a sok éves „víznyomor” tapasztalatai arra készítették, hogy kidolgozza az alvidék ármentesítésének tervezetét is. „Úgy hiszem, az 1869–1872-ik évi víznyomor páratlanul áll alvidékünk történetében (...), a jelenben a negyedik inséges év küszöbén állunk, és Bács, Torontál, Temes 800 000 holdnyi területén látjuk az elvadult és csak évek szorgalma által javítható első osztályú szántóföldek siralmas helyzetét” – írta a vízmérnök az 1872-ben Szegeden kiadott *Altiszavidékünk víz-*

mentesítésére vonatkozó alapeszmék, párhuzamban az 1840. X. t.-cikkkel című könyvében.

Már a kötet bevezetőjében megszólította a károsultakat: „Mélyen tisztelt földbirtokos urak! A víziparnak megyénk területén leendő meghonosítása ügyében évek előtt általam meghirdetett mozgalmak közepette, a sors szeszélye egy igen hatalmas kisegítőt rendelt mellém az 1869-72-ik évi víznyomor visszataszító alakjában. Megvallom, hogy látva megyénk letarolt rónáit s első osztályú szántóinak siralmas állapotát, sajgó kebellem tekintek a kisegítő társ drasztikus modorára, azonban vigasztal azon meggyőződés, hogy önök bölcsessége és férfias kitartása a kiállott szenvedések által fokozva, mielőbb lesújtandja és jövőre lehetetlenné teszi a vízi óriást; valamint a letarolt vidéket a jólét és felvirágzás azon fokára emelendi, melyre az helyzeténél és minőségénél fogva a természettől hivatva van. Mély tisztelet érzésével maradván Új-Szegeden, 1872. évi november hóban, mélyen tisztelt földbirtokos uraknak alázatos szolgája Katona Antal vezető-mérnök.”¹⁰ Az epochális víznyomor ismétlődése vezette őt oda, hogy az olaszországi és a hollandiai tapasztalatait összegző, pontos gazdasági és gazdaságossági számításokon alapuló művével forduljon a torontáli érintettekhez: „E tárgy felett én éveken át elmélkedtem, mert tisztán állt előttem azon meggyőződés, hogy tiszavidéki birtokosainknak előbb-utóbb meg kell érteniök azt, hogy gazdaságukat, mint megélhetésük egyetlen föltételét, csak úgy emelhetik azon fokra, melyre az helyzeténél és talajminőségénél fogva a természettől képesítve van, ha tisztán felfogják azt: »hogya a víz korlátozásában és minden cseppjének tetszés szerinti felhasználásában rejlik reájuk nézve a bölcsesség köve«.”¹¹

A vízépitő Katona Antal az Alsó-Maros és Al-Tisza által határolt területen végezte el a vizsgálatait, azon a területen, amely magában foglalja Temes megye északnyugati részét, valamint a németbánáti végvidék azon délnyugati vidékét, mely a Tisza, a Duna és a Temes folyamok közt fekszik. Ebben a térségben mérte fel azt, hogy a vízszabályozási munkálatok során „mi lenne a beruházandó tőke, regie, törlesztés, és mibe kerülne egy hold [ár]mentesítése”. Roppant körültekintő eljárását maga így indokolta: „feltételeztem: a beruházás kellő arányban áll a csatornázandó terület becsértékével és remélendő értékelkedésével, azon nézetből indulva ki, hogy a számító ember minden általa célbavett beruházásnál mérlegelni szokta úgy a befektetési tőkét és az általa elérni remélt értékelkedést, valamint magát azon tárgyat, mely a beruházás alapját képezeni. (...) Hasonlót mondhatunk a csatornázás-öntözési beruházásokról is, és midőn észszerű beruházásnak állítjuk a magas értékű repce- és búzatermő földek tökéletes műcsatornázását és öntözés alá szerelését, ugyanakkor elhamarkodott és így a birtokos biztos bukását eredményező vállalatnak tekintenénk, ha ezen beruházásokat oly területeken célozná, melyek akár talajsilányság, akár kedvezőtlen fekvés miatt csekély érdekekkel bírván, csak nagyobb

tőke meddő pangását eredményeznék, a kívánt kamatfokozás helyett.”¹² Ezzel Katona Antal jelezni kívánta: ármentesítő és vízszabályozási tervei a kiegyezés éveit követő nagy, nemzeti elképzelések sorába tartoznak, és egy olyan terület felemelkedését szolgálják, ahol már mindenütt felfedezhetők a nyomai az iparnak, az előhaladásnak és jólétnek, amelyek viszont „természetes eredményei a vizek szabályozásának”.

Katona Antalnál mindössze két évvel volt fiatalabb, s ennek következtében pályatársnak is tekinthető az a Képeßy József, akit Kalapis Zoltán a Tisza tényleges „lenség”-i szabályozójának tekintett, és aki „természetalakító munkásságát” a folyó alsó szakaszán, a Szegedtől Titelig, azaz Szalánkeménig terjedő partvidéken, a Marostól a Tisza torkolatáig húzódó területen fejtette ki. Ő volt az, aki „mielőtt új medrébe szorította volna, egyik utolsó értő tanúként valóban még ősállapotában láthatta a síksági folyóvá szelidült Tiszát, a hurkokat, nyolcasokat, karikákat, púpokát, könyököket alkotó kanyaraival”¹³ – írta nemes alakjának felfedezője, Kalapis Zoltán. Ha Katona Antaltól elmondható, hogy a mérnöki pontosságú számítások és tervek embere volt, a befektetett pénz, a kamat, a költségek és megtérülések racionalitásának hivatalnoka, Képeßy Józsefet vele ellentétben „terepi embernek tekinthetjük, a folyópart, a vízjárás egyik legjobb helyi ismerőjének, az ártéti és mocsári madárvilág csendes megfigyelőjének, a kékes erdő, a zöld nádas, a szürke vízfolyás, a sárga omlás látványa szelíd élvezőjének”. Az első komolyabb Tisza-szabályozási feladatát 1855-ben egy pusztító árvíz után kapta, amikor Pesten az érintett hivatalok végre úgy döntöttek, hatékonyabbá kell tenni a lentségi vízszabályozási munkálatokat. Képeßy József ekkor költözött Törökbecsére, és a vízi munkálatok legfőbb irányítója volt ezen a vidéken. Tíz évvel később, 1864-ben új feladattal bízták meg, ekkor a Tisza bánáti és bácskai oldalán fekvő németbánsági határőrezred, illetve a titeli csajkás zászlóalj területének ármentesítése és vízszabályozása volt a feladata. A vidéken szerzett gazdag tapasztalatait a *Magyar Alföld hydrogeographiája, vízműszaki nézetek és javaslatok a földöntözés érdekében* (1867) című könyvében foglalta össze. Mégis igazi, hazafiúi hitvallását az 1873-ban megjelent *Javaslat Bánát közbenső vízhálózatának szabályozásáról* című könyvének bevezetőjében fogalmazta meg, ekként: „Jól tudván azt, hogy oly országgrész, amelynek folyamai korlátlanul rakoncátlanok árasztják minden irányba hullámaikat –, hol a földipar általa letaposva megsemmisül, és ott, hol a forgalom, kereskedelem magát nem honosíthatja meg, hogy oly vidék és nemzet anyagilag önálló, megelégedett, vagy épen gazdag soha nem lehet.” Képeßy József a Tisza szabályozásával, az egykori németbánsági határőrvidek meg a Sajkás-vidék nagy kiterjedésű réti földjeinek ármentesítésével „tartósan beírta nevét a Bácska és a Bánát vízrajzi és gazdasági történetébe”.

A bácskai és a bánáti vízivilág alakítóinak sorában kitüntetett helyet kapott Kiss József, a Ferenc-csatorna építője, akinek Kalapis Zoltán *Kiss József*

verbászi síremlékénél (1983) című írásában apró, de annál ihletettebb tollrajz formájában állított emléket.¹⁴ Herceg János több írásában úgy látta, hogy a csatorna története egyúttal a Bácska története is. „Száz évvel a török kitakarodása után, mialatt kisebb-nagyobb hullámokban megérkeztek a vidéket benépesítő új telepesek, olyan élet indult meg itt, amely mind a mai napig meghatározta a Bácskaság gazdasági helyzetét. A mocsarak és a vizek elvezetése, s a csatornák megépítése páratlanul kedvező feltételeket teremtett a mezőgazdaságnak. Ekkor kezdték a Monarchia éléstárának nevezni! Ennek a lázas átalakulásnak izgalmas korszakát a telepítési biztosok száraz jelentései ismertetik, mindenekelőtt Kollonitsé, s a csatornaépítés drámai éveit megörökítő Kiss József érzelmes lírai naplója. Aki azonban már nagyobb távlatból és egy magával hozott népi tudat aspektusából nézett az eseményekre, hogy megírja a vidékre nézve sorsdöntő három évtized történetét, az Johann Eimann volt, az újsziváci jegyző.”¹⁵ Az épülő csatornát a maga korában Kiss József személyesen mutatta be vendégének, a jeles erdélyi utazónak, Teleki Domokosnak, aki beszámolójában lelkesen méltatta a művet: „A kanális ásatása ezelőtt esztendővel, úm. 1793-ban májusban kezdetett el, a jövő esztendőbe pedig, amint a szándék vagyon, el fog végeztetni, a kikalkulált költség egymillióra fog jönni. A kanálisnak hossza Földvártól fogva a Dunáig 13½ mérföldet fog tenni. Földvártól fogva Verbászig 7½ mérföldig egy Cserna-bara nevű beszakadása vagyon a Tiszának, amelyet természeti kanálisnak lehet mondani.”¹⁶ Hogy mégsem lett fényes dicsőség az osztályrésze Kiss Józsefnek, arról Majtényi Mihály *A császár csatornája* címmel írt elragadóan szép regényt. Szellemóriás volt, akinek négy történetíró állított emléket. Műve, a kanális évszázados felvirágzását hozta a vármegyének, mára azonban gazdátlanrá vált, szennyvíztározó lett, elviselhetetlen büzt lehelő posvány. A trianoni békeszerződéssel a bácskai csatornarendszerből 208 kilométer Jugoszláviának, 34 pedig Magyarországnak jutott, de mivel a tápcsatorna magyar területen maradt, végérvényesen kérdésessé vált mind a Ferenc-csatorna, mind a később épült Ferenc József-csatorna vízzel való ellátása. Az enyészet ezen a téren is hatalmába kerítette a vidéket.

A XIX. század még ismerte a Kiss József-féle bácskai csatorna jelentőségét. Türr István 1869-ben szerződést kötött a bécsi kormánnyal annak felújítására és kibővítésére. A felújításra 1871 és 1879 között került sor, az újabb leágazás megépítésének munkálatait ünnepélyes keretek között 1872. május 5-én Ferenc József jelenlétében kezdték meg.¹⁷ A később róla elnevezett csatorna nyomvonalát – Kisszapárnál ágazott ki a Ferenc-csatornából, s Veprőd, Bácskeresztúr, Torzsa, Kölpény, Petróc és Piros érintésével Újvidéknél ömlött a Dunába – még 1869 tavaszán jelölte ki Pietro Caramorra olasz mérnök, aki a terepet Türr Istvánnal együtt járta be. A csatorna felújításának és kibővítésének szinte „járulékos részeként” a történetírás számon tart még egy különös kísérletet: Türr István Újverbász közelében, 118 holdon öntözési mintatelepet létesített, mi

több, minisztériumi kapcsolatai révén azt is elérte, hogy az állam is létrehozott egy ilyen telepet Torzsa mellett, Péklapusztán. Ennek szintén a *demonstratio ad oculos* volt a kimondott célja, azaz szemmel látható módon kellett volna igazolnia az öntözéses gazdálkodás fölényét, így a rizstermesztés előnyeit is. Vele egy időben Képesy József, a Tisza-szabályozási munkálatok kiegyezés kori kiváló mérnöke is azon munkálkodott, hogy a déli területek lakossága a folyószabályozások mellett „a földöntözés áldásos műveletére is terjessze ki figyelmét”. Nem rajtuk múltott, hogy az öntözés máig megoldatlan kérdése a Délvidéknek. „Türr István azzal, hogy több mint száz évvel ezelőtt létrehozta az első öntözőcsatornát, s lelket próbált önteni az öntözéses gazdálkodásba, örökre beírta nevét a bácskai táj átalakítóinak névsorába, s bekerült az egykori dél-magyarországi vízmunkálatok nagyjai közé”¹⁸ – írta a kezdeményezésről Kalapis Zoltán.

A XIX. századi szabályozások során a Tisza-völgyben a 2 300 000 hektárnyi árterületből mindössze 200 000 hektár maradt meg a gátak közé zárt folyó hatalmában, a többi termőre fordították. Magához a folyóhoz a hőskorban a gazdálkodásnak számos formája kötődött, elsősorban a halászat, amely amellet, hogy szabad ipar volt, a parasztságnak mellékfoglalkozás keretében megélhetést is biztosított. Kalapis Zoltán a vízi élet történetének megírásakor azt is kiderítette, hogy a Bácskában a Duna mentén négy halászcéh alakult – Monostorszezen 1825-ben, Futakon 1826-ban, Apatinban 1830-ban és Kupuszinán 1834-ben – ezzel szemben a Tisza-völgyben, Szolnokot kivéve, nem folyt céhes halászat. 1818-ban és 1820-ban „a nagybecskereki halászok, akik már harmincnél is többen vagynak, a jó rendnek köztük való fenntartására” céhbeli privilégiumokért esedeztek, de a karlócai levéltárban őrzött Torontál megyei jegyzőkönyvek szerint kérésüket azzal a furcsa indoklással utasították el, hogy „semmiféle nevezetes folyóvízhez nincsenek közel, amelyekben halászatot tehetnének...”¹⁹ A céheknek alig volt nyoma, a Duna mentén alakult csak néhány. A kendertermesztésről híres Apatin 1770-ben hálófónásra kapott céhszabadalmat. Ilyen táj- és gazdaságtörténeti háttérrel maga mögött válik jelentőssé a Fehér-tói gondozott állóvízből a Bega-szabályozás során Répásy Miklós tervezőmérnök által létrehozott écskai halgazdaság 1907. január elsején történt felavatása is.

A MONARCHIA LEGNAGYOBB BÚZAVÁSÁRA: TÖRÖKBECSE

A XVII. és XVIII. század fordulóján a bécsi császári udvar vezette közel négy évtizedes felszabadító háborúk során végre kiűzték a törököt Magyarországhódoltsági területéről, ám ez nem jelentett egyszersmind tényleges felszabadulást is. Az 1718-ban megkötött pozsareváci békét követően hat évtizedet kellett várni, hogy a bécsi kincstár által felügyelt területek Mária Terézia 1778-as rendeletét követően ténylegesen a magyar korona fennhatósága alá kerüljenek. A korábban megalakult Bács–Bodrog vármegye mellett Torontál, Temes és Krassó–Szörény vármegyék évszázadokig gazdátlan földterületei idegen kézre

jutottak, osztrák és német földesurak javait gyarapították, és az újratelepítés is a császári udvar igényeinek és elképzeléseknek megfelelően történt. 1778-ban az etnikai összetétel tekintetében Európa legtarkább vidéke került vissza a magyar államiság keretébe. A déli peremvidék vármegyéiben újra kellett szervezni az életet, ez döntő mértékben ugyancsak a bécsi udvar irányításával történt, amin később a magyar rendek, a vármegyék megalakításakor változtatni már nemigen tudtak. Egy felszabadított, majd újragyarmatosított területen kellett kiépíteni a magyar közigazgatást és megteremteni a gazdálkodáshoz szükséges feltételeket.

Először a tájat kellett visszahódítani a mocsártól, a közlekedési útvonalakat kellett biztosítani ahhoz, hogy a telepítéssel együtt járó építkezés megkezdődhessen. Közigazgatási központokat és piacokat kellett elérni ahhoz, hogy a kereskedelem alapvető feltételei létrejöjjenek. Idővel üzemek alakultak, aminek következtében kiszélesedett az áruforgalom. Gabonatermő vidékről lévén szó, a szállítási gondokat is meg kellett oldani, előbb kincstári, majd megyei hivatali mérnökök végeztek vízszabályozási munkákat, melyek Katona Antal korára már „vízi iparággá” terebélyesedtek, hiszen a vízelvezetést folyószabályozás követte, majd a csatornahálózat megépítése végleg termőre fordította az alvidéki vármegyéket. 1778 után a megyei hivatalok vették át a közelet irányítását; az ezt követő közel évszázadnyi idő során az egyházak is létrehozták a maguk intézményrendszerét, állami és felekezeti iskolák jöttek létre, bankok és biztosítótársaságok a haszon reményében ugyancsak megjelentek a vidéken. Az élet kezdett polgári formát öltetni a déli végeken is, e tekintetben a kereskedelmi központok jártak az élen.

Gazdaságtörténeti szempontból döntő jelentőségűnek ítéli Kalapis Zoltán a búza szerepét a Bánság történetében – útjának nyomon követése során felfedezve „egy elsüllyedt torontáli Atlantisz” rekonstruálásának lehetőségét is. Ez az elsüllyedt világ, a XVIII. század utolsó évtizedei és a XIX. század vége között virágzó Tisza-parti gabona-kereskedelmi központ, Törökbecse volt. Már Fényes Elek is a Tisza bal partján elterülő mezővárost az egész monarchia legnagyobb gabonakereskedő helyeként tartotta számon, ahol „az utcák Szerém vmegyéből hozott kövekkel vannak kirakva; a földesuraság kastélya előtt, a Tisza parti magas töltésen fel, fasorok és sétahelyek gyönyörködtetik a szemet; a rakhelyt s a rév környékeit terméskövekből épült töltések ékesítik. (...) Ausztriából, Magyarországból, Horváthországból, a földközi tenger nevezetesebb kikötő helyeiből néha 100 kereskedő is megjelenik évenként. Az elmenő terhes gabona-hajók közel 300-ra mennek, mellyek közül a legkisebb 1000, a közepszerű 2-3000, s a nagy hajók 3-6000 mázsa terhet vesznek fel, s így esztendőnkint egy millió pozsonyi mérő gabonánál több vitetik ki, főképpen Pest, Győr, Mosony, Bécs felé; kevesebb Horváthországba, Sziszekbe, Károlyvárosba, s innen szárazon Fiuméba, még kevesebb Leibach felé”.²⁰ Az 1840-ben

megjelent *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt* című művében Európa nevezetes gabonapiacaként említi a várost Horváth Mihály történétíró is, Teleki Domonkos pedig már 1794-ben megcso-dálta a tiszai kikötő forgalmát: „Mentem eszerint per Nagyikinda és Beodra Törökbecsére, egy commerciumra nézve az ott való nagy konkurenciáért nevezetes helyre. Fekszik ez a Tisza mellett, amelynek partján tágos kikötőhelye vagyon. Mezőváros. Itt a Tisza partján számos nagy hajókat láthatni, melyek a Tiszán fel a Dunáról, a Száváról és a Dráváról jönnek ide a gabonának és dohánynak vásárlása végett: mely terméseket az egész Banátusból, sőt feljebből is ide hordják össze és nagy bőségben eladják. A vevők rendszerint Slavóniából és Croatiából, a Littoraléből [a magyar tenger mellékről – M. F.] és Olaszországból is jönnek (ennek előtte Törökországból is jöttek), és sok hajókat a gabonával és dohánnyal itt terhelvén, ezzel ismét visszatérnek.”²¹ A törökbecsei gabonapiac fénykora az 1790 és 1850 közötti évekre esett, ekkor vált a Monarchia legfőbb gabonagyűjtő és gabonaszállító központjává. Ez idő tájt emlegették Torontál vármegyét s általában Dél-Magyarországot az ország, a Habsburg Birodalom éléskamrájaként, ahol a legkiválóbb acélos búza termett. Ahogyan azt Galgóczi Károly nevezetes „statisticájá”-ban írta: „A síkságon az egész Bánátban a föld nagyobb része porhanyó fekete agyagos kerti földből áll televénynyel dúsan gazdagítva, mely minden trágyázás nélkül a legszebb tiszta búzát, repcét, kukoriczát, dohányt olly gazdagon termi, hogy középszerű jó esztendőben is egy után közönségesen 12–15 magot számítanak”²² – ami az egész öreg kontinensen páratlan eredménynek számított.

Ennek a Tisza-parti kereskedelmi központnak a mindennapi gazdagságát mutatta be Kalapis Zoltán *A monarchia legnagyobb búzavására: Törökbecse* (1996–97) című – minden kétséget kizáróan egyik legkiválóbb – tanulmányában. Írása Bánát-kutatása szintézisének is tekinthető, együtt van benne minden, amivel történeti vizsgálódásai során találkozott: társadalomtörténet és gazdasági elemzés, népelet és gazdálkodási szokásrend, folyamszabályozás és vízi szállítás, diplomáciatörténet és szépirodalom, várostörténet és gasztronómia, hiedelmek és törvénykezési eljárások leírása, kereskedelmi kapcsolattörténet és nyilvánosházi programajánló. Mercy kormányzó tájrendezési törekvéseinek méltatásával kezdi a történetet Kalapis Zoltán, végigkövette a művelhető földterületek visszahódításának évszázados folyamatát egészen a gabonatöbblet megjelenéséig, amikor jelentkezett a kereskedelem igénye is. A történétíró szerint a XVIII. század derekán a Bánság már „fuldoklott a gabonában”, piacot kellett találni a fölöslegnek. „A búza értékesítése általában nem okozott gondot, keresett, olykor jól fizetett áru volt, de nehezen lehetett kivontatni a bánáti sártengerből, a lápok, a mocsarak, a szabályozatlan folyók vad világából.” Ennek megkönnyítését szolgálta a vízi utak kialakítása és gondos karbantartása is. A folyami szállítás kialakulásának és fejlődésének történetét a Tisza, a Duna és

a Száva vonalán Bajáig és Komáromig, Sziszekig és Károlyvárosig, kelet felé pedig a Fekete-tengerig követte nyomon, miközben ismeretei azt is lehetővé teszik, hogy párhuzamot vonjon a közép-európai és a balkáni gabonapiacok működése között. A dunai gabonaszállítás és kereskedelem részletes bemutatásakor tolla Jókaiéval vetekszik, Komárom színes kavalkádjában pedig Eötvös Károly romantikájára ismer az olvasó.

Ilyen, ismeretekben gazdag, lendületes és ihletett leírások találhatók a tanulmányban: „A XVIII. és a XIX. század fordulóján a gabonaszállítás általánosan elterjedt alkalmatossága a fahajó, a bögőshajó, a búzáshajó. Ez egy lapos fenekű vízi jármű, fedett tetejű. Harminc-hatvan méter hosszú, hét-nyolc méter széles, két-három méter oldalmagasságú. Nem téveszthető össze a későbbi uszályal, mivel önálló manőverezésre is alkalmas. Teherbírása átlag 4000–6000 pozsonyi mérő, de vannak ennél nagyobbak is, kisebbek is. A törökbecsei kikötőben látható kisebbfajta vízi járművek az evezőkkel is ellátott dereglyék, a kecsgeorrú luntrák (még burcsujának is nevezik őket), a belső forgalom eszközei, ezeken hozzák a gabonát a Bánság belsejéből a csak a bennfentesek előtt ismerős vízi utakon. A tetejetlen hajókon kevésbé érzékeny árut szállítanak, de a nagyobb forgalom idején ezeket is felhasználják, azzal, hogy ellátják őket gyékénnyel, ponyvával. A puhafa hajók, a deszkahajók a sószállítás eszközei, fenyőfából készültek, nagyjából »varrással« és faszegekkel, mert a fém a só szétmarta.”²³ Hasonlóan széles ismeretekről ad tanúbizonyságot a szárazföldi gabonaszállítással, a kereskedelmi központoknak számító városok zajos életével, a kereskedői szokásokkal (megtározás, alkudozás, mérés, fizetés és ellenőrzés), és a mindezzel szorosan összefüggő népelettel kapcsolatosan is.

Kalapis Zoltán a magyar történetírás ismeretlen tájain járt, amikor a bánsági búza Fiumébe vezető útját követte nyomon. Törökbecsétől Sziszekén át Károlyvárosig a Tisza–Duna–Száva–Kulpa alkotta vízi úton szállították a gabonát, onnan azonban a további 132 kilométeren át már csak kordén – tengelyen – vagy ló- és öszvérhátán vitték a búzát a tengerig, s tartott mindez nem kevesebb, mint hat hónapig. „Egy többévi kimutatás szerint Károlyvárosból naponta 300–400 ló vagy ökör indult Fiumébe, illetve érkezett onnan.” Kikötők, magtárépületek, vendéglők, bankok és kereskedelmi irodák lármás világába egyetlen állandó szereplő van: a bánsági búza. Amikor pedig a történetíró a nevezetes Károlyútra tért rá, nem tudta, hogy nagy elődje, Teleki Domonkos kétszáz éve elporladt lába nyomában járt. „Azon egész út, melyen Károlyvártól fogva Fiumáig [az útirajzban mindvégig így szerepel az adriai kikötőváros neve – M. F.] jöttünk, és amely tizenhét mérföldet teszen, a Károly útjának neveztetik (Via Carolina) – írta az előtte járó erdélyi deák. – Ezt Károly császár és király készítette, aki alatt oly sok nevezetes építések tetetnek. Csudálkozásra méltó nagy munkával és szorgalmatossággal készült ez az út. Annak előtte éppen lehetetlen volt itt szekereken járni a nagy hegyek és erdők miatt: de ezen út által, mely a hegyek

oldalában sok helyt a legkeményebb kősziklákba vágatott, kőből rakott földtöltésekkel erősítettett, köveccsel és földdel meghordatott, az ember lassan-lassan mind a legmagosabb hegyek tetejére feljuthat, majd pedig azokról minden nagy nehézség nélkül lejtőre bocsátkozhatnak.”²⁴ Törökbecsétől Fiuméig – Teleki szerint Fiumáig – ezen az úton vonult végig a búzaforgalom és a gabonakereskedelem megannyi XIX. századi hőse, a magyar és a szerb hajótulajdonos, a rác hajóvontató, a horvát öszvérhajcsár, a német kereskedő és az olasz bankár. 1763-ban egy pozsonyi mérő búza ára a Bánságban 30 krajcár volt, Sziszekén ugyanez a búza 60–70 krajcárba került. Fiumében pedig már 3 forint 15 krajcárért árulták. A tízszeres haszon alakította, befolyásolta és szervezte egységbe sok százezer ember életét, akiknek sorsa a bánsági búzától függött. Azét is, aki megtermelte, azét is, aki a lapos luntrákat ácsolta, azét is, aki a hajókötélnek feszítette a vállát, és aki legtöbbet gyarapodott az üzletből, a kereskedőt is. „A hajóépítés nagy szakértelemet követelt meg, de egyúttal kemény munka is volt – írta mély empátiával a történetíró –, bár ez meg sem közelítette a hajóvontatók sorsát, mivelhogy az emberi erővel való hajóhúzás a legsötétebb rabszolgamunkával volt határos. A két nehéz foglalkozást már azért sem lehet összevetni, mert a hajóácsok előtt olykor megcsillant a felemelkedés esélye – soraikból kerültek ki a híres, meggazdult hajósgazdák –, a hajóvontatók esetében viszont a jövő teljesen le volt zárva, mert mit is remélhet az ember, ha a gályarab szintjére süllyed.” A korabeli leírásokban őket a társadalom söpredékének nevezték. Az már a felszabadulást jelentette, amikor idők elmúltával bérmunkásokká váltak. Bandába szerveződésük, elszegődésük, a bérük, az életmódjuk, magatartásuk és szokásaik egyetlen mozzanata sem került el Kalapiz Zoltán figyelmét.

Törökbecse egy ideig élvezte a bácskai Ferenc-csatorna kedvező hatásait is. Az 1793 és 1802 között megépült kanális 227 kilométerrel rövidítette meg a bánsági búza Pest és Bécs felé vezető útját, és ez a jövedelmezőségben is megjelent. Éppen jókor ahhoz, hogy a napóleoni háborúk által teremtett konjunktúra kedvező hatásait a Bánságban is megérezzék. Azután ez az előny is lassan eltűnődezett, Törökbecsének a természettől nyert kedvező fekvése az elkövetkező időszakban, a XIX. század második felében, már egyre kevésbé előny. „A közlekedés fejlődése már nem kötődik kizárólag a folyóhoz – a szárazföldre tevődik át, főleg a vasútra. Egy másfajta változás is sietteti a végzetet: minden forrás a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig arról tudósít, hogy Bánát és Bácska első helyen áll a gazdasági fejlődésben (nagyobb a megművelt terület, mint másutt, magasabb szintű a művelés is), de amint a súlypont a mezőgazdaságról áttevődik az iparra, ez a vidék megakadt, lépést veszített!” Az első nagy fordulatot a gőzhajó megjelenése hozta, majd következett a vasút, ami visszafordíthatatlanul átalakította a hagyományos gazdálkodási viszonyokat és a kereskedelmi kapcsolatokat is. Törökbecse a maga kikötőjével, a gazdagon termő bánsági gabonaföldekkel a háta mögött lassan elveszítette a jelentőségét.

Ilyen körülmények közepette élte az egyre csinosodó Törökbecse a maga felettébb lármás életét a XIX. század közepéig, amikor megépítette kövezett utcáit és első emeletes épületeit is. Lap- vagy könyvkiadás ugyan még nincs, de 1860-ban Jovan Knežević állandó szintársulatot hozott létre – ez volt ez első hivatásos szerb teátrum! Az odalátogató kereskedők, hajótulajdonosok, szállító- és rakodómunkások igényeit mintegy harminc kocsmá, kávéház, sörház, ital-kimérő, vendéglő igyekezett kielégíteni, nem beszélve a vízparti bodegákban működő pecsenyesütőkről. Az aracsi csárdában egy szál cimbalmos muzsikája szállt el a csillagos éjszakába, míg bent a városban az egyik kocsmában a rábéli tökciterások cincogtatták hangszereiket, a másokban egyetlen pikula sivalkodott, a harmadikban pedig zúg-búg a harmonika, nyekereg a kosfejű duda, amit esténként a szerb vízimolnár gyötört. „Az egyik mellékutcában egy nagy, nyolcablakos, cseréptetős épület bejárata előtt vörös lámpa világít, hirdetve, hogy itt a világ legrégibb mesterségét űzik, mint ki fog derülni, nagy szakszerűséggel. Egy kifestett, telt idomú temesvári német nő a bordélyos, ha a helyszín nem árulkodna, finom úriasszonynak is nézhetnénk, akár pesti vagy bécsi madámnak. Az, amit ő űz, az már szabályos üzleti vállalkozás, szerződéses, ellenőrző bárcákkal ellátott kéjnékkel. Nyolcan-tizen vannak, a gazdasszony öltözteti őket selyembe, brokátba, s tanítja őket a szakma fortélyaira. Az egyik szabály az, hogy legyenek olyanok, amilyeneknek a vendégek kívánják: hol finoman társalkodó dámák, hol fecsegő feslett nők. Itt minden kimért és diszkrét: egy szegedi muzsikusk halkan fut végig a kivénhedt csembaló billentyűin. A zamatos borok mellé aszpikba öntött sonkás, halas, kaviáros falatokat, ízes sajtokat tálalnak (a tokaji nedűt, a bécsi sajtot, az orsovai kaviárt az egyik temesvári csemegebolt szállítja). A kávé és a császárkörte aromája is egybeleng a parfüm illatával, s egy pillanatra elbódítja a szőrösszívű gabonakereskedőket, a durva hajósgazdákat: nemcsak csizmájuk koppanását nyeli el a vastag szőnyeg, hanem hangjuk is elhal. De nem sokáig. Csakhamar visszatér önbizalmuk, tudják, hogy itt csak a pénzükre vadásznak, akárcsak a vidéki kastélyok csendjében, ahol a ház úrnője budoárjában fogadja őket az üzletkötés előtt. Ez a légkör is ezekre az öltözőszobákra emlékeztet... Egy este ára a múlt század negyvenes éveiben három kocsi búza volt (35–45 zsák). Volt, aki természetben fizetett: délelőttönként fordultak be a kocsik a szárazkapun, s a kupleráj magtárába öntötték a »bért«. Zömmel azonban nem bajlódtak ezzel, elővették dagadt bugyellárisukat, s leszámolták a bankjegyeket.”²⁵ Krúdy Gyula legszebb lapjaira illő, karneváli világ!

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

- ¹ Herceg János: Régi dolgainkról; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1999, 10–11. p.
- ² Teleki Domokos: Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt; kiadatott g. T. D. által – nyomattatott Bécsben, MDCCXCVI; Újabb kiadás: Teleki Domokos: Egynehány hazai utazások leírása; Budapest – Balassi Kiadó, 1993, 74. p.
- ³ Képesy József: Javaslat Bánát közbenső vízhálózatának szabályozásáról; Temesvárott – nyomattott Magyar testvéreknél, 1873, VI. p.
- ⁴ Kalapis Zoltán: A téglagyártás évszázadai (1997), In: Búza, dohány, selyem; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1998, 163 p.
- ⁵ Kalapis Zoltán: Az eperfa 250 éve a Vajdaságban (1988); In: Búza, dohány, selyem; i. m. 53 p.
- ⁶ Herczeg Ferenc: A Várhegy; Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1940, 48. p.
- ⁷ Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793-1794-ben; Budapest – Franklin-Társulat, 1887, 91–96. p.
- ⁸ Kalapis Zoltán: Öt régi torontáli vízimérnök (1989); In: Régi vízivilág a Bácskában és a Bánátban; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1993, 9. p.
- ⁹ Uo.; 16–17. p.
- ¹⁰ Katona Antal: Altiszavidékünk vízmentesítésére vonatkozó alapeszmék, párhuzamban az 1840. X. t.-cikkkel; Szegeden – nyomattott Burger Zsigmondnál, 1872, 40 p.
- ¹¹ Uo.; 9–10. p.
- ¹² Uo.; 2. p.
- ¹³ Kalapis Zoltán: A Tisza „lentség”-i szabályozója: Képesy József (1992); Uo.; 63. p. – A csajkás kerület a torkolat jobb felén feküdt, gazdag rétfjeiről és legelőiről volt nevezetes, a balparti határörvidék pedig, a Duna mentén, mélyen lenyúlt Dél-Bánátba, egészen Pancsováig, és még azon is túl. Ezeket a munkákat még a Duna-öblözet ármentesítésének is nevezik. Uo.; 67. p.
- ¹⁴ Kiss József alakjának megidézése lehetővé teszi, hogy visszatérjünk egy korábban, a bán-sági területek újraterelítésében nagy szerepet játszott császári-kincstári biztos – Kempelen Farkas személyéhez. A hivatalnoknak ugyanis döntő szerepe volt abban, hogy a bácskai csatornaépítő megbízást kapott a Ferenc-csatorna építésére. Kempelen ugyanis azonnal felismerte a nagycsatorna gazdasági jelentőségét, és a terv lelkes támogatója lett. „A két jeles ember kapcsolata akkor vált szorosabbá – írta a szerző az Egy »udvarik« zseni a XVIII. századból: Kempelen Farkas című tanulmányában –, amikor Kiss József 1791 legvégén betérjesztette a bécsi kormányzathoz a Bezdán–Bácsföldvár vonalvezetésű, 108 kilométer hosszú, 18,6 méter széles és 2 méter mély bácskai nagycsatorna tervét, s egyúttal privilégiumokért is folyamodott a kincstárhoz.” Kempelen közvetítésének legnagyobb eredménye az volt, amikor 1792 augusztusában, tanácsai nyomán, II. Ferenc császár is csatlakozott azokhoz a nézetekhez, hogy az építést magáncégre kell bízni „Az egyik legnagyobb európai feudális államhatalom feje kézjegyével formálisan is utat nyitott a töké-s fejlődés előtt: megalakult a Habsburg Birodalom első nagy részvénytársasága.” – Kalapis Zoltán: Egy „udvari” zseni a XVIII. századból: Kempelen Farkas (1998); In: Lentségi arcképcsarnok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2001, 98. p.
- ¹⁵ Herceg János: Régi dolgainkról; Újvidék – Forum Könyvkiadó 1999, 163–164. p.
- ¹⁶ Teleki Domokos i. m. 74. p.
- ¹⁷ Herceg János: Régi dolgainkról című művében így emlékezett meg az eseményről: „Az idők változásáról beszélt az az ünnepi pillanat is, amikor 1872. május 5-én a róla elnevezett kiskanális kezdő kapavágását Ferenc József király és császár tette meg, annak a

- Türr Istvánnak a jelenlétében, akit halálra ítéltetett, s akit csak Viktória angol királynő közbenjárása mentett meg az akasztófától. Most oda kellett lépnie ehhez a forradalmi tábornokhoz, s azt mondani ország-világ előtt: Ich gratuliere Ihnen...” – I. m. 159. p.
- ¹⁸ Kalapis Zoltán: A pusztapékai rizstelep avagy az öntözés kezdete a Bácskában (1992); In: Régi vízivilág a Bácskában és a Bánátban; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1993, 143. p.
- ¹⁹ Kalapis Zoltán: Gondozott écskai állóvízből tógazdaság (1985); In: Régi vízivilág a Bácskában és a Bánátban; i. m. 115. p.
- ²⁰ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, I. kötet; Pesten, 1851, 104–105. p.
- ²¹ Teleki Domonkos i. m. 72. p.
- ²² Galgóczi Károly: Magyarország-, a Szerbvajdaság s a Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája; Pesten, 1855, 48. p.
- ²³ Kalapis Zoltán: A monarchia legnagyobb búzavására: Törökbecse (1996–97); In: Búza, dohány, selyem; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1998, 130. p.
- ²⁴ Teleki Domonkos i. m. 127. p.
- ²⁵ Kalapis Zoltán i. m. 135. p.

ZOLTÁN KALAPIS AND SPIRITUAL HOME-DEFENCE (III.)

The study is about Zoltán Kalapis, an excellent researcher of the region's cultural history, and his work. As the Hungarian daily Magyar Szó's "roaming reporter", Kalapis first came across questions which, besides individual fates, reveal the futurity of the whole community in the disorder of the dilapidating Hungarian houses in the Banat region, where Hungarians live in scattered communities. Zoltán Kalapis started his career as the chronicler of the Banat region, and kept returning to this region throughout his very successful research work. He described the Hungarian "down region" (his nickname for Vojvodina) in such a way that all the Hungarian national history revealed its real beauty and richness, which can only be conceived dimly today. However, for him the notion of history is obviously more and broader than what is defined and described as a unified structure, be it with changing contents, by history's thought history. In the centre of his approach there are two always expandable principles: the materialised historical memory and the lifework of creative spirits.

Keywords: the history of Hungarians living in Vojvodina, Zoltán Kalapis, minority existence

KÉT MAGYARORSZÁGI TANÁCSKOZÁS TANULSÁGAI

A régió és a regionalizmus újabban gyakran emlegetett fogalom Európában. Már azért is, mert a jelenlegi pénzügyi ciklusban a régiók három alapról kapják az Európai Unió költségvetésének 36 százalékát. De ettől függetlenül az elméleti vizsgálódásokban és a gyakorlati tevékenységekben egyaránt tisztázódott, hogy a régió egyfajta forradalmi újdonság kontinensünk fejlődésében, és a regionalizmus kibontakozása nagymértékben megváltoztathatja Európa országainak arculatát, felépítését. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozott két magyarországi tanácskozás. Az egyiket a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Tudományos Központja szervezte Pécsen, szeptember 14–15-én, Régiók felúton – helyzetkép – jövőkép Magyarországon címmel, a másik pedig a Magyar Regionális Tudományos Társaság V. vándorülése volt október 25–26-án Miskolcon, témája pedig az ipar szerepe a regionális fejlődésben. Az alábbiakban e két tanácskozáson elhangzottakat foglaljuk össze.

A RÉGIÓK FORRADALMI ESZMÉJE ÉS GYAKORLATI PROBLÉMÁI

A régió jelentős tényezője annak a világméretű folyamatnak, amely az állam hagyományos eszméjének, szerepének és elképzelésének megváltoztatására vett irányt. Ennek a folyamatnak egyik része az, amit az állam felülről történő lebontásának nevezhetnénk. A globalizálódás világfolyamata ugyanis alapjában megváltoztatja az állam szerepét és a társadalom életében elfoglalt helyét. Elég csak azt megemlítenünk, hogy a világgazdaság annyira eggyé lett, az államok kölcsönös függősége olyan fokra emelkedett, hogy pl. az emberek többsége számára ismeretlen Kuala Lumpur tőzsdei mozgásai, vagy egy vihar a mexikói öbölben, vagy egy zavargás a nigériai kőolajmezőknél nagyobb hatással lehet az emberek mindennapi életére, mint „nemzeti” kormányuk nem egy intézkedése. Ennek a folyamatnak a része az olyan közösségek kialakulása is, mint az Európai Unió, amely a történelemkönyvek lapjaira utalja az államnak olyan fontos kellékeit és ismérveit, mint az országhatár vagy a pénz. A folyamat másik része az állam hagyományos szerkezetének és felépítésének a régiók specifikumai szerinti megváltoztatása. A pécsi tanácskozás elméleti síkon, de a

magyarországi helyzetből kiindulva a jelenlegi állapot felmérésére vállalkozott, és pedig a kérdés tudományos kutatóinak és a mozgalom gyakorlati irányítóinak (a területfejlesztési miniszternek, a hét magyarországi régió vezetőjének stb.) megszólaltatásával.

Történeti áttekintést elsősorban Horváth Gyula, az MRTT elnöke és Illés Iván, az MTA Regionális Kutatások Központjának képviselője adott, emlékeztetve arra, hogy Jean-Francois Gravier párizsi egyetemi tanár már 1947-ben, *Párizs és a francia sivatag* című könyvében, megfogalmazta azt a gondolatot, hogy az ország globális fejlődése a fővárosra összpontosuló fejlesztések nyomán nem lehet hatékony, a nemzetgazdaság versenyképességének kulcsa a régiók és regionális központok fölemelkedése. Ez volt az első elméleti megnyilatkozása egy kibontakozó európai mozgalomnak, amely abból a forradalmi elképzelésből indult ki, hogy a társadalom megmozdulásával, az önszerveződés új formáinak kibontakoztatásával olyan új mederbe kell terelni a társadalom megszervezését, amelynek révén fellazul az állam évezredes szerkezete, lebomlik a hagyományosan központosított felépítése, s feleslegessé válnak az évszázadok alatt kialakult formák.

Ezzel kapcsolatban Horváth Gyula azt fejtette ki, hogy a régió a gazdaságfejlesztési orientációjú regionális fejlesztéspolitika érvényesítésének optimális térbeli kerete; a posztindusztriális térszervező erők működésének és kölcsönkapcsolataik fejlesztésének megfelelő terepe; a területi-társadalmi érdekérvényesítés fontos színtere; a regionális politika modern infrastruktúrájának, valamint szervező-tervező-végrehajtó intézményeinek a kiépítéséhez a legmegfelelőbb méretű térbeli egység, végül az Európai Unió regionális és kohéziós politikai döntési rendszerének meghatározó eleme. Illés Iván pedig arról beszélt, hogy Európa történelme nem más, mint a centralizáció és a decentralizáció változása. Szerinte az európai állam a XVIII. század végéig decentralizálódott, a XIX. században kilakult az egységes és centralizált nemzetállam. Ezen belül 1950 és 1980 között a centralizálódásnak egy új formája tűnt fel. Ekkor a Keynes-típusú gazdaságpolitika, továbbá a jóléti állam kialakítását és működtetését célzó társadalmi mozgalmak hatására az állam központi helyet kapott a nemzeti jövedelem újraelosztásában. Ezt követte 1980-tól a decentralizálás felé tett fordulat, amelyhez az 1988-ban végrehajtott költségvetési reformmal az Európai Unió is alkalmazkodott.

Az EU 2007–2013. évi pénzügyi terve ismét magában foglal bizonyos központosítási törekvést. Elsősorban azért, mert a 10 új tagállam felvételével megszorodott a segélyre szoruló régiók száma. (Az új tagállamok 56 régiója közül – az EU mércéi szerint – csak 3 nem szorul segélyre.) Másrészt azért, mert kialakult az a meggyőződés, hogy az eszközök decentralizált felhasználása az átcsoportosítás megnehezítésével csökkenti a segélyek felhasználásának arányát, és általában kevésbé hatékony felhasználást kínál.

A résztvevők többsége az ezzel kapcsolatban kialakult magyarországi helyzetet ecsetelte. Bajnai Gordon önkormányzati és területfejlesztési miniszter abból kiindulva, hogy a történelmi tapasztalat szerint a politikai rendszer megváltoztatásához 6 hónap, a gazdaság átalakításához 6 év, a társadalom átforgatásához viszont 60 esztendő kell, ismertette magyarországi vonatkozásban a régiók szerepét. Elsősorban azokról a gondokról szólt, amelyekkel az országnak szembe kell néznie, és amelyek megoldásából mind nagyobb részt kell vállalniuk a régióknak. (Szerinte ma már az iskolapolitika sem lehet országos viszonylatban központosított.) Rájuk vár, hogy a magyarországi 48 százalékos foglalkoztatottsági szintet feljavítsák a 65 százalékos EU-átlagra, s leküzdjék a köztük levő aránytalanságokat, nemkülönben hogy – mint az írek – ésszerűen használják fel az európai pénzeszközöket.

Kolber István a miniszterelnöki hivatal, illetve Szaló Péter az önkormányzati és területfejlesztési minisztérium képviselőjében vázolta a régiók kialakításával és működésével kapcsolatos magyarországi helyzetet. Kolber elsősorban a nemzeti fejlesztési tervről beszélt, amelynek célja a versenyképesség növelése, a foglalkoztatottság fokozása, a versenyképességhez szükséges szakértelem elsajátítása, az információs társadalom kiépítése, a területi erőforrások hatékonyabb hasznosítása. A terv a jövőkép mellett az átfogó területfejlesztési elképzelést, egyszersmind az országos és a regionális fejlesztési célokat is tartalmazza, olyan konkrét koncepciókkal együtt, mint amilyen a policentrikus városhálózat elképzelése. Szaló Péter szakállamtitkár ezeket az országos területfejlesztési koncepciókat részletezte.

A plenáris ülés harmadik részében Faragó László az MTA Regionális Kutatások Központjának, Rechnitzer János az MTA RKK Nyugat-magyarországi Intézetének, Kovács Zoltán a Szegedi Tudományegyetemnek és Pálné Kovács Ilona az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének elképzeléseit konkretizálta a régiók fejlesztésére vonatkozóan. A plenáris ülés második részében pedig a hét magyarországi régió (Észak-Alföld, Dél-Alföld, Észak-Magyarország, Közép-Magyarország, Nyugat-Dunántúl, Közép-Dunántúl és Dél-Dunántúl) fejlesztési tanácsának elnökei beszéltek a konkrét gondokról. Majd két szekcióülésen (a regionális folyamatok a gazdaságban, az infrastruktúrában, a társadalomban, valamint az állam, a politika, az önkormányzatok – regionalizmus nevet viselő szekcióban) szó volt számos konkrét kérdéstről.

Az általuk felvázolt kép szerint Magyarországon 1996-ban következett be az áttörés a „népi decentralizáció” irányában. Ennek alapján indult meg a régiók kialakítása s beépítésük a stratégiai és egyéb tervekbe. Ez egészült ki később a kistérségek fejlesztésének terveivel. Ennek a folyamatnak az eredménye lett az a nagy átalakítás (egészen a statisztikai munkálatok új formáig), amely a régiók kibontakozását hozta magával. Sok szó esett a problémákról is, pl. arról, hogy a régiók létrehozását éles viták előzték meg, egyes megyéket ugyanis mindenki

magának akart, mások meg nem kellettek senkinek sem. Gondok adódnak a fejlettségi szintbeli eltérésből, az elvándorlás-odaáramlás kiegyensúlyozatlanságából, nemkülönben abból, hogy a régiók sok mindenbe belekapnak az európai pénzforrások megszerzéséért. A magyarországi pártcsatározások következményeként nemcsak a megszorítások nyomasztják a térségeket, hanem az is, hogy a megyerendszer átalakításának kudarca után a kormány a régiók örvén afféle „visszaállamosítás”-ra tesz kísérletet.

VAN-E JÖVŐJE AZ IPAROSÍTÁSNAK?

A miskolci tanácskozás középpontjában viszont már a regionális fejlődésnek egy konkrét problémája állott: lehetséges-e egy olyan koncepció, amely lehetővé teszi, hogy leküzdjék lemaradásukat, elszegényedésüket Magyarországnak azok a régiói, amelyek elsősorban a fejlődés hagyományos aránytalanságai folytán, de a rendszerváltás következményeként is – főképp az ipar leépítése miatt – hátrányos helyzetbe kerültek. Ezzel kapcsolatban a tanácskozáson elég határozottan kirajzolódott két ellentétes koncepció. Az egyik szerint akkor érhető el fejlődés, ha a társadalom nagyban alkalmazza azt a népi bölcsességet, amelyet a magyar paraszt kicsiben mindig is alkalmazott: ha bajban vagy, ne azt a lovat verd, amelyik amúgy sem húz, hanem azt ösztökéld nagyobb teljesítményre, amelyik amúgy is húz. A gazdaság nyelvére lefordítva: azokat kell támogatni, akik állják a versenyt. A társadalom energiáját – mind szűkösebben rendelkezésre álló pénzt, amelyet a fejletlenebbek akkor sem igen tudnak felhasználni, ha megkapják őket – nem szabad a lemaradók felzárkóztatására pazarolni. A másik szerint igenis esélyt kell adni ahhoz, hogy a lemaradók utolérjék a többieket.

Az első koncepciót – magától értetődően – az ország dinamikusan fejlődő részei képviselik. A tanácskozáson ezt Hoványi Gábor, a Pécsi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Karának nyugalmazott tanára fejtette ki a legrészletesebben. Szerinte a versenyképességnek három tényezője van: a költség, a tudás és a hálózat. Az okos gazdaságpolitika növeli a versenyképességet, tehát a társadalom forrásait ennek a célnak az elérésére összpontosítja. Egyszerűbben szólva: nem a lemaradókat kell felkarolni, hanem az élen haladókat támogatni (valamikor még élénk volt, ma már gyengült a remény, hogy ők a többieket is magukkal ragadják), nem segélyek feneketlen hordójába kell önteni a pénzt, hanem kutatási-fejlesztési teendőkre kell fordítani, hogy létrejőjenek az élen haladók még gyorsabb előretörésének feltételei. Az ország már nagy árat fizetett azért, mert másfajta politikával próbálkozott. Most a tudomány világosan megfogalmazta a szükséges hozzáállást, a többi már a politika dolga – mondotta.

Nem véletlen, hogy a másik koncepciót Miskolc képviselte a legmarkánsabban, és – szervező lévén – természetesen olyan előadókat biztosított, akik teljes mellszélességgel álltak igaza mellé. Magát a koncepciót legtömörebben

Kocziszky György, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karának tanszékvezető tanára tárta a tanácskozás elé. Lényege az „újraiparosítás”, egykori ipari körzetek fejlődésének újraindítása, vagyis nem a versenyben elől haladóknak a támogatása, versenyfutásuk zavartalanságának a biztosítása az egyetlen feladat, hanem a középmezőnybelieknek is esélyt kell adni ahhoz, hogy felzárkózhassanak az élbolyhoz. Az újraiparosítás nem könnyű dolog, és egymagában nem is elegendő a problémák megoldásához, körültekintően kell tehát felmérni az ipar szerepét, fejlesztési lehetőségeit.

Ezt a koncepciót támogatták a tanácskozásnak azok a résztvevői is, akik – mint Barta György, az MTA Regionális Kutatási Központjának intézetigazgatója – kimutatták, hogy megállt az ipar jelentőségének csökkenése, 20–25 százalék között megállapodott a nemzeti jövedelem előállításában, illetve a foglalkoztatásban való részaránya. Sőt termelése növekvőben van, termelékenysége emelkedik, munkaerő-csökkenése stagnál. Papanek Gábor, a Gazdaságkutató Zrt ügyvezető igazgatója meggyőző érveket sorakoztatott fel arra vonatkozóan, hogy Európa jelentős ipari ráfordítások nélkül nem őrizheti meg pozícióit a világgazdaságban.

Az elhangzottak igazolták, hogy a Miskolci Egyetemnek (amely bármely világvárosával vetekedő pompás egyetemi negyedben helyezkedik el) kidolgozott elképzelése van arról, hogy az „újraiparosítás” koncepcióját hogyan lehet megvédeni a „versenyképességi koncepcióval” szemben is. Mert tanárai tudomásul vették, hogy a tudomány nem „osztogatás”, hanem „megszorítás” párti, hogy a társadalom leszakadó 20–30 százalékan nem nagyon lehet segíteni. (A politikusokra bízzák, hogy mit kezdenek ezzel a réteggel, hogyan küzdenek meg egymással a szavazataiért. De számolnak azzal is, hogy a piacgazdaság lényegét adó verseny elveszítené ösztönző és hajtóerejét, ha nem volnának vesztesei.) Természetesen – mint megállapították – a versenyképességet nem a mai feltételek szerint kell mérni, hanem figyelembe kell venni azt is, hogy holnap ez a versenyképesség másképp alakul, mihelyt a nyersanyag fogyasztásával számítani kezdenek, tehát visszanyerik jelentőségüket a most nem kifizetődő tartalékok is (konkrétan: esetleg valami visszatér Miskolc bányászmuljtjából), vagy új tényezők – például a víz – jelenléte szabja meg egy vidék versenyképességét. Vagyis: ha a lemaradó rétegek támogatására nincs is mód, a pillanatnyilag lemaradó vidékeken kell és lehet is segíteni.

A két koncepció között foglaltak állást az államnak a tanácskozás munkájában részt vevő képviselői. A pécsi tanácskozással kapcsolatban is említett Szaló Péter az ország iparpolitikájának alakulását taglalta. Többek között kimutatta, hogy Magyarország 1996-ban lépett ismét növekedési pályára. Továbbá ismertette az ország fejlesztésének 2020-ig meghatározott átfogó céljait, köztük a térségi versenyképesség javítását és a területfejlesztést is. Cservényák Ildikónak, a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium főosztályvezetőjének távollétében fel-

olvasott hozzászólása az ország 2007–2010. évi stragégiai tervét vázolta. Kleinhencz Ferenc, a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség főosztályvezetője pedig arról beszélt, hogy a régiók szerepe felértékelődött, versenyképességük növelése fontos feladat lett, ők lettek a főbb innovációs központok is. (E megállapításokban benne rejlik a Miskolci Egyetem szerepének elismerése is.)

A tanácskozás három szekciójában a fentiekkel kapcsolatos konkrét kérdéseket dolgozták fel. Az 1. szekció az átalakuló ipari térségekkel, a 2. a regionális iparpolitikával, a 3. a helyi iparfejlesztéssel foglalkozott. Az utóbbiban ismét nagyobb teret kaptak a miskolci gondok. Nagy Zoltán a város fejlődési esélyeit és általában a magyarországi városok közötti versenyt, Gergely Sándor pedig az észak-magyarországi kisvállalkozások helyzetét és lehetőségeit vette számba. (E problémakörhöz kapcsolódóan Bajmoczy Zoltán az iparágak változásáról és ennek függvényében az ipari versenyképesség alakulásáról szólt.)

VAJDASÁGIAK A TANÁCSKOZÁSOK MUNKÁJÁBAN

A pécsi tanácskozásnak csak két vajdasági részvevője volt. Az egyik – dr. Putarics Veronika, nyugalmazott újvidéki egyetemi tanár – az 1. szekcióban a regionális fejlődésnek újabban szintén sokat emlegetett fogalmáról, a klaszterről beszélt, és ezzel kapcsolatban ismertette, hogy a Vajdaság eddig mit tett, illetve mit szándékozik a továbbiakban tenni, és milyen tervei, intézkedései vannak a Tartományi Végrehajtó Tanácsnak. Bálint István pedig a 2. szekcióban a régiók általános elméleti kérdéséhez, az állam funkció- és szerkezetváltásában betöltött szerepéhez kapcsolódóan azt fejtegette, hogy a régió mennyiben szolgálhat eszközül a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezésében.

A miskolci tanácskozáson mindhárom szekciónak volt vajdasági részvevője. Az 1. szekcióban Csordás Róbert Észak-Vajdaság természeti értékei címmel beszélt a tanácskozásnak egy eléggé mellőzött témájáról, a környezetvédelemnek az iparosításban játszott szerepéről. A 2. szekcióban Somogyi Sándor szabadkai egyetemi tanár ismertette a Kistérségi távlatok című szabadkai kutatási programnak (amely időközben egy hazai tanácskozásnak is a témája volt) az eredményét. A 3. szekcióban Bálint István a helyi iparfejlesztés konkrét adatai példáját tárta a hallgatóság elé, Ricz András a magyar–szerb szomszédsági program tapasztalatairól, Kovács Krisztina és Takács Zoltán pedig a vajdasági határ-régió ipari vonzáskörzetével kapcsolatos kutatási eredményekről adott számot.

ÖTVENÉVES A FORUM KÖNYVKIADÓ

The Forum Publishing House is Fifty Years Old

A Forum Könyvkiadó 2007. november 9-én ünnepelte megalapításának 50. évfordulóját. Az Újvidéki Színházban megtartott díszülésen a házigazda és a vendégek üdvözlő szavai után Kasza József, a Forum Könyvkiadó Igazgatóbizottságának elnöke és Németh Ferenc igazgató-főszerkesztő méltatta a kiadó fél évszázados tevékenységét, majd Bordás Győző bemutatta *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006* című könyvet, Csáky S. Piroska pedig megnyitotta a kiadó ötven évéről készült dokumentumkiállítást.

Az ünnepség keretében adták át a 2006. évi Híd Irodalmi Díjat Deák Ferenc írónak és a Forum Képzőművészeti Díjat Novák Mihálynak, a bácskossuthfalvi 9 + 1 Művésztelep vezetőjének.

Az eseményhez tartozott, hogy november 15-én a kiadóban Lakatos Mihály a Magyar Köztársaság Oktatási és Kulturális Minisztériuma nevében átadta Hiller István Miniszteri Elismerő Oklevelét a Forum Könyvkiadónak.

Az alábbiakban az elhangzott köszöntőket és beszédeket közöljük, valamint az ünnepségen készült felvételeket és a Kiadó történetét bemutató kiállítás anyagának egy részét mutatjuk be.

Érkeznek a vendégek

ÜNNEPI KÖSZÖNTŐ

Tisztelt Ünneplők, Hölgyek és Urak!

Amikor elvállaltam a Forum Könyvkiadó igazgatóbizottságának elnöki posztját, be kell hogy valljam, tartottam néhány dologtól. Attól nem tartottam, hogy ünnepelni fognak ezért a döntésemért, attól sem tartottam, hogy magamra maradok, mert azok a szakmabeliek, írók, szerkesztők, kritikusok, irodalomtörténészek, akik nem vállalták ezt a posztot, megígérték, hogy megadnak nekem minden szakmai segítséget, és ismervén őket tudtam, néhányukra számítani is lehet. Attól sem tartottam, hogy egy kerek évfordulót ünneplő könyvkiadó életébe fogok beavatkozni, mert meggyőződésem, hogy a jeles évfordulók, az ünnepi pillanatok felelnek meg leginkább arra, hogy lépünk, újítsunk, változtassunk. Attól tartottam, de attól viszont nagyon, hogy nem sikerül elindulni ezen az úton, kollégáim és munkatársaim az igazgatóbizottságban és maga az intézmény nem akar, vagy nem fog élni a határozott arculatváltás lehetőségével.

Szerencsére felesleges volt ettől tartanom, abban ugyanis, hogy ennek megteremtjük a lehetőségét, partnerekre találtam mind az igazgatóbizottságban, mind a kiadóban.

A politikát, a politikust, a közgazdászt, a jogászt és mindenki mást, a szó nem legszűkebb értelmébe vett szakmabelit, általában kritikával illetik, amint a kultúra közelébe merészkedik valamely bizottság élén, pedig sokkal egyszerűbb hasznosítani a nem szakbölcsész tudásunkat és gondolkodásmódunkat. Nem szeretném elbízni magam, de remélem, a Forum Könyvkiadónál ezen folyamat kezdetének lehetünk tanúi.

Ötvenéves a Forum Könyvkiadó, és mint azt több helyen is elolvashattuk, 1957 óta több mint kétezer kiadványt jelentetett meg, ami akkor is tekintélyes és tiszteletet parancsoló szám, ha tudjuk, az esztétikai mérce, vagyis a minőség és a mennyiség nem függnek össze egymással, különösen nem a könyvek esetében. Hozzátehetjük, nem ez a teljes igazság, hiszen a piacgazdaság törvényei lehetővé teszik, hogy a nagy példányszámban eladható kiadványok bevételeiből támogassuk a magaskultúrát, a kortárs irodalmat, a verseskötetektől az irodalomelméleti szakkönyvig.

Amikor az ötvenéves könyvkiadóról beszélgettünk, egyik ismerősöm azt találta mondani, az ötvennél nagyobb és az öttel osztható számok az irodalmárokból sajátos tébolyt válthatnak ki, mondhatni begőzölnek, és minden bizonnyal megalapozott lelkiismeret-furdalásukat csillapítandó, viharosan ünnepi írásokat kezdenek fabrikálni, majd fondorlatosan másokat is rávesznek erre. Megvallom, akkor nem tudtam, hogy ez a mondat Esterházy Péter egyik regényéből való, de szerencsére, akitől hallottam, nem szeret idegen tollakkal ékeskedni, ezért azonnal közölte, hogy nem ő találta ki. Így most én is közölhetem, egy könyvkiadó évfordulója arra is remek alkalom, hogy új irodalmi ismeretekkel gyarapodjunk, akár olyan területről, amelyről magunktól nem igazán olvasnánk. A magam részéről a klasszikus művek híve vagyok, és mielőtt ráragadna az irodalmárok sajátos tébolya – amit egyébként nyomon is követhetünk a sajtóban –, elmondom, hogy a Forum Könyvkiadó minden szempontból kiemelkedő teljesítményét méltatva, amely a vajdasági magyarság kulturális felemelkedését szolgálta és szolgálja immár félszáz esztendeje, az én szívemnek a legkedvesebb az a sorozat, amely nemzeti öntudatunk ápolását, szellemi hovatartozásunk meghatározását segítette és segíti, ez pedig a Hagyományaink sorozat, amelyben nemcsak az alapokat jelentő Szenteleky Kornél munkái találhatók meg, hanem nagyon sok olyan anyag is, amely nélkül lehetetlen volna a továbblépés, fejlődés, többek között azért, mert az utolsó örület darabjaira szedte a vidéket. Gondolok itt Penavin Olga tanárnő korszakos munkájára, a szlavóniai népeletet bemutató néprajzi, helytörténeti és nyelvészeti könyveire, amelyekről a szakma legjelesebbjei is joggal és okkal mondták: Penavin Olga a szlavóniai magyar népelet áttekintő enciklopédiáját adta kezünkbe. Ugyanilyen

féltő odafigyeléssel és tisztelettel kell beszélnem mindazokról a nagyjainkról – Bori tanár úrról, Szeli tanár úrról, a tanszékalapító Sinkó Ervinről –, akiknek munkáit a Forum jelentette meg, és amely vaskos kötetek nélkül irodalmunk, kultúránk, nyelvünk s hagyományaink nem földelődtek volna, nem kapaszkodhattunk volna beléjük mi magunk sem, nem telítődne meg tartalommal a kifejezés: vajdasági magyar irodalom. És a felsorolást Szirmai, Szenteleky, Munk nevével kellene folytatnom, és eljutni a mostani klasszikusokig, hiszen a Forum Könyvkiadó körül, vagy éppenséggel benne, általa a valamikori diákok maguk váltak klasszikusokká, kötetek nem csak a vajdasági művelődési, irodalmi életet gazdagítják, de saját egyéniségüket, hangjukat is megtalálhatják megjelent könyveik által. Aztán pedig meg kell említenünk a sajtóságos külalakú fordításköteteket, amelyek sokkal előbbre tekintettek, s távolabb láttak, mint azt a korszak, a 80-as évek engedték volna, hiszen ezen merész kinézetű kötetekből ismerhették meg a magyar olvasók az olyan nagyszerű író művét, mint Danilo Kiš. Erre a kezdeményezésre épülhetett az a sokrétű és bonyolult kommunikáció, amit a szerb kultúrával kialakítottunk, kialakíthattunk, nem alárendelt, de értő, odafigyelő párbeszéd által, és aminek egy másik eredménye a Sava Babić-tal kialakított gyümölcsöző együttműködés, ami számomra külön öröm.

Nincs annyi idő és türelem, amennyi ahhoz kell, hogy felsorolhassuk a Forum ötvenéves tevékenysége alatt megteremtett értékeket, mind a könyveket, mind az alkotókat, mert ne feledjük, a kultúrának ezen a területén a kettő összefügg, író csak az lehet, akinek kötete jelenik meg, és talán nem is volna illő, hogy ezt éppen egy céhen kívüli tegye meg, amiképpen már utaltam, hogy jubileumi évben megtették ezt sokan okkal, joggal. Egy felnőtt születésnapját ünnepeljük. Ha az a felnőtt egy kulturális alapintézmény, akkor az ünneplő felkészöntés mellett talán helye lehet néhány gondolatnak, mely nem bírálat, de nem is kerülhető meg. Az ötven év alatt a Forum Könyvkiadó igazgatói és főszerkesztői rendkívül fontos tevékenységet végeztek, még ha diktatúrák végével bátrabban és nem mindig egyértelműen beszéltek, írtak, gondolkodtak erről a kulturális közéletben dolgozók. Fontos tevékenységet, alaptevékenységet végeztek, ha az értelmiség, szellemi arisztokrácia képzését nevezhetjük így. A lehetőségek mindig is adottak voltak, adottak és szabottak, mára talán ez a keret csak pénzügyi jellegű, és nyoma sem maradt az ideológiáinak, de erről majd azok írnak és gondolkodnak, akik mélyebben elemzik könyvkiadónk tevékenységét. Én úgy látom, hogy az ötvenéves Forum nélkül szellemi gerincünk sem volna, de úgy is látom, hogy a Vajdaság legnagyobb könyvkiadójának lenni nemcsak dicsőség, hanem teher is, amely nyomás alatt az idő múlásával elfelejtjük, hogy a legnagyobb kiadó nem az egyetlen, az alapvető, nem az egyedüliként meghatározó, hogy a párbeszéd a vajdasági magyar kultúrán belül is jó dolog, nem csak a többi nemzet kultúrájával, illetve az anyaországgal. Az évek folyamán egy kissé elnehezült a könyvkiadónk, a mi Forumunk. A rendszerváltásnak kö-

szönhetően egyre sokszínűbb kulturális tevékenységek – melyek az írott szóhoz köthetők –, nem mindig jutottak szóhoz a mi Forumunkban. És ha most arra gondolnak, hogy ezért következett be a váltás a Forum élén, akkor tévednek. A váltás azért következett be, mert egy nagyon hosszú, az előbb elmondott és leírt folyamat végére érkeztünk, amelyben nagyszerű pillanatok ötvöződtek az elnehezülés természetes folyamatává. A váltás pedig, bármennyire szeretnék is másként gondolni az ellendrukkerek – egyébként tipikusan magyar sajátosság önmagunk ellendrukkereinek lenni –, nem mehetett volna végbe együttműködő, jó hangulatú beszélgetések nélkül, amit nagyban megkönnyített, hogy a Forum Könyvkiadó hosszú évekig meghatározó egyéniségével gyerekkorunk óta ismerjük egymást, talán a hittanórák meghitt unalma alatt, vagy az egyházi találkozások által lettünk barátok. Amikor neki gratulálok, akkor a Forum Könyvkiadó ötvenéves történetében fontos szerepet betöltő minden jó szándékú egykori vezetőnek gratulálok, s megköszönöm a munkájukat, az ez alatt az ötven év alatt vajdasági magyar betűn felnőtt generációk nevében. Az újnak pedig abban a szellemben kívánok sok sikert, hogy egyetlen pillanatra se feledje, hogy a legnagyobbak mindig összetett és bonyolult a feladata, hiszen az övé a legteljesebb felelősség, de tőle függ a kisebb műhelyek iránti nyitottság és együttműködési készség is. Köszönöm, hogy meghallgattak.

KASZA József

Az Újvidéki Rádió hangszalagjáról levett szöveg

Az ünnepség művészvendégei: Vitkayné Kovács Vera és Kucsera Ágota

A FORUM KÖNYVKIADÓ 50 ÉVE

Azok, akik fél évszázaddal ezelőtt, 1957-ben, nem csekély erőfeszítéssel létrehozták az akkori jugoszláviai magyarság központi kiadóházát, a Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalatot, úgy látták jónak, ha egy fedél alatt van a magyar lap- és könyvkiadás. A ház egyik fontos részlege, egysége a Magyar Szó mellett éppen a Forum Könyvkiadó volt, amely, a kezdeti, lassú kibontakozás után a jugoszláviai magyar írók fontos szellemi műhelye lett, a magyar nyelvű szellemi/irodalmi termékek melegágya, amely – mint ezt Csáky Sörös Piroska bibliográfiája is bizonyítja – a vajdasági magyarság szellemi tárházát az elmúlt fél évszázadban egy könyvtárnyi könyvvel, pontosan 2220 címszóval gazdagította, több milliós összpéldányban. Hiszem, hogy nincs olyan vajdasági magyar család, ahol ne akadna legalább egy-két Forum-kiadvány. Sokan mesekönyvein nőttek fel, majd tankönyveiből tanultak, kedvtelésüként pedig szépirodalmi kiadványait olvasták. Merthogy a kiadó kezdettől fogva sokszínű, értékközpontú

volt, jellegére nézve pedig szépirodalmi kiadó, amely írónemzedékeknek adott kifutási teret, közlési lehetőséget, s irodalmunk alakulástörténetére is számottevően hatott. Írói pályákat egyengetett, fiatal, kezdő tollforgatóknak adott esélyt, életműsorozatokat publikált.

Írói műhely-szerepét a mai napig megtartotta, s kezdettől fogva azon fáradozott, hogy az irodalmi termés legjavát publikálja. Itt teljesedett ki számos írói életpálya, itt lombosodott ki az 1950 áprilisában jelentkező fiatal hidasok irodalmi munkálkodása, de később a Symposion-nemzedéké is meg az utánuk következő fiatalabb íróké is. A Forumból indult szinte valamennyi vajdasági magyar író. Hosszú, nagyon hosszú lenne a nevek felsorolása Sinkó Ervintől, Gál Lászlótól, Majtényi Mihálytól, Fehér Ferencről, Bori Imrétől, B. Szabó Györgytől kezdve Bányai Jánoson, Gion Nándoron, Gerold Lászlón, Bosnyák Istvánon keresztül Fekete J. Józsefig, Böndör Pálig, Lovas Ildikóig vagy ifjabb Virág Gáborig.

A szerzők egy jelentős csoportját az újvidéki Magyar Tanszék tanárai alkotják, akik 1959-től, a tanszék megalakításától kezdődően mind a mai napig szoros kapcsolatot alakítottak ki a kiadóval és a közös munka eredményeként, az elmúlt évtizedekben több jelentős mű látott napvilágot. Gondoljunk csak Bori Imre irodalomtörténetére vagy Gerold László irodalmi lexikonára.

A kiadó műfaji sokoldalúsága nyilván abból adódott, hogy eleget akart tenni minden olvasói igénynek. Így produkciójában a politikai, történelmi, jogi, nyelvészeti és pedagógiai művek mellett helyet kaptak a tankönyvek, szótárak, bibliográfiák és vallási művek, de a helytörténeti és művelődéstörténeti munkák is. Külön gondot fordított a gyermek- és ifjúsági irodalomra, a szép, tetszetős könyvek megjelentetésére. Ehhez jelentősen hozzájárultak a kiadó által alkalmazott jeles könyv- és borítólapp-tervezők meg illusztrátorok Hangya Andrástól, Boldizsár Ivántól, Mirko Stojnićtól kezdve Maurits Ferencig, Penovác Endréig, Szajkó Istvánig, Baráth Ferencig, Léphaft Pálig és Csernik Elődig. Ennek az igényes művészi munkáknak köszönhetően lett a Forum Könyvkiadó nemcsak a jó, hanem a szép könyvek műhelye is, tetszetős kiadványai pedig hazai és külföldi könyvfesztiválok díjazott munkái. A legtöbb elismerésben Kapitány László részesült, többek között Tolnai Ottó, Fehér Kálmán, Sziveri János meg Domonkos István kötetének megtervezéséért. A kiadó produkciójában, jeles művészek munkájának eredményeként, szép bibliofil kiadványok is napvilágot láttak, például Marko Ristić Bez mere című kötete. Itt szükséges szólnunk természetesen az 1957-ben alakult Forum Nyomdáról is, amely a kiadóval egyidős, amelynek fejlődése a kiadó kötetein is szépen tükröződik, s amelynek kiváló szakemberei jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy minél szebb, tetszetősebb és minőségesebb kötetek kerüljenek az olvasó elé. A kiadó megalakulásától kezdődően egészen az 1980-as évekig főleg a Forum Nyomdában készültek a könyvek, később más nyomdák is részt vállaltak ebben (mint például a Verzál,

az Ideál, az Agapé vagy a Daniel Print) de a kiadó és a Forum Nyomda hagyományosan jó üzleti kapcsolata mindmáig fennmaradt, s továbbra is ott készül a produkció egy része.

A Forumot a múltban is az jellemezte, hogy volt egy jó, állandó kis létszámú csapata, amely professzionális módon végezte munkáját, s ehhez kapcsolódott egy kiterjedt munkatársi kör, amelyben mindenekelőtt legjelesebb íróink kaptak helyet, de lektorok, korrektorok, szerkesztők is. A kiadó első igazgató-főszerkesztője Steinitz Tibor volt, őt követte Németh P. István, Juhász Géza, Fehér Kálmán, Bányai János, Bordás Győző, Toldi Éva, majd ismét Bordás Győző és végül, az év derekától – jómagam. Szerkesztőként itt dolgozott Kovács János, Fuderer Gyula, Tomán László, Knézy Mária, Ács Károly, Salgó Judit, Utsi Csaba, Szilágyi Károly, Árokszállási Borza Gyöngyi, Magossy László, Keck Éva, Bognár Antal, P. Nagy István és mások. Munkájukkal valamennyien nyomot hagytak a kiadóban, vagy mondjam úgy: beépítették munkájukat a könyvkiadó produkciójába.

S ha már a produkcióról beszélünk, érdekességként hadd mondjuk el azt is, hogy a Forum Könyvkiadó, amely 1957. február 8-án alakult meg, fennállásának első évében csak egyetlen kötetet tett le az olvasók elé: Brunet Elemér szerbhorvát nyelvkönyvét, amely voltaképpen az általános iskolák magyar tagozatainak részére készült tankönyv volt. Az évek múltával lassan kilombosodott a produkció, növekedett a megjelentetett művek száma. 1958-ban már 15, 1959-ben 49, az 1960-as évek után pedig átlagban már 60 címszót tettünk az olvasók elé, míg most 25–30 kötetnyit tesz ki évi produkciónk.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kiadó keretében két – a vajdasági magyar irodalom és művelődés szempontjából jelentős – folyóirat jelenik meg: a Híd, amely térségünk legrégebbi magyar irodalmi folyóirata, tekintettel arra, hogy 1934-től folyamatosan jelenik meg a Létünk, amely 1971-ben indult, s amely a vajdasági magyar tudományosság egyik fontos műhelye. Mindkét folyóirat tekintélyes szerzői gárdát tud maga mögött: írókat, tudósokat, kutatókat, egyetemi tanárokat.

S ha már itt tartunk, hadd említsem meg, hogy a Forum keretében kerül sor évente két rangos elismerés: a Híd Irodalmi Díj és a Forum Képzőművészeti Díj odaítélésére.

A Forum a múltban is és most is a vajdasági magyar irodalom legjavát publikálta, és érezhetően serkentette íróink alkotótevékenységét. A hetvenes években időnként regény-, majd drámapályázatokat írt ki az irodalom serkentése érdekében. Mindemellett hathatósan ápolta a fordítási irodalmat is. Ennek eredményeként szerb, horvát, szlovén és macedón írók műveit ültette át magyar nyelvre, és domborította ki ezáltal is híd-szerepét e többnemzetiségű térségben. Így jelentette meg többek között magyar fordításban például, Ivo Andrić, Danilo Kiš, Vasko Popa, Meša Selimović, Miloš Crnjanski, Milorad Pavić, Aleksandar

Tišma, Boško Ivkov és mások munkáit. A kétnyelvű kiadványok sem jelentettek ritkaságot, így több szerb–magyar kötet is napvilágot látott, Ady Endre, József Attila, Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Déry Tibor és mások irodalmi opusából.

A Forum Könyvkiadó fénykora az 1970-es, 80-as évekre esik, amikor még együtt volt a Forum-ház, s egy szerves egységet alkotott a nyomda, a kiadó és a könyvterjesztő, illetve amikor intézményes módon, évi rendszerességgel sor kerülhetett könyvek kivitelére és behozatalára. A rendszerváltás után, miután a Forum-ház is részeire szakadt, mostoha idők következtek, melyeket a háború még inkább súlyosbított. Csak nagy erőfeszítések árán lehetett, akár takaréklángon fenntartani a produkciót, és nagy erőfeszítésbe tellett, hogy a könyvkiadás a legsúlyosabb években sem szakadjon meg.

Nagy-nagy köszönettel tartozunk egyébként mindenkori anyaországi támogatóinknak, melyekből a korábbi években több is volt, s melyek feladatát most egységesen a Szülőföld Alap vette át. Ugyancsak hálásak lehetünk alapítónknak is, a Tartományi Képviselőháznak, amely lehetőségeihez mérten pénzületi produkcióinkat, működésünket.

Az, ami még igen fájón érintette a kiadót a kilencvenes években, a munkatársak egy részének külföldre távozása volt. Több szerzőnk (a fiatalabb és középnemzedékből) Magyarországon vagy egyebütt keresett boldogulást. Megcsappant tehát munkatársaink létszáma, amellet, az időközben átszervezett kiadónak immár egymagának kellett megoldania a könyvterjesztést, valamint a könyvkivitt és -behozatt, ami nem volt könnyű feladat.

A XXI. század küszöbén, vagy mondjam úgy: Európa küszöbén a kiadónak is szembe kell néznie az új kihívásokkal. A digitalizálással, az internettel meg a folyton változó olvasói igényekkel. A múlt pozitívumaira építve kell most minél pontosabban behatárolni az irányt, és az elkövetkezőkben azt kellene követni. Bővített munkatársi körrel, fiatal írók bevonásával és természetesen a kiadói terv frissítésével. Új, érdekes, színvonalas és olvasmányos művek közreadásával. Csakis így tarthatunk lépést a korrall meg a vajdasági magyar olvasók igényeivel. Végtére is ne feledjük, hogy fél évszázada éppen ezért alakították meg a Forum Könyvkiadót.

A kiadó jövőjét illetően, úgy tűnik, hogy a küszöbönálló státuszváltozás, amelyet reményekkel várunk, megteremti majd a jobb, hatékonyabb ügyvitel feltételeit, de egyben a nagyobb anyagi biztonságot is. A könyvbusz pedig, amelyre a Szülőföld Alaptól kaptunk nemrég támogatást, a hatékonyabb könyvterjesztés érdekében, az év végétől vagy a jövő év elejétől új fejezetet nyithatna a vajdasági magyar olvasók könyvellátásában, hiszen gyakorlatilag házhöz szállíthatja majd a köteteket, olyan eldugott kis falvakba is, ahol évtizedek óta nem volt könyvtárussítás. A kiadó internetes honlapján digitális formában elérhető köteteinket és folyóiratszámainkat hónapról hónapra mind többen olvassák, a legújabb kimutatás szerint havonta mintegy négyezren. Nos, ilyen irányban

haladunk, s csak idő kérdése, mikor jelenik meg nálunk is az első „hangos-könyv”, vagy mikor vásárolhatunk egy irodai használatra alkalmas digitális nyomdagépet, amely lehetővé tenné, hogy kis példányszámban, önellátó módon, s ami igencsak fontos: olcsón nyomtassunk szépirodalmi műveket, vagy akár tankönyveket is.

NÉMETH Ferenc

Oklevél Bányai Jánosnak...

...és Toldi Évának

Tisztelt Fórum Könyvkiadó, kedves barátaink, együttműködő partnereink!

Engedjék meg, hogy a Szabadkai Magyar Főkonzulátus valamennyi munkatársa tisztelettel köszöntse Önöket fennállásuk 50 éves jubileuma alkalmából.

A fél évszázad alatt végzett áldásos nevelő, oktató és felvilágosító tevékenységük, a több ezer kiadott mű felbecsülhetetlen értéket képvisel a vajdasági magyarság identitásának, nyelvének megőrzésében, szellemi erejének fejlesztésében. Ez a gigászi munka különösen szembetűnő, ha azt belehelyezzük a társadalmi és politikai történések ötven éves folyamatába, a nem mindig vitamentes környezetbe.

Köszönet érte!

Kívánjuk, hogy aktivitásuk, erejük ne lankadjon, kívánjuk, hogy kiadói tevékenységhez egyre könnyebb gazdasági háttér párosuljon, hogy egyre többen igényeljék kiadványaikat, hogy egyre több fiatal legyen állandó, érdeklődő partnerük. Mindehhez alkotói erőt, egészséget és munkasikereket kívánunk a Kiadó valamennyi munkatársának és olvasóik nagy táborának.

Szabadka, 2007. november 09.

Nagy Ferenc
főkonzul

Nagy Ferenc szabadkai főkonzul köszöntője

BIBLIOGRÁFIÁNKRÓL

Hölgyeim és Uraim!

Nekem ma itt az volna a tisztem, hogy bemutassam Csáky Sörös Piroska immáron valamennyiünknek a kezében tartott vaskos könyvét: a Forum Könyvkiadó ötven éve minden kiadványának bibliográfiai adatait tartalmazó kötetét, azaz a nem kevesebb mint 2220 könyvünk szakmai leírását.

Eddigi kiadói munkám során e könyvek kétharmada megszületésénél magam is jelen voltam, s több száz könyvet szerkesztettem, s mindazt, amit ez az adatgyűjtemény tartalmaz, nagyon személyesen éltem át. Ezért nem egyszerű elfogultág nélkül beszélnem e munkáról, mint ahogy nem volt könnyű megírnom e kiadvány előszavát sem, mert egy hivatalosnak nevezhető bevezető csakis az objektív tényeket veheti figyelembe, mellőzve minden szubjektivitást. Hogy ez mennyire sikerült, megítélik azok, akiket e történeti rész is érdekelni fog. De azt nyomatékosan hangsúlyozom, hogy a vajdasági magyar szellemi élet minden bizonnyal szegényesebben alakult volna a Forum Könyvkiadó nélkül. Bori

Imre már negyed évszázaddal ezelőtt fogalmazott akképpen, hogy a jugoszláviai magyar irodalom és művelődés kiteljesedése el sem lett volna képzelhető egy ilyen jellegű intézmény létrehozása nélkül. E bibliográfia „száraz” adatai bizonyítják ezt a legjobban. De azt is, hogy az első egyedi irodalmi művek mellé hogyan sorakoznak föl előbb a pedagógiával, tehát az oktatással kapcsolatos szakmai jellegű kiadványok, majd az itt élő népek irodalmának tolmácsolásával, fordításban megjelenő művek, s ugyanakkor, hogyan ismertettük meg a magyar irodalom jeles személyiségeinek munkáit a velünk együtt élőkkel.

A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének megszületésével a vajdasági magyar tudományosság is kezd kibontakozni. Az irodalomtudomány körébe tartozó munkák után bontakozik ki a kötetekbe szerkesztett néprajzi gyűjtés anyaga, mely megszüli az első néprajzi jellegű tudományos földolgozásokat. De itt nőnek ki a nyelvészek, kritikusok, szociográfusok. A Kiadó ezzel párhuzamosan teret adott immár a képzőművészetnek, a művelődés- és helytörténetnek, hagyományápolásnak, költészeti és prózai antológiáknak... Közben megszületik az igény komoly regény-, és ifjúságiregény-pályázat kiírására, amelyek talán legszebb sorozatainkat eredményezik. Aztán mind jelentősebb irodalmi művek hívják föl a figyelmet egy feljövő nemzedékre, amely a Symposion Könyvek sorozatban találja meg önmaga kifejeződési formáját. A hetvenes évek derekától – megint csak e bibliográfia tanúságai alapján mondhatjuk – újabb komoly sorozatok beindítását teszi szükségessé az izmosodó kiadói élet, s „alapozódnak” a Kismonográfiák, a Forum Kiskönyvtár, majd a Hagyományaink, az életműveket prezentáló kiadások, s indul az elsőkötetesek könyves tára. Közben a doktori disszertációk egész sora jelenik meg. Fellendül a néprajzkutatás és a helytörténetírás, vallási tárgyú könyvek jelennek meg, miközben sorvad az egy huzamosabb időben rendkívüli módon támogatott ún. politikai kiadványok száma. S akkor még nem is beszéltünk a gyermek- és ifjúsági irodalomról, ami a kezdetektől fogva jelen van kiadói tevékenységünkben.

Talán nem túlzok, ha azt mondom, ebben az öt évtizedben legalább három írói nemzedék nőtt föl a kiadó nem kis segítségével és ösztönzésével.

Csáky S. Piroska könyvét lapozva jutunk ezekre a megállapításokra, mint ahogyan arra is, hogy a kilencvenes évek nehéz megpróbáltatások elé állították a kiadót, de akkor is fenntartotta magát. Sőt éppen abban az időben érnek be komoly alapozó művek. Egész múltunkat átfogó olvasókönyvek, összegező irodalomtörténetek, lexikonok, kitűnő tanulmánykötetek, szintetikus népmesegyűjtemények, néprajztudósi munkák, népzeneinket tudományosan klasszifikáló és az egyetemes magyar folklórkincsbe besoroló többkötetes művek. Először egyházi jellegűek is. Szellemi súlyuknál fogva is komoly munkák, amelyekre az egyetemes magyar irodalom- és művelődéstörténet méltán figyelt föl, s mondjuk ki ezt is, számtalanszor elismerésben is részesítette, hol akadémiai titullussal fejet hajtva, hol a legrangosabb díjakkal méltányolva a vitathatatlan eredményeket.

Azt se feledjük el, hogy a kiadó műhelymunkájának kialakításában jelentős, sőt talán akkor sem túlzok, ha azt mondom, rendkívüli szerepe volt a két folyóiratának, a Hidnak és a Létünknek. Az előbbinek a folyamatos irodalmi, az utóbbinak pedig a társadalomtudomány terén betöltött ösztönző szerepe révén. (Hogy ez mennyire igaz, tessék csak föllapozni a Hid repertóriumát is.)

Elhangzott már az ötven év alatt megjelent könyvek száma, de felhívnam a figyelmet még egy adatra. A kötetvégi elmaradhatatlan, az eligazodást elősegítő névmutatóban több mint 2000 név szerepel, ami azt jelenti, majdnem ennyi íróval, költővel, kritikussal, műfordítóval, elő- és utószóíróval, szerkesztővel, illusztrátorral, műszaki szerkesztővel volt – mondjam így – közvetlen kapcsolatban a kiadó.

És amire még föl szeretném hívni az önök és a bibliográfia leendő használóinak a figyelmét. Először jelent meg olyan, a teljesség igényével készült adattárunk, amely most már minden tételhez ún. szakjelzetet is mellékel (szaknyelven ETO-számokat). Ezek a szám-, betű- és írásjel-kombinációk elsősorban a szakembereket, s mindenekelőtt a könyvtárosokat igazítják el egy-egy könyv nyelve, műfaji besorolása, tartalmi csoportosítása és tárgyi szempontú visszakeresése szempontjából. Ezt a munkát utólagosan is elvégezni az akkor még nem létező majd negyven esztendőre is – ez Csáky S. Piroska komoly filológiai munkájára vall. Módszeréről, meglátásairól maga a szerző is vallomást tesz bevezető tanulmányában, amelyet Ilia Mihály szegedi professzor úr – idei Szenteleky Kornél irodalmi díjasunk – magánlevelének idézetével valamennyiünk számára is plasztikusan érzékeltet. A levélben pedig többek között ez áll: „A Forum Könyvkiadó bibliográfiája hatalmas opus... Olvasmánynak se kutya! Olvasom örömmel és gyakran elszontyolodom: ezt se ismerem, azt se. Annyi a soha nem látott könyv, hogy már most az olvasás másodnapján érzem, az öröm mellett ez amolyan öngyötrő olvasmány is...” Kimondhatjuk bátran: Csáky S. Piroska bibliográfiájával – képletesen szólva –, a kiadónak nemcsak önarcképét festette meg, hanem életnagyságú portréját is.

Végezetül: Ebben az ünnepi pillanatban, amikor megalakulásunk fél évszázadát ünnepeljük, örömmel tölt el, hogy immáron több mint három évtizede (s ebből húsz évet vezető beosztásban) részt vehettem ebben a nemes munkában, miközben néhány könyvvel és szerkesztői munkámmal magam is hozzájárultam e bő irodalmi és művelődési termés megszületéséhez. Büszke is vagyok az eredményekre, s köszönöm mindazoknak, akik együtt tudtak működni a kiadóval.

BORDÁS Győző

*Újvidék, 2007. november 8.
(Szerkesztett változat)*

NÉHÁNY SZÓ A JUBILEUMI KIÁLLÍTÁSRÓL

Mit, miért, hogyan képzeltünk bemutatni?

A Forum kiadói tevékenységét. Hogy vázoljuk az ötven év munkáját.

A hogyanról kissé bővebben. A hely, ahol bemutatásra kerülnek a Forum Könyvkiadó fél évszázadának dokumentumai, nem tette lehetővé, hogy a teljesség igényével mutassunk be mindent, amit fontosnak tartottunk volna. Csak felvillantottunk néhány fontos mozzanatot a kiadó életéből régi fényképeken, néhány írást a gazdag irodalomból, ami a kiadó életére és jeles dátumaira vonatkozik, és természetesen kiadványaiból mutatunk be egy válogatást. Mint minden válogatás, ez is tetszőleges. Mások bizonyára nem ezeket a könyveket mutatták volna be, esetleg másként csoportosították volna őket. Valójában azt hiszem, így is érzékelt lehet a fontosabb kiadványtípusokat, sorozatokat. Nem a szerzők köteteit mutatjuk be – azt megtalálja az olvasó a bibliográfiában (ki mikor, mit publikált) – hanem a kiadványok külső megformálását, kinézését, a formakereséstől a sorozatokon keresztül, a nagy Jugoszlávia tagköztársaságai-val közösen készített kiadványoktól az egyedi művészi produktumokig.

Mivel nem volt lehetőség arra, hogy tárolókba kerüljön minden típuskiadvány, ezért fotókollázs segítségével mutatjuk meg a kiadványok sokrétűségét, sokszínűségét. Tartalmi és formai változatossággal, sokrétűséggel állunk szemben, ha végignézzük az előcsarnokban kiállított táblákat. Míg a kötetben a bibliográfia anyagát időrendben soroltuk fel, addig a tárlaton a tartalmi változatosságra, a könyvek küllemének sokféleségére szeretnénk irányítani a figyelmet. A képanyagon viszont a kiadó élete, a vendégül látott írók sokasága (akiknek a művét kiadta a Forum), a kiadó részvétele a különböző helyszíneken megrendezésre kerülő könyvkiállításokon (Újvidék, Belgrád, Budapest, Frankfurt) stb. kísérhető figyelemmel. Nehéz lenne kiválasztani az első dokumentumfotókat. Ide sorolható mindenképpen Sinkó Ervin, Miroslav Krleža és mások látogatása a Forumban, de a képen még fiatal költők, írók képe is kordokumentumnak számít. Az utolsó könyvbemutatón készült képet dátumszerűen is ismerjük: 2007. március 22-én Esterházy Péter irodalmi matinéján készült. Ő is a kiadó vendége volt, és látogatását tekintettük a jubileumi ünnepségsorozat bevezetőjének.

Röviden arról, ami a tárlaton látható. Elsősorban a sorozatokat emelném ki: KÖVEK, HAGYOMÁNYAINK, ET, GEMMA stb., az életműként kiadott összegyűjtött műveket: Sinkó Ervin, B. Szabó György, Herceg János, Bori Imre, Kalapis Zoltán könyveit, a Kismonográfiákat, a Forum kiskönyvek tudományos ismeretterjesztő köteteit, néhány tankönyvet (alsó tagozatok és középiskolák számára és egyetemi tankönyveket), a nyelvtanulás könyveit (szerb és magyar vonatkozásban), a háziolvasmányok induló kiskönyveit, a *regénypályázat* köteteit (1. és 2. kiadását), egyéb kiadványokat vajdasági szerzők tollából (prózai műveket, versesköteteket, gyermek- és ifjúsági könyveket, tanulmány- és esszéköteteket, drámaszövegeket, színházi kritikákat, tanulmányokat, a sikerkönyvekből (nagy páldányszámú művek kivételre), a fordításirodalomból a délszláv szerzők művét magyarul (köztük a Nobel-díjas Ivo Andrić összegyűjtött műveit), bibliofil kiadásokat, alapozó műveket (bibliográfiákat, lexikonokat), néprajzi, művelődéstörténeti és nyelvészeti jellegű munkákat, valamint képzőművészeti albumokat. Természetesen nem hagyhattuk figyelmen kívül a politikai kiadványokat sem, hiszen a nyolcvanas évek végéig nagy számban jelentette meg a kiadó az ilyen jellegű munkákat is (Tito összegyűjtött munkáit, a JKSZ dokumentumait, az Öngazgatás útmutató füzetét), mezőgazdasági és egyéb kiadványokat.

A tárolókban: elismerések (a díjazott könyvek közül: Tolnai: Agyonvert csipke c. kötete), albumok és alapozó művek láthatók. Köztük Bori Imre A jugoszláviai magyar irodalom története c. könyvének legújabb (2007) kiadása.

A mi tarka mezei bokrétánk remélhetőleg nem fog elhervadni...

Köszönöm a figyelmüket, és kérem, hogy az ünnepség hivatalos része után tekintsek meg a tárlatot. A helyszínen bővebb információkkal is szolgálhatunk a kiadó munkatársaival, és szívesen válaszolunk az érdeklődők kérdésére.

CSÁKY S. Piroska

A KIADÓRÓL

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Barátaim!

Bori Imre tanár úr irodalomtörténetében olvasom a következő mondatokat: *„Új könyvet kap az olvasó, új könyv díszíti a kirakatokat. Itt készült nálunk. Magyar könyv, a mi talajunkból fakadt, a mieink írták, mirőlunk szól, mi adtuk ki, mi vesszük szeretettel kezünkbe, nézegetjük, forgatjuk, mint szülők a régen várt, első gyereket.”* Nos, ezek a mondatok tíz évvel öregebbek, mint a Forum Könyvkiadó, ugyanis 1947-ben vetették papírra őket, a *Téglák, barázdák* c. antológia előszavában. Roppant beszédes tud lenni – az elsődleges jelentésén túl is – ez a néhány, a korra jellemző lelkesedéstől fűtött mondat. Jelzi először is azt, hogy e tájon mindig kivételes örömet jelentett egy könyv megjelenése. És nyilván nem azért, mert jól díszíti a kirakatokat – bár kirakat-esztétikai szempontból ez sem elhanyagolható kvalitás –, hanem azért, mert a könyv pontos

Lakatos Mihály köszöntője

és fontos visszajelzést ad arról, hogy ott, ahol kiadták, van szellemi élet, szellemi kapacitás, kapacitás és igény egyaránt, mert egyik nem működik a másik nélkül. Hiába van kapacitás, ha nincs igény rá, és hiába lenne igény, ha nincs kapacitás. A Délvidék ilyen szempontból – hogy egy kis pesti szlenget is keverjek bele – „jól el volt eresztve” a XX. században. Sem tehetségekben nem mutatkozott hiány, sem az igényre nem lehetett panasz. De hogy visszatérjek az idézetre: „*Magyar könyv, a mi talajunkból fakadt...*” – olvassuk, és ez azt is jelzi, hogy az itt kisebbségbe szakadt magyarság megértette, hogy milyen szerepe van a könyvnek, a magyar szónak, egyáltalán: a kultúrának az identitás megtartásában. Az anyaország is meglepetten veszi tudomásul majd egy idő után, hogy az új szelek, amelyek felrázzák, felkavarják a magyar irodalom állóvizét, a legerőteljesebben éppen a Vajdaság irányából fújnak. Gondolok itt a Symposium-nemzedék jelentkezésére és a magyar irodalomra gyakorolt erőteljes hatására.

Nos, mindezekben különösen jelentős szerepe volt az immáron 50 éve létező Forum Könyvkiadónak, amely fél évszázada a délvidéki könyvkiadás és kultúra egyik legerősebb bástyája. A vajdasági magyar művelődési élet igen sokat köszönhet a Forumnak és munkatársainak. Nézzük a tényeket: 2220 megjelent könyv a legkülönbözőbb műfajokban, olyan egyetemlegesen jelentős írók életműveinek kiadása, mint Sinkó Ervin, Szirmai Károly, Kalapis Zoltán, Gion Nándor, Szenteleky Kornél vagy a már emlegetett Bori Imre, és a lista hosszan folytatható volna, fiatal írónemzedékek indítása, köztük a már szintén említett

Symposion-nemzedéké. Kétnyelvű Ady-, József Attila-, Radnóti- és Weöres Sándor-kötetek kiadása, nagy magyar írók, mint Illyés, Déry, Móricz, Kodolányi stb. műveinek letétele a vajdasági magyar olvasó asztalára, irodalomtörténet szerb nyelvű kiadása, jugoszláviai írók műveinek magyarra fordítása (mintegy 100 mű), akiket a magyarországi közönség is a Forumnak köszönhetően ismerhetett meg stb. Ebből is látható, hogy a Forum nem egyszerűen egy kiadó, amely könyveket ad ki, hanem sokoldalú, küldetéstudattal is rendelkező intézmény, amely egyaránt gondot fordított a hagyományok ápolására és az ifjúság pátyolgatására, ellátta nemcsak a vajdasági, de a Kárpát-medencei magyarságot is értékes kiadványokkal, irodalmi pályázatokkal hirdetett, serkentve a regény- és drámaírást, nem feledkezve el a gyermekirodalomról sem, ugyanakkor gondot fordított a jugoszláv–magyar kapcsolatok ápolására is. Közben átélte egy diktatúrát és egy rendszerváltást, és ma úgy ünnepelhetjük fennállásának 50. évfordulóját, hogy 2007-ben is több mint kéttucatnyi művel ajándékozta meg olvasóit. Olyan teljesítmény ez, amely előtt illik fejet hajtani, amely elismerésének mindössze egy szerény bizonyítéka a magyar kulturális miniszter, dr. Hiller István által kiállított miniszteri elismerő oklevél.

Persze, nagy formátumú személyiségek nélkül kevés jelentékeny dolog történik a világon, így volt ez a Forum esetében is. Bordás Győzőről Bori Imre azt jegyzi föl, hogy az 1990-es évek igazi nyeresége az ő regényeinek megjelenése volt. Nos, elmondhatjuk immár, hogy az ő személye a Forum számára is hasonlóan nagy nyereség volt. Ügyszeretete, munkabírása, igényessége, meggyerő modora nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Forumról az elmúlt zaklatott 17 év után sem kell múlt időben beszélnünk. Hogy ez miként sikerült neki, arról részletekbe menően nyilván memoárjaiból fogunk értesülni. Mindenesetre, köszönet érte. Ismereteim szerint a Forum, Bordás igazgató úr leköszönése után is jó kezekbe került, tehát bizakodva kezdheti az újabb ötven évet.

A magyar kulturális minisztérium nevében is gratulálok a nagyszerű teljesítményhez, és ehhez méltó további sikereket kívánok az eljövendő fél évszázadra.

LAKATOS Mihály

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

**AZ ÚJVIDÉKI FORUM KÖNYVKIADÓ
MEGALAPÍTÁSÁNAK**

ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A VAJDASÁGI ÉS EGYETEMES MAGYAR KULTÚRA
ÉRDEKÉBEN KIFEJTETT SZÍNVONALAS ÉS KITARTÓ
TEVÉKENYSÉGÉÉRT

MINISZTERI ELISMERÉSBEN

RÉSZESÍTEM.

BUDAPEST 2007. MÁJUS 25.

DR. HILLER ISTVÁN

MINISZTER

**2220 könyv
knjiga**

MESÉK – KÉPESKÖNYVEK

Jóles illusztrációk: Ács József és Mándag Nade(kavai)

Szűcs László és Ráta Péter

Vársó Tiborral

A Hét folyóirat alapítói: Bárdossy János, Ács Károly, Alekszandr Titov és Hidi Sándor

Csuka Zoltán és a Bútoripari művelődési kör vezetői megbeszélés útján a Tarkományi Képzőiskolában, 1974-ben

Hárgyó Andrásnal

Jakcs Árpáddal

Béres Lászlóval, az MFD elnökével és Földi Árpád taggyűléseinél

Szerkesztőülése a Kőbányán

Ottó Gábor

Kornél György

VENDÉGEINK

Milovje Nikodrej

Csütös Sándor

János Bolyai és a Tavas Művelődési

Baranyai János, Erdélyi Pál és mások

A tíz évvel ezelőtti háztartáspénzben

A ház első igazgatója és a Létünk folyóirat első Szerkesztőjének újságja!

MŰFORDÍTÁSOK

Mihail Pavli, a Káiser színház igazgatója a Kiadóban. A beszélgetésen, valamint Bogdan Antol, Mariana Farcas és Tamas László társaságában.

János Kádár, Alekszandr Litvin, Borboly János

*A kiállítást összeállította Csáky S. Piroska
Fotók: Aleksandar Jovanović, Csernik Előd és Góbor Béla*

THE FORUM PUBLISHING HOUSE IS FIFTY YEARS OLD

The Forum Publishing House celebrated the 50th anniversary of its foundation on the 9th November 2007. At the ceremonial assembly held in the Újvidéki Színház theatre after the congratulatory speeches of the host and the guests, József Kasza, the Chairman of the Board of Directors and Ferenc Németh, the managing-general editor, spoke with appreciation of the activities and achievements of the past fifty years, and then Győző Bordás presented the book *Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006* (Bibliography of the Forum Publishing House 1957-2007). Following this Piroska Csáky S. opened an exhibition documenting the past five decades of the Publishing House.

On this occasion the 2006 *Híd* (Bridge) Literary Award was handed over to Ferenc Deák and the Forum Fine Arts Award to Mihály Novák, the leader of the 9 + 1 artists group and Fine Arts Colony at Moravica.

As part of these celebrations, on the 15th November, in the name of the Hungarian Ministry of Culture and Education, Mihály Lakatos handed over István Hiller Minister's Certificate of Merit.

Hereinafter we present the congratulations and speeches delivered, and photos taken during the celebrations, as well as material from the exhibition documenting the history of the Publishing House.

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

A Forum Könyvkiadó Igazgatóbizottsága 2007. szeptember 19-én megtartott ülésén Németh Ferencet, a Létünk eddigi főszerkesztőjét, saját kérésére – a Forum igazgatói posztjára való távozása miatt –, felmentette tisztségéből, s helyébe Bence Erika újvidéki egyetemi tanárt nevezte ki a folyóirat élére.

A SZERKESZTŐSÉG

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

008 (05)

LÉTÜNK : társadalom, tudomány, kultúra / Fő- és felelős szerkesztő Bence Erika. –
1. évf., 1. sz. (1971)–.–
Újvidék : Forum Könyvkiadó Közvállalat, 1971 –.– 23 cm.

Évente négy szám
ISSN 0350-4158

COBISS.SR-ID 4664578

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Megjelenik negyedévenként. Kiadja a Forum Könyvkiadó Közvállalat. Ügyvezető igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; www.forumliber.co.yu; e-mail: forumkk@eunet.yu. – Szerkesztőségi fogadóóra pénteken 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem őrzi meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető a JP Forum – Izdavačka delatnost 840–848668–83-as zsíroszámlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 26–09914–742131–00–04–820); előfizetésekor kérjük feltüntetni a Létünk nevét. – Előfizetési díj 2008-ra belföldön 440 dinár. Egyes szám ára 120 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 20 EUR – Készült a Magyar Szó Kft. Forum Nyomdájában, Újvidéken. – YU ISSN 0350–4158